

ÜLKEMİN KAÇAN GÖNENCİ

Kriz döngüsünden çıkmak için yöntem,
dönemler, tartışmalar

OSMAN SARI

Bu kitapta, iktisatçı Dr. Osman Sarı, Türkiye'nin ekonomik gelişimini farklı bir bakış açısı ile ele alıyor. Bu gelişimin döngülerle ilerlediğini açıklayan yazar, iktisadi süreçlerin bazı toplumları gönenç toplumu haline getirirken, bazılarını batakhaneye çevirdiğini belirtiyor.

Gelişim sürecindeki dönemleri siyaset ve emperyalizm bağlamında incelerken, ortaya çıkan kriz döngüsünden çıkmak için bir yöntemi tartışmaya açıyor.

20 TL

9 786059 988988

Ülkemin Kaçan Gönenci

**Kriz döngüsünden çıkmak için yöntem,
dönemler, tartışmalar**

Yazılama Yayınevi: 174
Türkiye Yazıları: 42

Ülkemin Kaçan Gönenci

Kriz döngüsünden çıkmak için yöntem, dönemler, tartışmalar

Dr. Osman Sarı

Editör: Aydemir Güler

Düzeltili: Yaşar Uzunlar

Kapak Tasarımı: Levent Karaoğlu

Sayfa Düzeni: Umut Tuna

ISBN: 978-605-9988-98-8

Birinci Baskı: Ocak 2018

© Yazılama Yayınevi

Baskı: Mutlu Basım Yayın - Bahri Mutlu

Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi

C Blok No: 256 Topkapı - İSTANBUL

Tel: 0 212 577 72 08

Sertifika no: 18569

Yazılama Yayınevi Hizmetleri Ltd. Şti.

Serasker Cad. Osmancık Sokak

Betül Han 9/13 Kadıköy - İstanbul

Sertifika No: 12411

Tel: 0 216 338 52 59

iletisim@yazilama.com

www.yazilama.com

Ülkemin Kaçan Gönenci

Kriz döngüsünden çıkmak için yöntem, dönemler, tartışmalar

Dr. Osman Sarı

Dr. Osman Sarı: 1964'te İstanbul'da doğdu. Samsun Atatürk İlkokulu, Mehmet Karamancı İlkokulu, Avusturya Erkek Lisesi ve Suadiye Lisesi'nde öğrenim gördü. 1987'de Boğaziçi Üniversitesi'nden iktisat lisans, 1993'te The City University of New York's Graduate School'dan iktisat doktoru derecelerini aldı.

New York'ta iki yıl süreyle lisans düzeyinde Mikroiktisat ve Makroiktisat derslerini verdi. İstanbul'da dokuz yıl lisans, lisans üstü ve doktora düzeylerinde Uluslararası Ticaret, Uluslararası Finans, İstatistik ve Ekonometri derslerini verdi.

Bağımsız çalışma niyetiyle öğretim üyeliğini bıraktığı 2002'den beri ağırlıklı olarak değerlerin belirişi ve yitişi ile uluslararası iktisadın eleştirisi konuları üzerine çalışıyor. "(AdamSmith+Keynes)xSamuelson/Marx" ve "Aklın Kuşku Hali" başlıklı iki kitabı yayınlandı. Çok sayıda yazısı, efkarisamimi.net, politikekonomi.net ve haberboyu.com sitelerinde yayımlandı.

İÇİNDEKİLER

Giriş	9
Haber	10
Bilim	16
Toplumsal Varlık	30
Olasılık	33
Sayım	44
Tahmin	51
İstatistik Çözümleme	58
Türkiye'nin Ekonomisi	61
Dönemler	61
<i>Ulusal Ekonominin Kuruluşu (1920-1939)</i>	66
<i>Tarıma Dayalı Büyüme (1940-1959)</i>	69
<i>İthal İkameci Sanayileşme (1960-1979)</i>	71
<i>İhracata Dayalı Kalkınma (1980-1999)</i>	77
<i>AB'ye Giriş Süreci (2000-2019)</i>	81
Döngü	82
<i>Hurra!</i>	84
<i>Dışa açıklık</i>	85
<i>İçe kapanıklık</i>	85
<i>Eyvah!</i>	86
<i>Kırılma</i>	87
<i>Nicel Saptama</i>	88
Doğrultu	90

Uluslararası Ekonomi	101
Ticaret.....	103
Sanayi.....	116
Hizmetler	124
Eksik Olan Ne	131
Söğüşçü Sınıf	133
Emperyalizm.....	143
Siyaset	144
Neyimiz eksik	153
Kaynaklar	169

Esra için ve ile

Giriş

“destânımızda yalnız onların mâceraları vardır”

Nazım Hikmet

Bir şey eksik. Türkiye ekonomisinde. Hamle üstüne hamle yapıyor. Ama elâlem alıp başını gidiyor, o geride kalıyor. Sağına bakıyorsun, soluna bakıyorsun, her şeyi var. Ama... Bir şey eksik. Kitap boyunca neyin eksik olduğunu arıyorum.

Günlük yaşamdan başlayarak seni, beni, bizi, toplumu inceden inceye düşündükten sonra Türkiye ekonomisinin bildik çözümlemelerine geçiyorum. Döngülerle karşılaşıyorum. Bir de doğrusal gelişmeler var. Bazen uzaklaşıyormuş gibi olsam da hep aynı sorunun yanıtının peşindeyim.

Ekonominin, iktisadın gelişimini inceliyorum. Hepsinde ipuçları var gibi ama... Bazı ülkeler gönenç toplumu, bazıları batakhane. Dünyada ekonomi nereye gidiyor, Türkiye ekonomisi nerede kalıyor diye inceliyorum.

Sonunda ekonominin çok değil biraz ötesine geçtiğimde yanıt kendini belli etmeye başlıyor. Takip ediyorum. Emperyalizm, söğüşçüler, gösteri siyaset her yerde var ama bunlar bazı ülkeleri gönençten etmiyor. Ülkemde ne eksik?

Sonunda ortaya çıkıyor ki, sorun ne sensin ne benim ne biziz ne de toplum. Ama sorun senden, benden, bizden, toplumdan kaynaklanıyor. Öyle bir şey.

Hadi başlayayım.

HABER

6 Ocak gününün akşamı, 1946 yılının ilk pazar akşamıydı. O akşam olanlar, o gün başlamadı. O ana kadar cereyan eden hadiseler, insanları o ana sürükledi.

35 yaşındaki Hüseyin, 6. Şube’de çalışan bir polisti. Karısı ve iki çocuğuyla Kumbaracılar Yokuşundaki Kolbağı Sokağında 13/1 numaralı evde oturuyordu. Üç yıl kadardır, Galatasaray Caddesindeki İnal Apartmanının 1 numaralı dairesinde oturan Keriman adındaki kadınla ilişkisi vardı.

Keriman, Hüseyin’den beş yaş büyüktü. Üç çocuğu vardı. En büyüğü 16 yaşındaydı. Hüseyin, Keriman’ın çocuklarının biyolojik babası değildi.

Son zamanlarda Hüseyin, evini iyice ihmal etmeye başlamıştı. Karısı yalvarmıştı, evine dönsün diye. Çocukları da babalarına yalvarıyordu, gelsin diye. Hüseyin, bunlara karşın evine pek uğramıyor, Keriman’ı kendine bağlamak için uğraşıyordu. Bir kavga edip hır çıkarıyor, bir diz çöküp yalvarıyordu.

6 Ocak Pazar akşamı Hüseyin, yine evine gitmedi. Birkaç yerde içki içtikten sonra ayakları onu Galatasaray Caddesindeki apartmana götürdü. Kapıyı Keriman’ın büyük kızı açtı. Annesi henüz eve dönmemişti. Saat on gibiydi. Hüseyin çok kızmasına karşın kızgınlığını belli etmeden apartmana girdi. Yukarı çıkıp beklemeye başladı.

Keriman kısa bir süre sonra eve geldi. Hüseyin’i evde bulacağını beklemiyordu. Şaşırdı. Hüseyin ise kızgındı.

Çocuklar kapı aralığında olup biteni dinliyordu. Hüseyin’in annelerine “adi karı, bu vakitlere kadar nerelerde sürttün, söyle bakalım” dediğini duydular.

Önce duraksayan Keriman, “bak, bak,” diye karşılık verip “öyle kafayı tütsüleyip bana ne diye kafa tutuyorsun, ben senin nikahlın mıyım” diye sordu. Yanıtı beklemeden, karşı çıkışını “git karına, gitmeyeceksen onu boşa beni al, beni almayacaksan bıktım bu hayattan, bir koca bulacağım” diye sürdürdü.

Bütün piyasa kadınlarının kendi ağırlıklarınca altınları olduğunu ve bu devrin kazanma devri olduğunu belirttikten sonra bardağı taşıran son damlayı haykırdı: “Yarın hacıağalar tükenirse

açlıktan nefesimiz kokar.”

Kavgaya kulak misafiri olan çocuklar, dört el tabanca sesi duyular, sonra da annelerinin son sözlerini: “Ah, vuruldum, elin kırılınsın.” Bunun üzerine içeri girdiklerinde annelerinin yerde uzandığını gördüler.

Hüseyin’in silahından çıkan son kurşun da kendi kalbine isabet etti. Hem Keriman hem de Hüseyin son nefeslerini o apartman dairesinde verdi.

Sonrası malum. Sesler duyuldu. Bekçiler, polisler geldi. Şok içinde ağlayan çocuklarla karşılaştı.

Hatice’nin ne Keriman’la ne de Hüseyin’le bir ilgisi vardı. Annesi öldüğünde henüz 22 yaşındaydı, kendisi de 3 yaşında. Anneannesi büyüttü. Evlenme çağına geldiğinde de evlendirdi.

Anneannesine göre evlendiği adam melek gibiydi. Eskiden, onun zamanında böyle adamlar vardı ama artık hiçbir yerde bulunmazdı. Kıskaçtı ama evine bağlıydı. Maaşının hepsini karısına teslim ederdi. Kitaplar alır, sinemalara, gezmelere götürür, bir dediğini iki etmezdi.

İbrahim de babasını küçük yaşta kaybetti. Annesi ve ikisi kız üç kardeşi vardı. Onları da Erzincan Depreminde kaybetti ve kendi eliyle gömdü. Bu dünyada kimsesiz kendi başına kaldı. Mesai arkadaşları ve amirleri, onu bir yandan yalnız bırakmıyordu, diğer yandan evlenmesi için çalışıyorlardı.

Erzincan Depreminin üzerinden az bir süre geçmişti ki İstanbul’da yaşlı bir kadının Dişçi Mektebinde dişlerini yaptırması için Fakruhal Kâğıdı alması gerekti. 6. Şube’de çalışan İbrahim, yaşlı kadına sorun çıkarmadı. Aksine ilgilenip yardımcı oldu. Yaşlı kadın, gereksinim duyduğu belgeyi, kısa sürede sorunla karşılaşmadan aldı.

İnsan, yalnızca herkesin karşı karşıya olduğu maddi dünyada yaşamaz. Kendisinden başka kimsenin gözlemleyemeyeceği, duyguları, düşünceleri, hayalleri, kısaca ruhsal durumu da vardır. Bunun “ruhsal dünya” olarak adlandırıldığı da olur. Bir bilim olarak psikoloji, ruhsal dünyanın insanın bedeninin bir fonksiyonu olduğu ve insanın sözlerine ve yaptıklarına, davranışlarına bakarak bu ruhsal dünya hakkında yargılara varılabileceği düşüncesiyle olanaklı hale gelir.

İbrahim, kendisine yararı dokunmadığı halde, garibanların işlerini önemsiyor, iyi niyet ve titizlikle takip ediyordu. Çıkarını düşünse önemsemez, bunlarla vakit kaybetmez, savsaklardı. Muhtemelen, ölümleri karşısında çaresiz kaldığı anne ve kardeşlerine yardım etmeyi hâlâ arzuluyordu, ruhu yardımcı olduğu insanlarda yitirdiklerini buluyordu; yardımcı olduğu insanlar, ruhsal dünyasında yitirdiklerinin yerlerini alıyordu.

İbrahim'le Hatice, İbrahim'in yardımcı olduğu yaşlı kadın ve Şube'den bir polis arkadaşı aracılığıyla tanıştı. Birbirlerini daha önce görmemiş olan iki genç insan, polis arkadaşın evinde güya tesadüfen karşılaştı. Daha en baştan birbirlerine ısındılar. Kısa süre içinde nişanlanıp evlendiler.

Evliliklerinin başlangıcında çok mutluydular, hayatlarından hoşnuttular. İbrahim daha bir keyifle çalışıyor, 130 lira kadar para kazanıyor, kazandığını evine harcıyordu. Hatice, hem evini hem üstünü başını hem kendisini düzenli, güzel, temiz tutuyordu. Ev işlerine bakıyor, çeşit çeşit yemekler yapıyordu. Dikiş nakışla uğraşıyor, eşine kazaklar örüyordu. Fırsat buldukça ikisi sinemaya, gezmeye gidiyorlardı.

Hatice dergi ve kitap okumayı da seviyordu. Muhtemelen yazma konusunda da yetenekliydi. Ama okuduğu dergilerin felsefi, bilimsel, edebi ya da sanatsal dergiler, okuduğu kitapların **Kapital** gibi kitaplar olduğu düşünülmesin. İstiklal Harbinden hemen sonra doğmuştu. Evlenmeden önceki gençliği, İkinci Cihan Harbi yıllarında geçmişti. Dünyadaki gelişmelerin tek tek insanların yaşamlarını nasıl etkilediğini hissetti kuşkusuz. Ama bunlar, soğuk kışın gelip gitmesi, baharın başlaması misali doğa olayları gibiydi. O, daha çok, magazin olaylarını izlemekten, aşk romanlarını okumaktan hoşlanıyordu. Gayrısı ilgi sınırları dışında kalıyordu.

Bülend'in annesi ve babası 14 yıl önce ayrılmıştı. Bülend, annesinin yanında yaşıyordu. Henüz meslek edinmemişti. Galatasaray Lisesi'nde öğrenciydi. Bülend'in durumu bana Ece Ayhan'ın "Meçhul Öğrenci Anıtı" şiirini anımsatıyor.

*"Bu ölümü de bastırmak için boynuna mekik oyaly mor
Bir yazma bağlayan eski eskici babası yazmıştır:
Yani ki onu oyuncakları olduğuna inandırmıştım*

*O günden böyle asker kaputu giyip gizli bir geyik
Yavrusunu emziren gece çamaşırcısı anası yazmıştır:
Ah ki oğlumun emeğini eline verdiler”*

Baba, oğluna bir nesne, oyuncak vermeyi ister. Vermek istediği yalnızca bir nesne değildir, bir idealdir. Hatta salt ideal olması bile yeterlidir. Anneyse, oğlunun emeğini arzular. Baba, mekandakine yönelirken annenin ilgisi zamanla olanadır.

Bülend’in ne babası eskiciydi ne de annesi çamaşırcıydı. Halleri vakitleri yerindeydi. Babası, saygın bir deniz enspektörüydü. Annesi, kocasından ayrıldıktan sonra Beyoğlu’nda bir apartman dairesinde pek maddi sıkıntı çekmeden oğlunu büyütüyordu. Lakin anne ve babanın akıllarının işleyişinin bu durumda da Ece Ayhan’ın şiirinde dile getirdiğinden farklı olmadığını düşünüyorum.

Bülend, Hatice’yi ilk kez bir sinemada gördü. Konuştular. Bülend’in içinde nedensiz bir istek doğdu. Hatice’yi korumak, onun yanında olmak, ona bakmak, onunla konuşmak, ne olduğunu bilmediği derdine çare olmak isteği. Hatice durduk yerde zihninde belirliyor, onunla ilgili hayaller sıradan düşüncelerini bile sarıp sarmalıyordu. Daha çok gençti, ama her şeyi yaşamış gibi hissediyordu. Umuyordu, umutlar nelere nelere dönüşüyordu.

Hatice’nin durumu, karmaşıktı. Çocuğu olsun isterdi. Evleneli dört yıl olmuştu. Çocuğu henüz yoktu. Olsun istiyordu. Ama bir yandan da korkuyordu; çocuğu olacaktı, sonra kendisi de annesi gibi ölecekti belki. Çocuğunun büyüdüğünü göremeyecekti. Çocuğu yoktu, olsun istiyordu, olursa belki istikbalini, geleceğini göremeyecekti, şimdiden görmek istiyordu, çocuğu büyüyünce neler olacağını. Kimsenin göremeyeceği ruhsal dünyası, kendisinin bile göremeyeceği ne ayrıntılarla doluydu.

Hatice, Bülend’le sinemada karşılaşp tanıştıklarında istikbalini göremeyeceğini sezdiği, henüz doğmamış çocuğunu mu karşısında bulmuştu? Onunla bir arada olarak çocuğunun fiilen tanık olamayacağı geleceğinde kendine bir yer bulacağını mı hissetmişti? Bir mektubunda Bülend’e “Zannedersen ben de senin gözlerinden öpmek için müsaade istiyeceğim, yavrum” diye yazmıyor muydu? “Şayet beni hakikaten seviyorsan bir an evvel istikbalini kazanıp,

benim isteklerimi yerine getirmelisin” diye yazarken Bülend’den istediği neydi? Müstakbel çocuğunu Bülend’le özdeşleştirmiyor muydu “Şayet ilerde bir çocuğum olursa ismini Bülend koyacağım ... ismini bağıra bağıra söylemek istiyorum” diye yazarken? Bülend’in annesinden söz ederken neden Bülend’e “sen” yerine “siz” diyerek kendisinden uzaklaştırıyordu: “Acaba muhterem anneniz, sizi hayata, bana ıstırap çektirmek için mi getirdi?” İstırabı çeken hangi anneydi, Hatice’nin annesi miydi, Hatice miydi, Bülend’in annesi mi? Yoksa hepsi birbiriyle özdeş miydi? Mektubun sonunda “Sevimli başını fazla şişirdik. Beni affet, gözlerinden öperim” diye yazarken Hatice, niye birden kendisinden yabancılaşıyor, “ben” demek yerine “biz” diyordu ve sonradan kendine geri dönüp af dileyip Bülend bir çocukmuşçasına gözlerinden öpüyordu?

İlk evlendiklerinde, buraya taşındıklarında ev Hatice’ye ne kadar ferah gelmişti, yapılacak ne çok işi vardı. Evin henüz tanımadığı çevresi ne kadar açık ve genişti. Zamanla evde yapılması gerekenler yapıldı; geriye rutin tekrarlar kaldı. Evin çevresini tanıdığında anladı ki o kadar da geniş değildi, her taraf kapanlarla kaplıydı. Her hareketine dikkat etmesi gerekiyordu. Bülend’le tanıştıktan sonra adeta eve kapandı. Alışverişe bile gitmek istemiyordu. Evi derleyip toparlıyor, sonra uzanıp bekliyordu. Tramvayın geldiğini duyduğunda sığıyor, pencereye koşup bakıyordu, tramvaydan Bülend indi mi diye.

Bir gün nasıl olduysa hazırlanıp evden çıktı, tramvaya bindi. Bülend ve annesi Kâmuran’ın oturduğu apartman dairesinin kapısı çalındı. Kapıyı çalan küçük çocuktu, Bülend’i çağırıyordu. Bülend evde yoktu, Kâmuran aşağıya indiğinde kapıda bekleyen, daha önce karşılaşmadığı bir kadın olduğunu gördü. Bekleyen, Hatice’ydi. Kâmuran’a Bülend’i çok sevdiğini belirtti. Kâmuran ise bu sevdadan vazgeçmesini lisanımünasiple söyledi. Hatice, Kâmuran’ın söylediklerini dinlememiş, aradığını bulamamış gibiydi. Oradan ayrıldı.

Hatice, Kâmuran’la karşılaştığında tahayyül ettiği ama daha doğmamış olan oğlu Bülend’in annesi olarak kendi geleceğiyle mi karşılaştığını hissetti? Kuruçeşme’de bir evde oturuyordu. Banliyösü sayılırdı İstanbul’un. Oradan Beyoğlu’ndaki bir apartman

binasının önüne gitmişti. Giyimine kuşamına dikkat etmişti herhalde. Ya Kâmuran? Dairesinden aşağıya nasıl inmişti?

Bülend, henüz istikbalini kazanmamıştı; yani geleceği henüz belirlenmemişti. Evli bir kadına âşık oldu. Kadının mutsuz olduğunu hissediyordu, mutluluğu kendisinde bulacaktı. Ancak kadın evliydi, güvende sayılırdı. Geleceği belirlendiğinde, güven verebildiğinde kadını güvenli ama mutsuz mevcut yuvasından alıp artık güvenli olan bir de mutluluk sunan yanına alacaktı. Bunlar iyimser değerlendirmelerdi. Kendisi için yepyeni bir şey başlayacaktı ancak kadın için bu yeni değil yeniden bir başlangıç olacaktı. Kendisi için ilk olan, kadın için ikinci olacaktı. Bu sorun olur muydu? Kendisinin döneceği bir eski yokken, kadın sonradan eskiye geri dönmek ister miydi? İyimserlik üstün geldiğinde ruhuna yayılan ferahlama, kötümserliğin kendini belli etmesiyle daralmaya dönse de Hatice ile mutlu bir beraberlik, mutlu bir gelecek umudu hiç mi hiç terk etmiyordu Bülend'i. Aşk tam da bu değil miydi?

İbrahim, Hatice'yle karşılaşp evlenene kadar, ruhsal dünyası geçmişte kalmıştı. Çocukluğundaki sıkıntılar, sevdiklerinin depresyon yıkıntıları altında kalarak acılar ve çaresizlik içinde ölmeleriyle somutlaşan çektikleri, ruhsal dünyasını kaplıyordu. Yaptıkları, bu acıları telafi etmek olarak yansıdığına ruhsal dünyasına rahatlama getiriyordu. Ama ne kadar kaçsa da ruhsal dünyadaki yollar hep geçmişte bir yerlere varıyordu. Hatice, ruhsal dünyasına şimdiyi ve geleceği getirdi. Onu acılardan tehlikelerden muaf bir dünyada rahat ve mutlu yaşatmak, ruh dünyasını işgal etmiş olan dününden kaçış değil, geçmişin üzerine çıkıp bir balon gibi söndürülmesiydi adeta.

Hatice ve Bülend, sonunda buluştular. Hatice üzerindeki elbiseyi, ayağındaki ayakkabıyı özenle hazırladı, giymeden önce. Fırında pişmekte olan hindiye yokladı. Çıkmadan son bir kez aynaya göz attı. Evlerinin önünde Bülend'i gördüğünde içi pır pır etti. Evinin önünde bir yandan evin verdiği güven hissini hâlâ taşıyordu, diğer yandan Bülend'le gelen mutluluğu. Korumasızdı.

Saklandığı yerden Hatice'nin Bülend'e yaklaşmasını gözleriyle gören İbrahim'in ruhsal dünyasında bir altüst oluş yaşanmaya başladı. Bu kaos İbrahim'in maddi dünyayı gittikçe daralan bir pencereden, daha bulanık biçimde görmesine neden oldu. Silahın

her patlayışıyla ruhsal dünyasına hapsolmuş benliğinin maddi dünyaya açılan penceresindeki perde birden açılıyor sonra yavaş yavaş kapanmaya başlıyordu. Saniyeler uzuyordu. Üst üste gelen patlamaların arasındaki zamancıklar büyüyor, bir ömür gibi yayılıyordu. İkisinin de öldüğünü idrak ettiği an, ruhsaldan maddiye perde pencere kalmadı. Hava kararmıştı bile ama her şey bir anda aydınlandı.

Ruhsal dünyasında tam bir devrim olmuştu. İçinde yaşadığı dünyada, dünyamızda yaşam buna aldırmandan olduğu gibi sürüyordu. Hatice'nin ve Bülend'in ise benlikleri de ruhsal dünyaları da yitip gitmişti.

6. Şube'de polis memuru olarak çalışan bir genç, 6 Ocak 1946 Pazar günü akşam saatlerinde kan ter içinde koşarak karakola girdi. Nefes nefeseyken haykırdı: "Ben bir katilim, karımı ve dostunu öldürdüm..."

6 Ocak 1946 Pazar akşamı meydana gelen, dört kişinin ölümüyle sonuçlanan olaylar, kısa sürede savcılığa haber verildi. Savcılık, her iki olay konusunda da tahkikat başlatıp genişletti.

BİLİM

Yakın zamanlarda elde edilen bilimsel bulgulara göre 150 bin yıl önce yaşayan insanlar da bizimle aynı genleri taşıyorlardı. Yani bunlardan birini daha bebekken çağımıza getirmek mümkün olsa herhangi bir çocuk gibi büyüyüp bizim gibi olurdu. Ya da bizlerden birilerini daha bebekken 150 bin yıl öncesine gönderebilsek o zamanki insanlar gibi olurdu.

Buna göre Einstein'ı ya da Hitler'i daha doğar doğmaz 150 bin yıl öncesine göndersek bildiğimiz Einstein ya da Hitler olmazlardı. Demek ki Einstein'lık ya da Hitler'lik genlerinde yoktu.

Genel olarak insanlığın 150 bin yıllık birikimiyle Einstein Einstein oldu, Hitler de Hitler. 150 bin yıllık birikimin sonucunda oluşan toplumsal koşullar olmasaydı farklı olurlardı. Einstein'lık dediğimiz de zaten tam da ilkel bir düşünmeyle " $E=mc^2$ "yi düşünmek arasındaki o farkta yatmıyor mu?

Tarihe bilimsel yaklaşım, Einstein'ın Einstein, Hitler'in Hitler olduğu koşulları anlamaya yönelirken habersel yaklaşım, tarihi

Einstein'ın ve Hitler'in düşündükleri ve yaptıklarıyla açıklamaya kalkar.

Şimdi özne, özneler arasılık ve toplumu kuramsal olarak çözümleyip cinayetlere bir de böyle bakacağım. Benliğin, kişiliğin, kimliğin ne olduğunu, birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerini irdelleyeceğim. Bakalım bu bağlamda bize bilgi olarak sunulanlar arasında habersel ve bilimsel ayrımına varabilecek miyim?

Cinayetleri anlatırken değindiğim insanların ruhsal durumları hakkındaki ayrıntılar öznedir, başkaları tarafından gözlenmesi mümkün değildir. Dile getirdiğim öznellikleri, olayları değerlendirirken geliştirdiğim görüşü tamamlayacak biçimde gözlemlenebilir maddi gelişmelere dayalı olarak zihnimde belirdikleri biçimiyle aktardım. Aslen her iki olay da fiilen gerçekleşti. Adli kayıtlarda ve gazete haberlerinde yerlerini aldı. Kişilerin adlarını, yerleri ve tarihleri olduğu gibi verdim, değiştirmedim.

2000 yılından 2015 yılına kadar yaşadığımız ev, İhlamurdere Caddesi ile Odalar sokağın kesiştiği yerdeydi. Odalar sokağının adı, sonradan Şehit Ali Kerem Mergen Sokak oldu. Beş katlı apartmanın dördüncü katındaydık. Geniş bir salonu vardı. Salonun bir köşesi sokağa bakıyordu, diğer köşesi cadde tarafındaydı. Sokakla caddenin bulunduğu yerde geniş bir Fransız pencere vardı. Pencere ne sokak ne de cadde tarafındaydı, ikisini çaprazlama biçimde birleştiriyordu. Kolonların arası açıktı. Bir keresinde yan sokakta bir kazı vardı. Beton kırıcılar çalıştıkça salonun zeminini titreşti. Titreşen yalnızca zemin değildi. Fransız pencerenin önündeki fiskos koltuklarının arasında sehpa duruyordu; işte o sehpanın üzerindeki çay bardağı, beton kırıcılar çalıştıkça tabağının içinde titreşti, hoş ritmik bir çınlama sesi çıkardı.

Uzaktaki beton kırıcıların çalışmasıyla çay bardağının neden çınladığını bilimsel olarak açıklayabiliriz.

İnsanlık, bilimsel açıklamanın bittiği yerden başlar. Bardağın sehpa da değil de kadının elinde olduğunu düşünürsek örneğin... Evet, kadının elinde tuttuğu bardağın durumunun ve hareketlerinin fiziksel açıklaması vardır. Ancak bu açıklamalar, bardağın neden kadının elinde olduğu konusunda yetersizdir. Kadın isteseydi, bardağı eline almazdı. Bardağın kadının elinde olmasının, bilimsel açıklamalarla ulaşılabileceklerin ötesinde, kadının bilincine,

isteklerine, alışkanlıklarına, duygularına, kısaca ruhsal haline dayanan nedenleri vardır. Bunlar öznel gerçeklerdir. Yalnız o kadın, bu öznel gerçekliği doğrudan hisseder. Geri kalanlar ancak kurgu yapabilir, gözlemleyip sınavamaz.

Bilimsel düşünme, tahmine olanak verir. Öznelliğe dayalı olarak yapılan açıklamalar, belki olup bitene anlam vermeni, anlamı sağlayabilir ancak bir yandan doğruluğu ya da yanlışlığı sınınamaz diğer yandan tutarlı tahminlerde bulunmayı olanaksızlaştırır. İnsan ve toplum söz konusu olduğunda bilimsel düşünme için kullanılan kavramların ve diğer düşünme araçlarının, nesnel değerlendirmelere ve mümkün olduğunca nicelleştirmelere olanak vermesi gerekir.

Öznellik denince aklıma hemen çıkar geliyor. Çıkar, karnını doyurmak gibi güncel doğal bir gereksinime karşılık gelebilir. Kim bilir insan karnının açlığını bile umursamadan belki fiilen hiç yaşamayacağı geleceğini fantastik biçimde şimdi yaşamaya çalışıyordur. Belki fantezi bu ya, bugüne hiç dokunmadan geçmişte olan bir şeyi bozmaya ya da düzeltmeye çalışıyordur. Bir zarar görmüştür, nedense başkası bu zararı görmesin isteyip bunu çıkar biliyordur. Belki de daha farklı içinden çıkılmaz karmaşalar, kompleksler söz konusudur.¹ İnsanın çıkarı doğrudan benliğiyle ilgilidir. Benliği insanın “ben” diye hissettiğidir. Başka kimse göremez, hissedemez. Gerçektir ama nesnel değildir, özeldir.

İnsan, benliğinde olup bitenlerin hepsini doğrudan hisseder ama çoğunu bilmez. Bir bölümünün hissettiği anda değil sonradan farkına varır. Heyecanlanma, korkma, acı duyma, sevinme durumlarında olduğu üzere, bir bölümü doğrudan düşünmesini engelleyebilir, bildiklerini unutturabilir bile. Bilinç benliğin bir bileşenidir. Bazı felsefi akımlar benliği bilinçle özdeşleştirmeye varır. Bilincin kendinin bilincine varması, yani özbilinç, insanın benliğinin değil, onun bir bileşeni olan bilincin farkına varmasıdır. Benliğinin

¹ Çıkara nesnesi üzerinden bakmak, onun salt maddi bir şey olarak görülmesine yol açabilir. Halbuki, onu çıkar yapan özneye bakıldığında durum hiç de zannedildiği gibi değildir. “Meta, her şeyden önce, taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını gideren dışsal bir nesne, bir şeydir. Bu ihtiyaçların doğası, söz gelişi, mideden mi yoksa hayallerden mi kaynaklandıkları hiçbir değişikliğe yol açmaz.” Marx (1867, s. 49)

bilinci, insanın kendisini bilmesi, daha özbilinç değildir. Özbilincin benliği kavraması için, yalnızca yalıtılmış saf ussallık olarak bilinci konu etmesi yeterli değildir. Ancak kendisinin varlık koşulu olduğu benliği de içine alacak bir değerlendirme ile kavrayabilir. İngilizcede bilinç için kullanılan “*conscience*” sözcüğünün vicdan için de kullanılması böylece daha anlaşılır oluyor, değil mi?

İbrahim, beylik tabancasıyla Hatice’yi ve Bülend’i vurdu. Hatice ve Bülend, vurularak öldü. İbrahim katil mi? İbrahim’in bu fiili sırf kıskançlık ve dolayısıyla cinnet halinde işlediğine kanaat getiren, mâzisi, hayatı, şahsiyeti ve suç zamanındaki durumu hakkında yapmış olduğu etüdler sonunda kendisine bir gün dahi ceza verilmeyeceğini ileri süren avukatı, İbrahim’in katil olmadığını zımni olarak savundu ve beraat etmesini talep etti. “Mahkemeniz cürüm hakkında değil, mücrim hakkında hüküm verecektir,” dedi. Bir cinayetin işlendiği açıkça ortadaydı, mahkeme bu konuda karar vermeyecekti, avukata göre; verilecek karar cinayeti işleyenin, caninin kim olduğu konusundaydı.

Bir sinema şeridi gibi sür’atle geçen son hâdiselerin İbrahim’in irade kuvvetini ve şuurunu zaafa uğrattığını belirtip artık tam bir şuur inhisâfı ve kıskançlık nöbet ve cinnetine tutulmuş bir halde ne yaptığını bilmeyerek silâhına el attığını söyleyen avukatın görüşü, cinayet işlemenin İbrahim’in özbilincine aykırı olduğu yönündedir; bir cinayet vuku bulmuşsa bunu İbrahim bilmeyerek yapmıştır. Davanın ilerleyen celselerinin birinde hatırlattığı üzere avukat, İbrahim’in “bu fiili marazi kıskançlık haleti içinde bilmiyerek işlediğini” ileri sürdü ve “bu hususta delil ve vâkıa köklerinin, daha ziyade müvekkilimin mâzisinde, uzvî ve ruhî hayatında mündemiç ve suça tekaddüm eden zamanlar içinde gömülü olduğunu” söyledi.

Avukat, İbrahim’in bir süre için bilincini yitirdiğini, bedeninin özbilincine aykırı bir biçimde çalıştığını, İbrahim’in bundan sorumlu olmadığını savunur. Bir adım ileri gidilip yitirdiğinin benliği olduğu da söylenebilir. Bedenin kontrolünün bir süreliğine benliğinden alındığı ve bedenini bir süreliğine başka bir şeyin yönettiği de düşünülebilir. Benlikten farklı olan bu şey, avukatın İbrahim’in benliğinin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü kıskançlık olamayacağından dolayı avukat sorumluluğu bilinçle sınırlandırdı. Halbuki

bir kaza sonucu oluşan “nöbet ve cinnet” durumu, bir süreliğine benliğin yitirilmesine de yol açabilir.

İbrahim’in olay sırasında bilincini ya da benliğini yitirip yitirmediğini bilemeyeceğim ama kesin olan, olay sonucunda Hatice ve Bülend’in benliklerinin toptan ortadan kalktığıdır. Kişilik, öz-neler arası ilişkilerle ortaya çıkar, öz-neler arasılıktır. Bundan dolayı insanın kişiliği, benlikten ve benliğin bileşenleri olan bilinç ve özbilinçten farklı olarak, insana bağlı değildir, öldükten sonra da varlığını ve değişimini sürdürür.

“Bir elin nesi var, iki elin sesi var” denir ya, eller özne için kullanılırsa ses çıkması öz-neler arasılıktır; yani öz-neler arasılık, tek tek öz-nelerde olmayan, öz-neler bir araya geldiklerinde ortaya çıkan şeylerdir. İnsana yansımaları bakımından aşk gibi, nefret gibi, annelik, babalık, çocukluk gibi, öğrencilik, hocalık gibi... Ya da daha sade, daha basit ilişkiler olarak, alışveriş gibi, üç dört insanın oynadığı oyun gibi, bir bakışma gibi, bir selamlaşma gibi, bir söyleşi gibi... Maddi dünyada olan bedenini kontrol eden ruhsal dünyasıyla bir öznenin, başka öz-nelerle karşılaştığında ortaya çıkandır öz-neler arasılık.²

Kişilik öz-neler arasılıktır. Kuruçeşme Cinayeti davasının basına yansımalarıyla Hatice, bir kişi olarak belirir karşımızda. Ölmüştür ama kişiliği hâlâ söz konusudur. Kuruçeşme cinayeti hakkında yayınlanan ilk habere göre Hatice, hafifmeşrep bir kadındı. Hatta bir “sürtük” denmediği kalmıştı. “Zavallı adam” olarak nitelenen kocası onu çok sevdiği ve kazancına göre ayak uydurmalarının lâzım olduğunu söylediği halde, süslenir püslenir, giyinip kuşanır, gezip tozardı. Çok para harcardı. Kocası ona para yetiştiremedi,

² Burada kullandığım öz-neler arasılık kavramından farklı olarak bir kavram olarak geliştirilmeye çalışılan ‘intersubjektivite’ kavramıysa öz-nelerin arasında geçenlerle ortaya çıkanların ötesinde bu öz-neler arasılığı olanaklı kılıp etkileyen koşullar da iliştileniyor. Hatta, ‘intersubjektivite’ kavramıyla öz-neler arasılık değil, bu öz-neler arasılığı etkileyen koşullar kavranmaya kalkışılıyor. Buna göre, iki el ve ses örneğimizde ellerin birbirine çarpmasıyla ortaya çıkan sesin içinde titrestiği havadır geliştirilmeye çalışılan ‘intersubjektivite’ kavramına uyan. Benzetmeleri bırakıp teknik olarak ifade edersem; toplumun varlığını inkâr ederek toplumu dile getirmeyerek toplumdan söz etmek için ‘intersubjektivite’ kavramını kullananlardan farklı olarak ben, özel öz-neler arasılıkların, yani insanlar arasındaki özel ilişkilerin ötesinde bir toplumun varlığını görüyorum.

sonunda para vermeyi kesti ama o her nasılsa para buldu ve hayatında bir değişiklik olmadı. Hatta kocasına “hacıağa” muamelesi yaptı. Kısacası habere inanırsak sürtüklük, Hatice’nin kişiliğiydi. Halbuki bu kişilik gün geçtikçe değişti. Bu değişimde Hatice’nin hiçbir etkisi yoktu; o bu süre boyunca hep ölüydü. Bir bakmışsın, sıcak yuvası ve daha önce yaşamamış olduğu liseli aşkı arasında bocalayan bir kadındı. Bir bakmışsın, aşktan gözü kararmış, kocasını öldürmek isteyen bir kadındı. Bir de bakmışsın ki çocuk arzulayan evinin kadınıydı. “Hatice nasıl bir kişiydi?” diye sorulduğunda verilecek yanıt, içinde bulunulan özneler arasılığına göre değişti.

Kişilik, kişiliği söz konusu olan insanla diğer insanların ruhsal dünyalarının çarpışmasına, çıkarlarının çatışmasına göre özneler arası ilişkilerde varlık kazanır. Kişiliği söz konusu olan insan, ortada olmasa bile kişiliği, başkalarının ruhsal dünyalarındaki varlığıyla ve onun kişiliği üzerinden yürütülen çıkar çatışmalarında var olmayı ve değişimini sürdürür.

İbrahim’in kişiliği, onun hakkında düşüncelerden ve bu düşüncelerin birbirleriyle çatışma ve uzlaşmasından başka bir şey değildir. Kişiliği hakkında aynı zamanda birbiriyle tutarlı olmayan farklı farklı düşünceler bulunur. Zaman geçtikçe bu düşünceler yorum üzerine yoruma varır, değişir, çeşitlenir ya da aynılaştır. Varlığı ve gelişimi ne biçimde olursa olsun kişiliğinin ne olduğu tam olarak belirlenemez. Kimlik, kişiliği ondan sonra hep baki kalacak biçimde bir kerede sabitleyip nesnelleştirme girişimidir.

Her kim olursa olsun bir kişinin polisliği tartışmalıdır. Tartışmaya taraf olan öznelerin çıkarlarına göre “kesin polistir” ya da “aslında polis değildir” ya da “polisliği kuşkuludur”. Kişinin polisliği doğal değildir. Ateşli hastalık geçiren bir insanın hastalığı doğal bir zorunluluktur; biz ne dersek diyelim o, ateşli hastalık geçiriyordur. Kişinin polisliğiye onun polis olarak benimsenmesine bağlıdır. Tartışmalı olanı, zorunluluğa özdeş durumuna getirecek olan devlet zorudur. Şimdilik devletin ne olduğu tartışmasına girmeden devletin, güç kullanması meşru olan örgüt olduğunu belirtip günümüzde devleti olan topluma ulus denildiğine işaret etmekle yetineyim.

İbrahim’in doğum tarihi, doğum yeri, annesi ve babası, nüfus kayıtlarında yer alır. Bunlar İbrahim’in kimliğini oluşturur.

Kardeşleri hakkında da nüfus kayıtları bulunur ve nüfus kayıtları birlikte tutarlı biçimde değerlendirildiğinde, İbrahim'in kardeşleri oldukları ve Erzincan Depreminde öldükleri de kimliğinin parçalarıdır. Nüfus kayıtlarının yanında, kimliği oluşturan başka kayıtlar da vardır. Hatice'yle nikahlandıklarında, artık evli olduğu ve eşinin Hatice olduğu biçiminde kayıtlar da tutulur. Emniyette polis memuru olarak çalıştığı hakkında da kayıt ve belgeler vardır. Kira sözleşmesi yaptığına ya da bir ev aldığına bunlar da kiracı ya da ev sahibi olarak kimliğine dairdir.

Kimlik sabitleştirme girişimidir; ama kimlik de değiştirilebilir. Polis, mesleğini sürdürüp emekli olduğunda artık polis değildir. Kimliği değişir; o artık polisliğe vurgu yapacak biçimde ifade edilirse “emekli polis” ya da emekliliğe vurgu yapacak biçimde ifade edilirse “polis emeklisi” olmuştur. Kimlik değişiminin illa da bu biçimde olması gerekmez. İnsanın doğal özellikleri bile kimlikle değiştirilebilir. Evlensin diye bir baba çocuğunun yaşını mahkeme kararıyla değiştirmeyi talep edebilir ya da mahkeme suçlu bulunduğu bir çocuğu cezalandırabilmek için yaşının aslında cezai salahiyyete olanak verecek bir yaş olduğunu karar altına alabilir. Mahkeme, insanın yaşını bir kimlik değişimiyle değiştirir. Değişen biyolojik yaş değildir, ama mahkeme bir kere karar aldığına fiilen biyolojik yaş değişmiş gibi davranılmak zorundadır.

Pek iyi, İbrahim katil kimliğini taşıyor mu? Mahkemeden İbrahim'in katil olduğuna dair kesinleşmiş bir karar çıkmadan önce, fiilen cinayeti işlemiş olsa bile “katil olmama” İbrahim'in kimliğinin bir parçasıdır. 5 Mart 1946 Salı günü 1. Ağır Ceza Mahkemesi'nde, İbrahim'in “öldürmek suçu sabit olduğundan katilin idam cezasına çarptırılması icap etmekte ise de; bazı hafifletici sebeplerden ve şiddetli tahrikten dolayı cezanın 15 sene ağır hapse indirilmesine oybirliğiyle karar verildi.”

Bu mahkeme kararının okunmasıyla birlikte, İbrahim resmen bir katil oldu. O andan itibaren İbrahim'in kimliğine katillik de eklendi.

İdeal olarak mahkeme kayıtları öznelere ve özneler arasılıkların sabitlenip nesnelimsileştirilmesidir. “Nesnelimsi” diyorum, doğal ya da toplumsal nesnellikten farklı olarak, fiilen söz konusu olan idealler, öznellikler ve özneler arasılıklardır.

Önceden söyleyeyim bu paragrafta amiyane deyişle biraz kasa-
cağım. “Şimdi ne demek oluyor bütün bunlar?” diye hayıflanmaya
başlayacak olanlara biraz sabırlı olmalarını öneririm, önce teknik
olarak bir ifade edeyim sonra daha açık anlatacağım. Toplumun
kendi başına varlığı yoktur, toplumsallıkların topluca düşünül-
mesiyle toplum fikrine varılır. Toplumsallıklar, fiilen özel özneler
arası ilişkilere karşılık gelir ama toplumsallık düşünülürken hem
özel öznelliklerin hem özel özneler arası ilişkilerin özel’liklerinin tü-
münden arındırılması, genel karşılaştırılabilir kavramlarla ifade
edilmesi gerekir.

Serhan, 1993-1995 yılları arasında Osman’ın öğrencisi oldu. Os-
man o zamanlar, genç bir yardımcı doçentti. Serhan, Türkiye’nin
öğrencilerini seçerek alan, en iyi lisesinden mezundu. Öğretim
dili İngilizceydi. Serhan’ın en azından aksanı Osman’inkinden
çok daha iyiydi. Osman’ın bazen Almancaya, bazen Türkçeye ça-
lan ağır bir aksanı vardı. Hoca - öğrenci ilişkisinin vuku bulduğu
dersler, İstatistik ve Uluslararası İktisat dersleriydi. Bu özel hoca
- öğrenci ilişkisinde, başka hoca - öğrenci ilişkilerinde olmayacak,
Serhan ve Osman’ın benliklerinden kaynaklanan öznel öğeler ve
etmenler vardı kuşkusuz. Özneler arası bir ilişki olarak bu hoca
- öğrenci ilişkisi bir de bu ilişkinin sürdüğü ortamla ve dönemle
bağlantılı olan özel’likler taşıyordu. Hepsinin ötesinde öznelerde
olmayan, öznelliklerin karşılaşmasıyla oluşacak -hadi formel ol-
sun diye klişeleşmiş bir şeyler söyleyeyim- sevgi, saygı gibi özneler
arasılıklar da ortaya çıktı.

Serhan’ın insan ilişkilerinde rahatlığından, Osman’ın bilimsel
konulardaki heyecanından ve tüm bunların benzeri öznellikler-
den, aralarındaki sevgiden, saygıdan ve tüm bunların benzeri öz-
neler arası ilişkilerden ayıklandığında, geriye diğer gerçekleştirmeleri-
le karşılaştırılabilir bir hoca - öğrenci ilişkisi kalır. Akademinin
temeli olan bu hoca - öğrenci ilişkisi, çok farklı insanlar arasında
geçmişte yaşandı, şimdi yaşanır, gelecekte de yaşanacağı beklenir.
Böylece görülen hoca - öğrenci ilişkisi bir toplumsal ilişkidir, bir
toplumsallıktır.

Toplumsallıkların bir aradalığından bir toplu davranış çıkar. Bu
toplum davranışa dilbilgisel olarak bir özne atfedildiğinde, işte o dil-
bilgisel özne “toplum”dur. Hani dilbilgisinde bir tümcede özne,

nesne, tümleç ve fiil bulunur ve bunlardan bir tümce kurulabilmesi için iki tanesinin, yani özne ve fiilin gizli açık muhakkak bulunması gerekir ya; toplu davranışı ifade eden tümcede özne olarak bu dilbilgisel zorunluluktan dolayı “toplum” sözcüğü kullanılır.³ Sehpadan çınlama sesi çıkaran bardağın nasıl benliği yoksa toplumun da yoktur. Buna karşın nasıl bardağı “bardak çınıyor” tümcesinde özne olarak kullanıyorsak “bu toplum otobüste yaşlılara yer verir” tümcesinde toplumu özne olarak kullanırız.

Bir bölgede yaşayan insanların yaşlı olmayanlarından yeterince büyük bir bölümü, otobüslerde otururken bir yaşlı gördüklerinde yer veriyorsa o bölgede “yaşlılara otobüste yer verilir” denebilir. Dolu bir otobüse binen bir yaşlıya yer verilme olasılığı, o bölgede yer verenlerin yaşlı olmayan toplam nüfusa oranı arttıkça artar. Bu oran yeterince büyükse, söz konusu olasılık yüzde yüze yaklaşır. Olasılık yüzde yüze yakınsa yaşlı insan, neredeyse her zaman otobüste kendine yer verecek birini bulur. Bu durumda, “yaşlılara yer verilir” dendiğinde küçük bir yanılma payıyla doğru bir şey söylenmiş olur.

“Kim yer verir?” sorusu bu bölgede saptanan benzeri diğer toplumsallıklarla birlikte değerlendirmeye elverecek biçimde bir özne kullanılarak yanıtlanacaksa bu özne “toplum”dur. Toplum yaşlılara yer verir; toplum çocuklara sevgi gösterir; toplum eğitime önem verir... Bunlar ve benzeri saptamalarla, “toplum ahlaklıdır” denebilir.

Toplumla ilgili dikkat edilecek ilk konu, toplu davranışla ilgili saptamaların kesinlik değil olasılık taşımasıdır. Yaşlılara yer verme olasılığı ne kadar yüksek olursa olsun bir yaşlı otobüse bindiğinde ayakta kalabilir. Bir olasılık, otobüse hep yaşlılar binmiştir. Başka bir olasılık, yaşlı talihsizdir ve otobüsteki yaşlı olmayanların hiçbirisi yer veren türden değildir. Bu durum, talihsizliktir ancak yüksek bir olasılığa karşılık gelen “bu toplum, yaşlılara yer verir” saptamasını yanlış kılmaz.

Dikkat edilmesi gereken ikinci konu, toplumsallığın özel öznelere bağımlı olmamasıdır. Belki biri, daha önce yer vermesine

3 “Burada »düşünmek bir fiildir, her fiilin etkin olan bir faili vardır, o halde –« biçiminde çıkarsama dilbilgisel alışkanlıkla yapılır.” (Nietzsche, 1886, s.17) diyen Nietzsche, benliğin bile fiili varlığını sorgular.

karşın bundan sonra yer vermemeye başlayabilir ya da yer veren biri o toplumdaki ayrılmış olabilir. Bu durum, yer verme olasılığında anlamlı bir değişiklik yapmaz. Yapabiliyorsa bir toplumsallıktan söz edilemez. Söz konusu toplu davranış değil, tek tek öznelerin davranışlarıdır.

Üçüncü konu, toplumsallığın özel özneler arası ilişkilerle açıklanamayacağıdır. Yer veren birinin hangi ruh dünyası içinde olduğu, yaşlı kişinin hangi ruh dünyası içinde olduğu, bunlar maddi dünyada karşılaştıklarında ne gibi özneler arası ilişkilerin ortaya çıktığı, toplu davranış bakımından belirleyici olamaz. Bunlardaki değişiklikler genel toplumsallığı yani saptanmış olan “bu toplum, yaşlılara yer verir” kuralını etkilemeden gerçekleşir. Aksi halde söz konusu olan toplu davranış değil, basit özneler arası ilişkilerdir.

Bunca açıklamadan sonra artık rahat rahat söyleyebilirim; toplum, benliksiz kişiliktir ve her kişilik gibi kimliğinden söz edilebilir. Her ne kadar, sabit doğallıklardan farklı olarak zamanla belirlenip, zamanla değişip zamanla yitse de özel öznelliklerden ve özel özneler arası ilişkilerden bağımsız olduğundan doğa bilimlerine benzer biçimde nesnel bilimsel araştırmaların konusu olur.

Bilim, elemanlar arasındaki ilişkilerin uyduğu kuralları inceler. Fizikçinin incelediği elemanlar, uzayda yer kaplayan, kütleleri ve enerji yükleri olan cisimlerdir. Bu elemanlar kütlelerine göre birbirlerini çekerler, enerji yüklerine göre birbirlerini çeker ya da iterler. Fizik, cisimlerin uzayda yer değiştirmelerinin kurallarını saptar. Kullandığı düşünsel aletler, geometri, cebir gibi matematiksel modelleme yöntemleridir.

Elemanların bir aradalığı birlikte kural arz eden karmaşalar oluşturur. Kimyanın incelediği elemanlar atomlardır. Atomlar fizik kurallarına göre oluşur, ancak fiziksel çekim, enerji yüklenme ve yer değiştirme kurallarından farklı, bağımsızca incelenebilecek kurallılıklar arz ederler; “altın sarıdır”, “hidrojen ve oksijen gazları birleşerek su dediğimiz sıvıya dönüşürler” gibi.

Kimyasal karmaşalar, kimyasal kurallılıklardan bağımsız incelenebilecek, üreyen ve davranış dediğimiz kurallı hareket tarzlarına haiz canlılara varır. Bu da, biyoloji biliminin inceleme alanını oluşturur. Biyolojinin düşünme aletleri, hem fizikten hem kimyadan farklıdır. Canlı türlerini incelerken, davranış kurallarının tür

için geçerli olması o türün bireyi için de geçerli olduğu anlamına gelmez. Bir canlı türünün bireyleri dayanıklı olmayabilir, ancak üreme oranı çok yüksekse tür varlığını sürdürür, dayanıklıdır. Bu tür karmaşıklıkların yol açtığı çelişkilerin aşılması için biyoloji, kullandığı temel düşünsel aletlerinden biri olan doğal seçilim anlayışına başvurur.

Toplum fiziksel, kimyasal, biyolojik ve ruhsal kurallılıkların ötesinde kurallara haizdir; ancak örneğin doğal seçilim anlayışı ufak değişikliklerle toplumun anlaşılması için kullanılacak düşünsel araçların vazgeçilmez olanlarından biridir.

Genel olarak benimsenen anlayış, bir canlı türünden hep aynı tür bireylerin ürediğidir ve farklı canlı türleri birleştiklerinde üreme olmadığıdır. Tür için genelgeçer kabul edilebilecek bu kuralların her birey için geçerli olması gerekmez. Her birey ufak farklılıklarla doğar ve bu farklılaşmaların doğal seçilim kuralına uygun birikimli sonucu, farklı türden bireylere varabilir. Bu sürecin hızlandırılması, biyoloji biliminin teknik kullanımlarından birini oluşturur.

Darwin'in evrim kuramı, tür ile birey arasındaki özdeşliği kırar. Toplum içinde o toplumun üyesi olan insan ile toplum arasında özdeşlik kuran görüşler vardır. Bunlardan ırkçı nitelikli bazıları talihsiz biçimde Darwinci olarak nitelenmiştir. Saf ırkın olmayışı bir yana, Darwinci yaklaşımda türün sürmesi, bireylerin türe özdeş nitelikleri homojen olarak taşımalarına değil, uyum koşuluna bağlıdır. Türün geneli uyum sorunu yaşıyorsa Darwinci yaklaşım gereği türün farklılaşmış aykırı bireylerinin giderek baskın hale gelmesini yani türün değişmesini, aksi halde türün toptan yok olmasını bekleyebiliriz. Bu durumda ırkı saflaştırma girişimleri, başarısı (türün saflaşması) başarısızlık (türün ortadan kalması) olacak, Darwinci yaklaşıma aykırı girişimlerdir. Darwinciliğe aykırı bu tür anlayışların Darwinci oldukları görüşü, maalesef yaygın kabul görmüştür. Bilimsel olmayan anlayışların, bilimselmiş gibi sunulabilmesi, bilimselliğin olanağını ve varlığını ortadan kaldırmaz, bu konuda daha dikkatli olunmasını gerektirir.

İbrahim'in avukatı, mahkemeden İbrahim'in olay anındaki öznelliğini, duygularını, düşüncelerini, genel olarak ruhsal durumunu nesnel biçimde saptamak için uzman psikiyatlara ve

psikologlara başvurulmasını talep etti: “Biz ilmi şöhretleri malûm olan Ord. Prof. Mazhar Osman, Fahrettin Kerim, Şükrü Hâzım gibi hekimlerle ruhiyat âlimimiz Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunçun da hazır bulunduğu bir heyete gösterilmemizi istiyoruz.” Sözü edilen bilim ve tıp insanların, İbrahim’in ruhsal durumunu doğrudan gözlemlene olanakları yoktur. Bedensel durumu ve davranışına ilişkin yapılan saptamalarla, ruhsal durumunu kurgulayabilirler ve yorumlayabilirlerdi. Bunlardan yola çıkarak isabetli biçimde tahmin edilebilecek bedensel ve davranışsal değişikliklere yol açabilirlerdi. Ama özel olarak şu ya da bu insanın ruhsal durumunu bilimsel olarak saptayabildikleri, yakıştırmadır.

Bilimsel gözlemlerden farklı olarak haberler, haber verdiği olayı öznelerle açıklar; üstelik bizzat öznedir.

Haberlerde Kuruçeşme Cinayeti, İbrahim’in, Hatice’nin, Bülend’in ve ilgili diğer insanların düşündüklerine, duygularına, yaptıklarına, kısaca öznelliklerine bağlı olarak sunuldu. Haberlerde kişiliklere göndermeler yapıldı. Bilimsel gözlemler yinelenebilir nitelikteyken haberler yinelenemez, haberde adı geçen insanlara özel öznelliklere dayanır. İnsan kendisi için haberlerden dersler çıkarabilir, ama bunlar bilimsel nitelikte değildir.

Haberlerin bilimsel gözlemlerden bir farkı da, bilim gerçek varlık ve değişimle ilgili isabetli saptama ve tahminler yapmanın çıkar bilindiği etkinlikken haber, habercinin ve haberi yayınlayanın çıkarları doğrultusunda hazırlanıp sunulur. Haberi özneler hazırlar ve yayınlar; haber öznedir.

Bilim insanının yozlaşması ve bilimi bilim yapan çıkardan farklı bir çıkara uygun davranması elbette olasıdır. Bundan dolayı bilimsel etkinlik, en basit haliyle bile bireysel etkinlik değildir, yozlaşmalara karşı denetimi sağlayacak bir toplu davranışla olanaklıdır.

Kuruçeşme Cinayeti, bilimsel çalışmalarda nasıl kullanılabilir? Psikoloji bilimiyle ilgili çalışmalarda kullanılabilir ancak burada konum bu değil. Toplumu inceleyen bilimlerde kullanılacak olansa veriler, diziler halindedir. Tek bir gözlemle sonuca varılamaz. Kurallı toplu davranış gözlemler arasındaki değişimler ve sabitlikler aracılığıyla saptanır.

Kuruçeşme Cinayeti, toplumla ilgili ampirik çözümlemelerde kullanılabilecek birçok istatistiği değiştirdi. Öncelikle nüfus

istatistikleri değişti; nüfus dört kişi eksildi. Nüfusun cinsiyete göre dağılımı da etkilendi; iki kadın, iki erkek eksildi. Yaşlara göre dağılım da etkilendi; 20-35 yaş grubundan iki, 35-50 yaş grubundan iki kişi eksildi. İstihdam istatistikleri de değişti; istihdam iki kişi azaldı. Eğitim istatistikleri değişti; bir öğrenci eksildi. Suç istatistikleri değişti; işlenen cinayet sayısı iki arttı; ateşli silahla ölümler dört arttı. Bunun gibi daha birçok istatistik değişti.

Haberdan bilimsel gözleme geçişin en basit yolu, istatistikleştirmedir. Böylece ussal olarak işlenebilecek nicelikler elde edilmiş olur. Bu istatistikler kullanılarak toplu davranış ve toplum üzerine bilimsel çalışmalar yapılabilir.

Bilimsel olarak kullanılabilecek toplumsal istatistiklerin ortaya çıkmasıyla birlikte tam toplum bilimsel olarak incelenebilir derken... Karşımıza haberle ilgili yeni bir sorun çıkar; verilerin haber değeri taşıması. Her bilim için geçerli olan bu sorun, toplumsal bilimlerde belirgin biçimde hissedilir.

Bu kitaptan iktisadi bir çözümleme bekleyenler, “ne bu ya” diye düşünebilir, “nerede bunun iktisadı?”. Araya girip iktisatla alakası konusunda kısaca bir şeyler çitlatayım.

Türkiye’de iktisadi veriler bilimsel olmaktan çok haberseldir, haberlerde geçen kahramanların haberlerde çıkmak üzere hazırlanmış başarısı ya da başarısızlığıdır. Olgular oluşturulmak üzere kullanılacak göstergeler değildirler, ilgili kahramanlar olmasaydı olmayacak, kahramana bağlı, tekrarlanamaz haberlerdir. GSMH örneğin...

Ulusal gelir, bir yıl içinde bir ülkedekilerin ürettiklerinden elde ettikleri gelirdir. Ulusal gelir, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) olarak ya da Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) olarak ölçülür. GSMH, bir ülkenin yurttaşlarının yıl içinde katıldıkları üretim etkinliklerinden elde ettikleri toplam gelirdir. GSYH ise bir ülkenin sınırları içinde gerçekleşen üretimden elde edilen toplam gelirdir. Yurt dışındaki yurttaşların gelirleri, GSMH’da içerilirken, bunların içerilmediği GSYH yabancıların yurt içindeki gelirlerini de içerir. GSMH ile GSYH arasındaki fark genellikle azdır ve ikisinin zaman içindeki değişimleri hemen hemen aynıdır. İktisatçılar, yaptıkları özel iktisadi çözümlemenin teknik gereksinimlerine göre birini ya da diğerini kullanırlar.

Basit bir sayısal değer değildir anlayacağın GSMH, karmaşık bir istatistik. Fiziksel değerlerin ötesinde, birçok davranışsal etmeni içinde barındırır. GSMH'nın bir parçası olarak benim gelirim, salt bir sayı değildir. Bu benim geçmiş yaptıklarım ve gelecekte yapacaklarımla, içinde bulunduğum koşullarla ilgilidir, davranışımın sonuçlarından biridir. Aynı şey herkes için geçerlidir. GSMH bileşenlerinden hepsinin aralarında etkileşim vardır; elbette dışındaki birçok şeyle de tek tek ya da birlikte etkileşim içindedirler. GSMH, dikkatlice veriler toplanıp bilimsel kaygı ve titizlikle işlenmesi halinde bile tek başına pek bir şey ifade etmez. Başta ölçme hataları olmak üzere serilerin oluşturulması sırasında ortaya çıkacak hatalar, bir yerdeki fazlalık diğer yerdeki eksikliği götürecek biçimde tarafsız (İng. *unbiased*) olduğu varsayımıyla kesitsel ve zaman serisi (İng. *crosssectional and time series*) biçimlerindeki serilerle bilimsel çalışmada kullanılabilecek veriler haline gelirler.

6 Ocak 1946 gecesi Hüseyin'in eşi ve çocukları, Keriman'ın çocukları geride kalmıştı. Hiçbiri Hüseyin ve Keriman'ın olayı üzerine tartışmaların sürdürülmesi için gerekli güce sahip değildi. Bir de "hacıağa" denilenler vardı geriye kalan. Haberlerin sürmemesi çıkarlarındaydı sanırım. Hüseyin ve Keriman olayına ilişkin 8 Ocak 1946'da tek bir haber çıktı; sonra hemen gündemden düştü. Halbuki Kuruçeşme Cinayeti konusu üzerinden, çıkarlar çatışmayı sürdürdü. 6 Mart 1946 gününe kadar haberler haberleri izledi. Hüseyin ve Keriman'ın başına gelenler haber değeri taşımazken Kuruçeşme Cinayeti taşıyordu.

GSMH değerleri, bilimsel kaygıları bir kenara itecek biçimde habersel önem taşırsa aynı yöntemde bilimsel kaygılarla titizlikle elenecek olan hatalar habersel kaygılarla elenmez olur, hatta mümkünse abartılır. Bu durumda hatalar tarafsızlığını yitirir. Bilimsel çalışma yapacak araştırmacı, verilerin niteliği belirsiz olduğundan bir de bu verilerdeki hataların taraftarlığını (ne kadar mümkünse artık) bilimsel olarak araştırmak zorunda kalır. Çözümleyici, çözümleme işlerine ek olarak yalnızca istatistik veri toplayıcılığını ve işleyiciliğini, bu işle doğrudan uğraşanlardan daha iyi öğrenmek zorunda kalmaz, bir de veri oluşturma süreçlerini ve daha da ötesi ülkedeki güç ilişkilerini anlamak ve bunlarla hatalardaki tarafgirlik arasındaki bağlantıyı saptamak durumunda kalır.

Her toplumda bilimseli bir yana itip onun itibarını kullanarak haberseli öne sürme girişimleri vardır. Bilimsel geleneğin yerleşik olduğu ve akademik özerkliğin daha güçlü olduğu ülkelerde haberselleştirme, tamamen ezecek biçimde bilimselliğe baskın gelmez. Ülkemizde maalesef gelir.

TOPLUMSAL VARLIK

Toplum, insana bir ruh gibi görünür. Ruh çağırma seanslarında çağrılan ve geldiği sanılan ruh gibi değildir elbette ama toplumun benliksiz kişilik olması ve olasılığa dayanması, toplumun çağrılan ruh gibi gizemli bir şeymiş gibi görülmesine de neden olabilir. Şu ruh konusuna biraz açıklık getireyim.

Ruh (Alm. *der Geist*) konusuna geçmeden önce bir şey itiraf edeyim. Bu alt bölüm felsefi konularda okuma alışkanlığı olmayanlara önce biraz sıkıcı gelebilir, ama kullandığım kavramların anlaşılmasını kolaylaştırmak için yazılması da gerekiyor. Konu, sonra olasılık alt bölümüne geçince derbent ile birlikte rahatlıyor. Ne yapayım, sabır edilip okunacağını ummaktan başka çarem yok. Sabrın sonu selamet.

Çuvaldızı topluma batırmadan önce iğneyi kendimize, insana batıralım. İnsan kendisini bir gerçeklik olarak hisseder. Hissettiği benliktir. Kişilik ise başkasının, görünüş ve davranışlarından yola çıkarak bir insanı zihninde kurup tanımasıdır.

Beni tanıyan herkese göre ben bir kişiyimdir ama nasıl bir kişi olduğum insandan insana değişir. Bu, kişiliğin öznelliğidir.

Beni tanıyanların her biri için kişiliğimin ne olduğu birbirinden farklıdır. Örneğin birisi benim bilgili olduğumu, bir başkası bilgisiz olduğumu düşünebilir. Uzlaşmaya varamıyorlarsa bile benim birine göre bilgili, diğerine göre bilgisiz bir kişi olduğum açıktır. Böylece başkalarının birbirleriyle ilişkilerinde kişiliğim konusundaki farklılıklar ortadan kalkmasa da uyumlu hale gelir. Bu durum sorunsuz bir biçimde herkesin üzerinde anlaştığı bir kişiliğimin olduğu biçiminde yorumlanabilir. Uyumun sağlanmış olması, kişiliğin zihinde kurulmasının salt öznel değil, özneler arası nitelikler de taşıdığını gösterir. Bu, kişiliğin özneler arasılığıdır.

Kişiliğin hem öznelliği hem de özneler arasılığı, başkasının

benliğinin zihinde kurulmasıyla ilgilidir. Bir benliğin varlığının önceden benimsenmiş olmasını gerektirir.

Varlığı dolaysızca hiç doğrulanamayacak olan bir benliğin benimsenmesi olarak kişilik, varlığı olmayan bir şeyin kişilik olarak görülmesinin de yolunu açar. Böylece benimsenmiş olan genel olarak ruhtur.

Hegel, ruh diyebileceğimiz bir şeyin nasıl görülür olduğunu düşünüp yazdı ve ben doğmadan 157 yıl önce yayınladı.⁴ Sorunu ruhun var olup olmadığı değildi. İnsanlar bir “ruh”dan bahsediyorlardı ve bu nasıl olur diye sorguluyordu sanki. Yazılmış ya, haberim olur olmaz hemen okudum. Yirmi yaşlarındaydım. Tam tarihini anımsamıyorum. Yirmi yaşına üç yıl ekle ya da çıkart, o yaşlarda işte. Sonra da kaç kere okudum.⁵

Çevresi top dışarı gitmesin diye tellerle çevrili bir tenis kortu düşün, oynamaya hazır. Üzerinde iki insan var. Ne ellerinde raket var ne de ortalıkta bir top. Ama bu insanlar sanki raketler ve top varmış gibi davranıyorlar. Biri sanki bir elinde top varmış da yukarı doğru fırlatıyormuş gibi yapıyor. Bu arada diğer eli, raket tutuyormuş gibi geriye doğru geriliyor. Sonunda yukarı fırlatılmış olan ama bulunmayan topa bulunmayan raketle hızlıca vuruyormuş gibi yapıyor. Diğer, rakibini dikkatle izleyip topun gittiği yere doğru yöneliyor ve topa elindeki bulunmayan raketle vuruyor. Oyun, olmayan top ve raketlerle bu biçimde sürüyor. Biri de tellerin arkasında bunları seyrediyor. Bir ara bulunmayan top telleri aşır dışarıya kaçıyor. Seyirci gidip bulunmayan topu düştüğü yerden alıp tellerin üzerinden oyunculardan birine gönderiyor.⁶

Yukarıdaki tenis karşılaşması örneğinde top *doğal olarak* yok. Ancak oyuncuların ve seyircinin davranışına bakarsan top var. Bu durumda topun maddi varlığından söz edilemez ama *ruh gibi* bir top var. Ruh gibiliğin ruhlüğün ta kendisi olduğu hatırlanacak olursa ortada maddi varlığı olmayan bir ruh var; o da top. Maddi

⁴ Hegel (1807)

⁵ Burada “ruh” denilene şöyle bir değiniyorum. Öyle mistik bir varlık olarak değil, somut bir görüntü olarak ruhun ne olduğunu önceki bir kitabımda ayrıntılı inceledim. Sarı (2012, s. 89-114)

⁶ Bu tenis pandomimi, Michelangelo Antonioni’nin 1966 yapımı “Blow-up” filminden izlenebilir. Finalindedir.

varlığı olmayan ama maddi dünya üzerinde fiilen etkili olan bir şey varsa o ruhtur.

Hegel'in yazdıklarından anladığım kadarıyla "ben benim" (Alm. "*ich bin ich*") diyen, -ki ben ona benlik diyorum- bu haliyle henüz kendine göre ruh değildir. O varlığından emindir ama görünürde yoktur, varlığı doğrulanamaz. Uzatmadan sonuca gelirim, ancak insan kendi varlığını başka birinin kale aldığını o başkasının davranışlarında fark ettiği anda, varlığı doğrulanmış olur. Ruhun ilk görülür oluşu budur; insanın kendi ruhunun doğal dünyadaki etkisini başkasının davranışlarıyla doğrulanacak biçimde görmesi.

Doğrudan "kişilik sana göre benim ruhluğumdur", "benlik bana göre ruhumdur" desem ruhluğun ne olduğu soyut, havada bir şey olarak kalır, onun için yeniden dile getirmem iyi olacak. Benim görünüş ve davranışlarıma bakarak uygulandığım, düşündüğüm ve belli biçimde davrandığım sonucuna varabilirsin ve benim bulunduğum ortamlarda buna göre davranırsın. Benim sana göre kişiliğim budur. Bu kişiliğim, sana göre ruhluğumdur. Benzer biçimde düşündüğüm benliğim, bana göre kişiliğimidir, bana göre ruhluğumdur. "Beni anlamıyorsun" dediğimde sana göre ruhumun, bana göre ruhumdan farklı olduğunu dile getiriyorumdur. Ruhumun bedenimin bir fonksiyonu olduğunu karşılıklı olarak benimsersek ancak o zaman anlaşmamız için gizemli olmayan ortak bir zemin doğmuş olur.

Anlaşmak için maddi ortak zeminin bulunmadığı durumlarda, ruh gizemli bir şey haline gelir. İnsan ölmüş bir tanıdığının yanında olduğunu hissedebilir; hatta bundan emin olabilir. Bu onun için öznel olarak gerçekliktir. Gerçeklik olarak gördüğü ölmüş tanıdığının bu ruhunu başka birine gösteremez.

Nesnel olarak anlaşılamayan öznel gerçekliği, yalnız bir tek insan değil iki farklı insan da hissedebilir. Bu gerçeklik, ifade edildiğinde aynılaşıp ama fiilen aynı değildir. Bu durumda var olmayanın iki ya da daha çok insan tarafından benimsenen gerçekliği, gizemlidir.

Gizemlinin benimsenmiş olmasının yegane kanıtı, benimsenmiş olmasıdır.

Toplum, bir ruh olarak görülür. Benliksiz kişilik olarak toplum, bu haliyle gizemli bir ruhtur. "Bu gizemi çözüp nesnel bir

gerçeklik olarak toplumu nasıl anlayabiliriz?” sorusunun yanıtını ileriye bırakıp gizemi çözmeye olasılık sorunuyla başlayayım.

Gizem, akılla ilgilidir. Bir şeyin imkanı bir akla göre yoksa ama hala doğruluğu ya da varlığı benimseniyorsa gizemlidir. Olasılığı, gözle göremeyiz. Gözüyle görmediğine inanmayan bir akla göre olasılık, gizemlidir.

Benimsenmesi, varlığının, doğruluğunun kanıtı olan gizem, aklın kurucu ögesidir. Gizem varsa akıl bu gizeme dayalı olarak işler. Çelişki, akıl yoluyla benimsenmemiş olan gizemin benimsenmesini ortadan kaldıramaz. Gizemi akılla çözmeye kalkışmak, gizeme dayanan aklın içinde hapsolmak gibidir. Dönüp dolaşıp hep o gizeme varır.

Gizem, akli olarak değil pratikte çözülür. Olasılığın gizemini çözmek de pratiğe, yaşama yönelerek başlar. Olasılığın gizemini derbentleri düşünerek çözeyim.⁷

OLASILIK

Bildim bileli “Kurtuluş Savaşı” deniyor. Halbuki babam “İstiklal Harbi” derdi. “İstiklal” demek, “kurtuluş” demek değil “bağımsızlık” demektir. Yağmurdan kaçan, doluya tutulur. Bir şeyden kurtulurken başka bir şeye yakalanırsın. Bağımsızlık ise, başkalarıyla ilişkili olmamak değil, başkalarıyla ilişkilerinde doğrudan etkin olmak demektir. Bir şeyden kurtulmuş olan başka bir şeye bağlı hale gelebilir. Bağımsızlık öyle mi?

“İstiklal Harbi” ve “Kurtuluş Savaşı” örneğinde olduğu gibi kullandığımız dil bizzat, anlaşmayı zorlaştıran bir etmen olabilir. “Osmanlı İmparatorluğu” deyişi için de aynı durumda kalıyoruz.

Bir ülkenin, üzerinde yaşayanların ve yönetiminin adı kimlik konusudur. Devlet, köken olarak Arapça “nöbetleşme” demektir. Nöbeti kendi içinde birinden diğerine devreden aile, sülale, hanedan anlamında kullanıldı. Şimdi “Osmanlı İmparatorluğu” denilen için, resmi kayıtlarda “Devlet-i Aliyye” adı kullanılırdı. Etimolojik karşılığı “Yüce Aile” ya da “Yüce Hanedan”dır. Bazen de

⁷ Olasılığın ayrıntılı teknik bir değerlendirmesini başka bir kitabımda yaptım. Sarı (2009, 186-206)

“Osmaniyye” eklemesi yapıldı ki adı “Devlet-i Aliyyeyi Osmaniyye”, yani “Osmanlı Yüce Hanedanı” olurdu. O dönemler resmi kayıtlarda Türkiye’de yaşayan insanların hepsini kapsayacak biçimde genel bir ad kullanılmazdı. Reaya vardı, timarlı vardı, kullar vardı, Müslümanlar vardı, Türkler vardı, gayrimüslimler vardı... Ama hepsini kapsayacak bir ad yoktu.

Ecnebler, Türklerin hüküm sürdüğü yerlere topyekûn “Türkiye” derlerdi. Buralarda yaşayanların hepsini kapsayacak biçimde genel olarak “Türk” derlerdi.

Ecneblerin ve Osmanlıların terminolojileri, 19. yüzyıl içinde aynılaştı: “Osmanlılar” ve “Osmanlı İmparatorluğu”. Bu uzlaşmanın değil, “Türk” ve “Türkiye” demenin çağımız koşullarında o zamanları inceleyip değerlendirmek için uygun bir terminoloji sağladığını düşünüyorum. Dönemsel ayırım olarak “padişahlık dönemindeki Türkiye” demenin yeterli olduğunu düşünüyorum. Terminolojiye alıştırmak için “Türkiye’de padişahlık dönemi İstiklal Harbi’yle bitti ve Cumhuriyet dönemi başladı” diyorum.

“Kurtuluş Savaşı’na ya da ‘Osmanlı İmparatorluğu’na ne dediğimizin olasılıkla ne alakası var?” diye soracak olanlar varsa haklılar, doğrudan hiçbir alakası yoktur. Bu, yalnızca beni rahatsız eden “Kurtuluş Savaşı” gibi kavramları kullanmak zorunda kalmamak ve ancak 19. yüzyıldan sonrası için kullanılmasını uygun bulduğum “Osmanlı İmparatorluğu” gibi terimleri uygun bulduğum biçimde dile getirebilmek için gerekiyor.

Padişahlık dönemi Türkiye’si, bilindiği üzere çok geniş bir coğrafi alana yayıldı. Bu alan büyük ölçüde Roma İmparatorluğu’nun⁸ yayıldığı alandı. Roma İmparatorluğu, bu alanın merkezinde bulunan Balkanlar ve Anadolu’da yüzlerce yıl süren stabil denebilecek, oturmuş bir düzene karşılık geliyordu. Balkanlar ve Anadolu dışındaki bölümler, Roma İmparatorluğu’na farklı biçimlerde ekleniyor, katılıyor, ayrılıyordu. Aynı şey, padişahlık dönemi Türkiye’si için de geçerlidir. Ticaret yolları konusunda bu, belirgin biçimde ortaya çıkıyor. İlber Ortaylı, “bütünlük gösteren bölge, Anadolu ve Balkanlar olmuştur. Diğer eyaletler ve bölgeler

⁸ “Bizans İmparatorluğu” denileni de Roma İmparatorluğunun bir dönemi olarak dile getiriyorum.

Bizans'tan kopuk olup, başka dış sistemlerin etki alanına girmişlerdir” deyip ekliyor ki “Mısır, Kuzey Afrika, Suriye ticari sistemle hiçbir zaman bütünleşemedi.”⁹

Türkler, Anadolu'ya ve Balkanlara geldikleri zaman buralardaki düzen oturmuş bir düzendi, ama çürümüştü, lime lime koptu kopacak, dağıldı dağılacaktı. Roma İmparatorluğu'ndan kalma gelenek ve kurumlar bulunsa da bunlar dayanıklılıklarını yitirmişti. Türkler bu gelenek ve kurumları toptan yok etmedi, az ya da çok değişiklikler oluşmasını sağlayarak canlandırdı. Söylemeye gerek yok ki eskilerin bazıları yok olup gitti ve ayakta kalanların yanına bazı yenileri eklendi.

Gerek Roma döneminde gerek padişahlık döneminde, bütünlük ve sürekliliği sağlayan üç temel öge olduğunu düşünüyorum; kırsal yaşam, yollardaki ticari akımlar ve kentsel yaşam.

Kentsel yaşam denince Konstantinapolis, Konstantiniyye, İstanbul adlarıyla anılan payitahttaki yaşam anlaşılıyordu ve Roma ya da Osmanlı İmparatorluğu, devleti, yönetimi, yaşamı vesairesi dendiğinde akla neredeyse hep payitahttaki yaşam geliyordu, çok yakın zamanlara kadar. Bizim bakımımızdan ise “devlet”in ne olduğunu irdelerken payitahttaki yaşam önemsiz bir ayrıntı kalıyor.

Bu arada -daha önce yazmam gerekirdi belki- bu alt bölümde olasılıkla bağlantılı olarak devletin nasıl görünür olduğunu anlatıyorum; ruh konusuydu, toplum konusuydu... Tüm bunlar biraz da devleti anlatmak için hazırlıktı.

O zamanlar, üretimin büyük bölümü, tarımsal üretimdi. Bir rivayete göre Kanuni Sultan Süleyman, bir gün meclisinde dünyanın velinimetinin kim olduğunu sordu. Toplantıda bulunanlar hep bir ağızdan şaşaalı bir ifadeyle “sizsiniz, Sultanım” mealinde bir şey söyledi. Sultan bunun üzerine “hayır” dedi, “fiilen velinimet köylülerdir”. Köylülerin tarım ve çiftçilik için huzur ve dinlenmeyi kendi kendilerine haram edip ürettikleriyle onları yedirmelerini de bunun nedeni olarak açıkladı.¹⁰

⁹ Ortaylı (2007, s. 46)

¹⁰ “Cennet Âşiyân merhum ve mağfur Sultan Süleyman han Aleyhirrahmeti velgufran hazretleri bir gün meclisi şeriflerinde mahremanı hasul - hasa dürefşanı hitap olup veliyyünniamu âlem kimdir deyu buyurduklarında cümlesi hemzebani ittifak olup şehriyârı bâhirül - istihkak sultanı âfâk

Özellikle Anadolu ve Balkanlar'da kırsal yaşam, temelde timarla düzenlendi. Kurum olarak timarın muadilleriyle Roma İmparatorluğu'nda, Selçukilerde, İlhanilerde, Memlükilerde karşılaşıldı.¹¹ Bunlar, her birinde ufak tefek özgünlükler bulunsa da tek bir çözümsel kategori altında sorunsuz toplanabilir. Ortaylı şu saptamayı yapıyor: "Yani gerek teknolojik kontrol araçları, gerekse bürokrasinin nicel ve nitel yetersizliği ve henüz para ekonomisine geçilmemesinden ötürü geleneksel devlet; mali, idari, askeri, görevleri bir temsilcisine devretmek zorundadır."¹² Halil İncalcık da başka sözcüklerle benzer bir saptama yapıyor: "Genel olarak belirtmek gerekirse nakit ekonomisi ve merkezî hazinenin gerektiği şekilde gelişmediği, ordunun büyük ölçüde süvarilerden oluştuğu bir devlette feodal sistem veya tahsis sistemi zorunlu biçimde ortaya çıkmaktadır."¹³

Ortaylı, timarı şöyle tanımlıyor: "Timar, en geniş anlamıyla belirli bir yere ait vergi gelirlerinin tümünün veya bir kısmının, dirlik olarak havale yoluyla bir görevliye devredildiği ve bu devir karşılığında da bazı hizmetlerin ona yüklendiği; mali, idari, askeri amaçları olan bir sistemdir."¹⁴ Ayrıca ekliyor ki "timara yalnız, arazi gelirlerinden alınan vergiler değil; cizye, cerime, bad-ı hava, niyabet, resm-i arus gibi daha başka vergi kalemleri de dahildir."¹⁵

Kırsal yaşam bakımından dil, din, etnisite farkı gözetmeden¹⁶ iki sınıfın oluştuğu görülüyor; köylüler ve timarlılar.

Köylülere reaya denirdi. Köylülüğün kökeni, uygarlık öncesine uzanır. Binlerce yıldır, köklü değişikliğe uğramadan geldi. Hatta Cumhuriyet döneminde de yakın zamanlara kadar varlığını

hazretleridir deyicek havası mukarrebinden sudur eden kelâmi mezbur kabulü padişahi insafı ittisaf olmayıp velinimet filhakika Reayadır ki anlar ziraat ve haraset emrinde huzur ve ârâmi kendilere haram ve iktisap ettikleri nimet ile bizi it'am ederler demişlerdir. " Wright, W. L., 1935, Defterdar Sarı Mehmet Paşa. "Nesaihüi ümera velvüzera" Ottoman Statecraft, s. 72. Aktaran: Karal (1943, s. 6)

¹¹ İncalcık (2012, s. 168)

¹² Ortaylı (2007, s. 124)

¹³ İncalcık (2012, s. 168)

¹⁴ Ortaylı (2007, s. 124)

¹⁵ Ortaylı (2007, s. 124)

¹⁶ Ortaylı (2007, s. 127) ve İncalcık (1993, s. 67-108)

sürdürdü. Ortaylı'nın İnalçık'a¹⁷ dayandırdığı görüşte sunduğu üzere "Akdeniz-Ortadoğu dünyası tarım devriminden beri çiftler öküzle sürülen çift yeri ve buna tâbi köylü ailesi sayesinde tarım sistemini götürmektedir."¹⁸

Timarı burada uzun uzadıya anlatmaya gerek yok. Üzerinde büyük ölçüde fikir birliği oluşmuş bir konudur. Ortaylı'nın bolca alıntı yaptığı, ilerde de yapacağım kitabında çok güzel anlatılmış.¹⁹ Burada kısa bir karikatürünü çizmem hem derbende hem de daha sonra değineceğim tahrir arka plan olması bakımından yeterli olur.

Şimdiki koşullarda düşünürsek köylünün ürününü para karşılığı piyasada satması, vergisini yatırmaması, bu vergi gelirleriyle devletin alımlar yapması, memurlarının maaşını ödemesi gerekir. Ancak o zamanlar kağıt para yoktu. Değerli maden stoku da sınırlıydı. Topluca hesaplandığında çok büyük değerlere ulaşan parasal akımlar mümkün değildi. Köylünün ürününden vergi karşılığı olan bölümünü ayırıp değerlendirilmek üzere aynı olarak payitahta göndermesi çok masraflıydı. Ürünü payitahta getirtmektense memurlar yaşamını sürdürmek ve hizmetlerini vermek üzere üretimin yapıldığı bölgeye gönderilirdi. Memurların hizmet alanı da çoğunlukla askerlikti. Askeri görevlilerin yanı sıra, idari ve adli görevliler de vardı.

Askerlikle ilgili memurlara, timarlı sipahi denirdi. Timarlı sipahi, kendisine ayrılan vergilerin olduğu bölgeye giderdi ve orada asker yetiştirirdi. Kendisinin ve yetiştirdiği askerlerin yaşamını sürdürmesi ve savaşa hazır duruma gelmesi için gerekli olan koşulları, aynı olarak topladığı vergilerle sağlardı.

Timarlı sipahinin yanı sıra, diğer devlet görevlilerinin de timarları vardı. Timarların bir bölümü padişaha ve ailesine aitti. Bir bölümü vezirlere, kazaskerlere, şeyhülislamla, yüksek devlet erkânına aitti. Bir bölümü de bölgesel olarak idari ve adli görev yapan beylerbeyi, sancak beyi, kadı gibi diğer memurlara.

Değerli madenlerdeki hızlı artışla birlikte Avrupa'da ilişkiler

¹⁷ İnalçık (1993, s. 8) ve İnalçık (2009, s. 245-247)

¹⁸ Ortaylı (2007, s. 160)

¹⁹ Ortaylı (2007, s. 124-133)

parasallaşırken, timara dayalı bu düzende sorunların yaşanmaya başlaması ve genel olarak Sasanilerden Romalılara kadar birçok yerde kullanılıp geniş coğrafi alanlarda merkezi yönetimi olanaklı kılan bu düzenin bizzat kendisinin çözülmesi, -o zamanlar görülme- de şimdi açıkça görülebiliyor ki- kaçınılmazdı.

Sultan Süleyman'a atfedilen sözlerde ifadesini bulan tarımsal üretimde oluşan artı ürünü soğurma süreci büyük ölçüde timar düzeniyle açıklanabilir. Buradaki konumuzla ilgili görüşlerimi timarı anlatarak sunabilirim ama henüz yerleşime açılmamış, işlenebilecek toprakların yerleşime açılmasında ve yol güvenliğinde kullanılan derbentler hem konumuz bakımından ilginç özellikler taşıyor hem de daha basit ve anlatımı kolay.

Ticari akımların nasıl gerçekleştirildiği konusunu incelemeye başladığında karşına ilk, padişahlık döneminde Türkiye'de oldukça gelişkin ticaret yolları ağının varlığı çıkar. Ortaylı'nın yazdığını olduğu gibi aktarırsam: "Balkanlar'ın ilk birleşme ve ikbali Roma devrinde oldu. Bu bağlantı deniz yerine Via Egnatia denen meşhur yolla karadan yapıldı. Edirne (Hadrianopolis), Niğbolu (Necropolis), Sofia (Sardica), Niş (Naissus), Belgrat (Singidunum) bu yolun üzerindeki önemli merkezlerdi. Aynı yol Bizans ve Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Osmanlı yol sistemi Mezopotamya, Kuzey Afrika ve Anadolu'yu Balkanlar'la bütünleştirmiştir."²⁰

Bu durumda köylüler ve timarlıların yanı sıra tüccarlar yeni bir sınıf olarak belirdi. Kervanlarını geçirecekleri yolların ve konaklayabilecekleri yerlerin var olması; yolların bakımının ve güvenliğinin sağlanması, konaklama yerlerinin inşası ve yönetilmesi gerekti. Devlet yönetimi bu görevleri tüccarlara bırakmadı, bizzat üstlendi ve gerekli örgütlenmeleri yaptı.²¹ Elbette koskoca devlet yöneticisi bizzat kendisi yapacak değil ya, bu işi de fiilen köylülere bıraktı.²²

Farsça kökenli olan "derbent" sözcüğünün sözlüklerde iki anlamı olduğu görülüyor. Birincisi, "iki dağ arasındaki geçit yeri, boğaz". İkincisi "sınırlarda bulunan küçük kale". Sözlükler için yeterli

²⁰ Ortaylı (2007, s. 326)

²¹ Ortaylı (2007, s. 326-327)

²² Ortaylı (2007, s. 329)

ama buradaki konumuz bakımından pek de açıklayıcı değil. Bir de ansiklopediyi açıp baktığımızda derbendin padişahlık döneminde Türkiye’de yolların ve yolculuğun güvenliğinin sağlanması için küçük bir kale biçiminde kurulmuş karakol olduğu anlaşılıyor.²³

Sen de gördün mü bilmem ama derbendin bu tanımını okuduğumda ben hemen olasılığı gördüm. Bu olasılık, aşağıda ayrıntılı olarak anlatacağım arazi ve nüfus sayımından, tahrirlerden elde edilecek istatistiklerle ilgili olasılık değil de toplu yaşamın akışında ortaya çıkan olasılıktır.

Bir düşünelim. Geniş bir alan. Bu dağlık bir bölge olabilir ya da güvensiz ıssız herhangi bir bölge olabilir. Bu alanın bir noktasına dört köşe, küçük bir kale yapılıyor ve bu, bölgenin güvenliğini sağlamaya yetiyor. Birileri dört duvarlı, korunaklı bir yerde oturacak ve dışarıda kalan geniş alan güvenli bir geçiş alanı olacak. Nasıl olabilir?

Kale, yalnızca içindekilere korunaklı bir ortam sunar. Bu korunaklı ortamda erzak, araç gereç, mühimmat güvenli biçimde tutulabilir. Bu korunaklı ortamda insanlar güvenli biçimde toplanıp görüş alışverişinde bulunabilir, koordine ve senkronize olup örgütlenebilir. Güvenli biçimde çevre gözetlenebilir. Kale ayrıca çevresiyle güvenli biçimde sinyalleşme olanağına haiz bir iletişim merkezdir.

Çevrede yaşayanlara, yollardaki kervanlara saldırıp yağma yapacak, haraç kesecek olan şakiler, eşkiya, kalede elbette oturarak önlenemez. Şakinin yağmalayıp, haraç kesip sonra da kaçma olasılığı her zaman vardır. Bu olasılığa şakinin başarı olasılığı dersek, şakinin başarı olasılığı hep sıfırdan büyüktür.

Kalede toplanıp, organize olan derbentçiler düzenli biçimde yol üzerinde ve çevrede devriye gezerlerse şakiye rastlama olasılıkları bulunur. Devriye gezmeyi ne kadar düzenli ve yoğun yaparlarsa şakiye rastlama olasılığı da o kadar fazla olur.

Şakinin yaptığı bir etkinlikte yakalanmama olasılığı çok yüksek olsa bile hiç yakalanmama olasılığı devriye sıklığına bağlıdır ve o kadar da yüksek değildir.

Bir de devriyenin şakiye değil, izine rastlama olasılığı vardır ki

²³ Halaçoğlu (1994)

bu, şakiye rastlama olasılığından çok fazladır. İzine rastladıktan sonra şakiyi bulma olasılığı da çok yüksektir.

Hülâsa, tüm bunlara, benzeri olasılıklara ve başka koşullara bağlı olarak şakinin başarı olasılığı belirlenir. Yakalanma durumunda karşılaşacağı cezadan dolayı uğrayacağı zararı da hesaba katarsak şakinin şakilikten beklenen getirisi ortaya çıkar. Bu beklenen getirinin eksi olması halinde istisnai durumlar haricinde kimse şakilik yapmaz. Artı olması halinde olasılıklara bağlı olan riskten dolayı çoğu insan şakilik yapmasa bile beklenen getiriye göre göze alacağı risk eşiği düşük olan bazıları, şakilik yapabilir.

Kale, şakilerin karşısında derbentçilerin dağıtılamayan örgütlü bir birlik olmalarını sağlar. Örgütlü derbentçiler şakinin riskini artırır, şakiliğin tek tükleşmesini, çoğu durumda da sıfırlanmasını sağlar. İşte ansiklopedideki derbent tanımını okuduğumda gördüğüm, kalenin varlığına bağlı olan bu olasılıklardı. Derbent, şakiliğin beklenen getirisinin temelinde yatan olasılıklarla ilgili olmasaydı anlamsız herhangi bir yapıdan başkaca bir şey olmazdı. Olasılıklar anlamını yitirdiğinde, o yapı artık derbent olmaz.

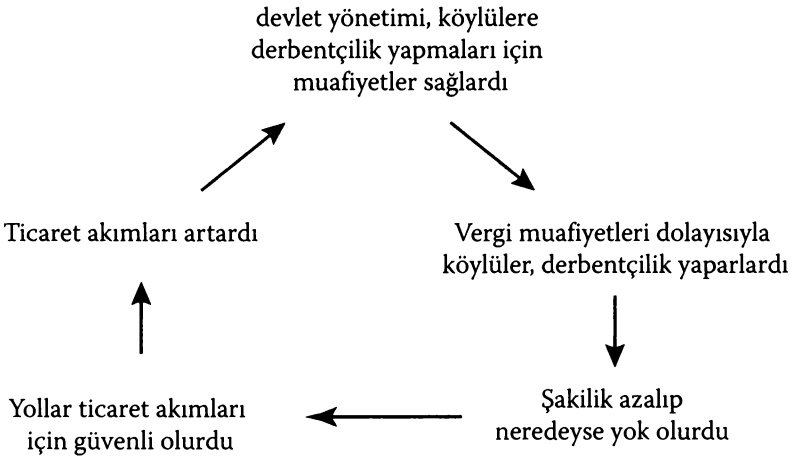
Herhalde burada bir ruhla karşı karşıya olduğumuzu fark edenler olmuştur. Evet, karşımızda bir yapı vardır. O bir ruhla birleştiğinde canlanıyor ve derbent oluyordur. Bununla birlikte o, tenis pandomiminde ortaya çıkan top ruhundan farklı bir ruhtur.

Tenis pandomiminde topun oyuncuların ve seyircinin davranışında gözlenen varlığı, öznelerin bilinç, duygu, irade ve yaptıklarına bağlıydı. Öznelerden biri, “bu çocukluktur” diyerek cayıp başka türlü davranırsa top birden görülmez olur ya da cayanın bizzat kendisi pandomim oyununun dışında kalıp pandomim oyunundakilere göre hayalet gibi olur. Halbuki insanlar böyle bir şeyin farkına varmasalar bile bir yapıyı derbent yapan derbentlik ruhuna karşılık gelen işleyiş sürer. Bir insan çıkıp varlığını inkâr etse bile varlığı sürer.

Derbent ruhu, ilgili insanın bilinç, istek ve yaptıklarından bağımsız olarak ortaya çıkar, varlığını sürdürür ve yiter gider. Ruh sözcüğünün rahatsız edici çağrışımlarından kaçmak için bir derbent ruhundan söz etmek yerine, derbentin salt bir yapı olmadığını, bir toplumsallık olduğunu ya da toplumsal bir varlık olduğunu söyleyebiliriz.

İyi güzel de bunun derbentçilere ne yararı var? Öncelikle belirtmek gerekir ki derbentçiler devlet yetkilisi değildi. Derbentçiler, reayadan insanlardı. Derbentçilik yaptıkları için doğrudan bir karşılık almazlardı. Reaya olarak vermek zorunda oldukları bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Bu da az buçuk bir şey değildi. Ayrıca kılavuzluk yaptıkları kervanlardan da getiri elde ederlerdi.

Derbentçiliğin oluşup işleyişini şematik olarak şöyle gösterebiliriz:

İşleyişine baktığımızda derbentle birlikte başka bir ruh ya da diğer bir deyişle toplumsal varlık daha belirir ki o da devlettir. Üzerine derbent kurulan yol ya da çevrede işler düzenli işleme-ye başlar. Hiçbir devlet yetkilisinin fiilen bulunmamasına ve oradakilerin hepsinin reaya olmasına karşın bu düzenli işleyiş, ortada bir düzen ve bu düzeni sağlayan bir özne olduğunu hissettirir. Düzenleyici ruh, toplumsal bir varlık olarak devlettir. Derbentle birlikte işler yolunda gittiği sürece ilgili insanlar orada devletin varlığını hissetti.

Devlet yetkilileri, bir ruh, toplumsal bir varlık olarak ortaya çıkan devleti kendi marifetleri, kendi eserleri olarak gördüler ama yanıldılar. Sonraları devlet yetkililerinin de köylülerin de toplumsal ve iktisadi birer özne olarak varlıklarında anlamlı bir değişim olmadığı halde o ruh ortadan kalktığında herkes bildik tavırlarını

sürdürdü ama işler eskisi gibi düzenli yürümedi.

Sadece derbentler bakımından değil, kırsaldaki ilişkilerin tümü bakımından bir altüst oluşun yaşandığı Büyük Kaçgun²⁴ döneminde bu durum açıkça ortaya çıktı: “Köylüler zulüm ve asayişsizlikten topraklarını bırakıp kaçıyordu. «Terk-i mesken ve celâ-yı vatanın» önlenmesi için çıkarılan fermanlar hiçbir etki yaratmıyordu.”²⁵

Daha önceki bir dönem için Ortaylı “devletin ortadan kalkması” ifadesini açıkça kullanıyor: “Moğollar’ın Köseadağı zaferinden sonra (1243) Anadolu Tebriz İlhanlıları’nın vesayeti altına girdi. İlhanlılar’ın koyduğu ağır vergi yükü tarımın gerilemesi ve köylülerin fakirleşmesine sebep olmuştur. Beylikler devrinin sonuna kadar korkunç bir anarşi ve açlık köyleri kavurdu. Devletin ortadan kalktığı bu devirde Türkmen göçebelerinin direnmesi ve birtakım yerli feodalleri desteklemesiyledir ki, Anadolu’da beylikler kurulmuştur.”²⁶

Ayrıci belirtmem gerekir ki devlet ruhu sönüp yok olduktan sonra Fetret Döneminin sonunda olduğu üzere koşullar oluştuğunda yeniden ortaya çıkabilir. İncalcık, Fetret Dönemindeki durumu bu yoruma uygun biçimde anlatıyor. “Ancak, Osmanlı birliği ve merkezî yönetiminden yana çalışan güçlü etmenler de vardı. En güçlü etmen Osmanlı kul sistemi idi. Özellikle de, sayıları altı ya da yedi bine çıkmış yeniçeriler, hasımlarına karşı Osmanlı sultanına tartışmasız bir üstünlük sağlıyordu. Osmanlılar, eyâletlerde kendi konumlarını güvenceye alan ve temsil ettikleri merkezî yetkeyi büyük ölçüde güçlendiren bir sipahî ordusu ve kul kökenli bir askerî yöneticiler topluluğu yarattılar. Köylü ve tüccarlar da, merkezî Osmanlı yönetiminden, önceki feodal rejimde sağladıklarından daha çok yarar elde ediyorlardı. Son bir etmen ise, Osmanlı sultanının Müslüman halk katındaki engin saygınlığıydı.”²⁷

²⁴ Büyük Kaçgun öncesinde o ruhun nasıl söndüğünü Mustafa Akdağ’ın kitabında (Akdağ, 1963) adım adım görmek mümkün. Ayrıca bknz. Timur (1989, s. 48-59)

²⁵ Ortaylı (2007, s. 157)

²⁶ Ortaylı (2007, s. 149)

²⁷ İncalcık (1973, s. 25-26). Kanımca İncalcık’ın saydığı etmenlerden sonuncusunun bir etmen mi olduğu yoksa bir etmen olarak sonradan mı ussallaştırıldığı dikkatle sınanmalıdır.

Derbentlere geri dönerek sürdüreyim. Devlet işin içine girdiği zaman hemen yozlaşma onu izler. Devlet yetkilileri, “ben yaptım, oldu” demeden önce yozlaşma olanaklarını, bunların sonuçlarının kestirilen kararlı dengeyi bozup bozmadığını da değerlendirmelidir.

Derbentle ilgili birçok yozlaşma olanağı vardır. Bunların en temellisi vergi muafiyetiyle ilgilidir. Derbentçinin vergi muafiyetini elde ettikten sonra kaytarması, derbentçiliği savsaklaması, hiç derbentçilik yapmaması ve hatta derbentçiliği kötüye kullanması mümkündür.

Derbentçi, hakkıyla derbentçilik yapmıyorsa bunun derbentçiliği temelden sarsmayacak bir yoğunlukta olması gerekir. Yaptığının hissedilmemesi gerekir. Bir iki derbentçi bu durumdaysa zaten pek hissedilmez. En fazlasından fark edenler diğer derbentçiler olur. Bu gibi durumlarda “ne yapıyorsun” diye karşı çıkanlar az olur onlar da bir biçimde etkisizleşir. Genellikle bu tür bir şeyi fark eden, kendisi de aynı şeyi yapmaya başlar. Sonra birbirlerine arka çıkarlar, arkadaş olurlar.

Derbende dayalı düzen, dengeli bir biçimde oluşsa bile yozlaşma başlar ve zamanla yozlaşma yaygınlaşır. Yozlaşmayla birlikte şakiliğin riski artmaya başlar. Kervanların maliyeti artar. Çevrede güvenlik azaldığından üründe azalış olur. Yozlaşma, önceleri pek hissedilmese de sonradan ciddi sonuçlar vermeye başlar. Kurulan düzen yozlaşmayı kendi içinde dengeleyemiyorsa gitgide kötüleşir.

Yozlaşmayla kötüleşmiş bir düzenden, devlet yetkilileri yaptıklarıyla eskiden elde ettikleri sonuçları elde edemezler. Artık düzeni toptan yıkıp sıfırdan yeniden kurmaya kalksalar da daha önce rastlanmayan komplikasyonlarla karşı karşıya kalırlar. Durum iyice kötüleştiğinde yıkıp yapmak yerine, yoğun bir müdahaleyle yozlaşmayı olabildiğince elemeleri gerekir.

Padişahlık döneminde Türkiye’de derbentlerle ilgili olarak devlet yetkililerinin yozlaşmaya karşı müdahalelerinde ne yapılacağı tahrirlerle belirlendi.

Tahrir konusuna geçmeden önce devletle ilgili bir şeyi daha belirtmemde yarar var. Yozlaşmanın sonuçları çetin bir mücadeleyi de gerektirse düzeltilip eski düzene dönülebilir. Ancak devleti toplumsal bir varlık olarak hissedilir kılan koşulların, yozlaşmadan

başka nedenlerle köklü bir biçimde değişmesi de mümkündür. Ticaret akımlarını belirleyen dış koşullardaki gelişmeler, ticaretin kârlılığından başlayarak tüm olasılıkları, insanların duygu, düşünce ve davranışını değiştirebilir. Bu durumda devlet görevlilerinin yozlaşmaya tepki gösterir gibi tepki göstermesi bir işe yaramaz; düzen çöker.

SAYIM

Derbentler yalnızca yol güvenliği için kullanılmadı. Derbendin devletin varlığının hissedilmesine varan toplumsal varlığı, ıssız, işlenmeyen arazilerin tarıma açılmasının olanağını sundu. İç bölgelerde boş, ıssız bir yer yerleşime açılmak isteniyorsa oraya bir derbent kurulurdu.

İster yol güvenliği için olsun ister boş bölgeleri yerleşime açmak için olsun derbentlerin nereye kurulacağı tahrirlerle saptanırdı.

Padişahlık dönemi Türkiye'si üzerine yapılan çalışmaları okuduğumda karşıma hep bu “tahrir” sözcüğü çıkardı. Önceleri konuya kendimi kaptırdığımdan kaynak olarak gösterilen “tahrir”in ne olduğuna bakmadım. Ama hep merak ettim. Bir nevi resmi belgeydi herhalde. Sıra okunanların sınanmasına geldiğinde elbette bundan kaçış yok, araştırıp öğrenmek durumunda kaldım. Sözlüklere baktığımda “tahrir”, köken olarak Arapça yazı yazma anlamına geliyor. Ama padişahlık dönemiyle ilgili konular bakımından “tahrir”in anlamı kayıt tutmanın ötesine geçip “sayım” olacak biçimde genişliyor.

İstatistik, bir durumu özetleyici sayısal değerdir, sayım ya da tahmin yoluyla elde edilir. Tahrir, “Osmanlı mali teşkilâtında vergi tespiti amacıyla yapılan sayım”dı.²⁸ Toprak ve üzerindeki insanlar hakkındaki ham veriler toplanırdı. Bunları özetleyen değerler hesaplanıp tahrir defterlerine kaydedilirdi. Tahrir defterleri, düzenli biçimde güncellenirdi.

Ortaylı, tahrir defterleriyle ilgili geleneğin kökeni olarak Sasani İmparatorluğunda 6. yüzyılda oluştuğunu saptıyor²⁹ ve Sasani

²⁸ Öz (2010)

²⁹ Ortaylı (2007, s. 25)

İmparatorluğu'ndaki pratiği şöyle özetliyor: “Bu envanter yapılmadan evvel köylü elde ettiği ürünü vergi memurları gelip tespiti yapana kadar bekletmek zorundaydı. Nuşirevan'ın yeni uygulaması ile arazinin ürünü ortalama bir tahmin ve her ürün için saptanan bir vergi miktarı olarak kaydedildi. Böylece bu konudaki yolsuzluklar kısmen önlenmiş oldu. Devlet gelirlerinde bir belirlilik sağlandı. Nitekim halefi II. Büsrev devrinde (miladi 607 yılı) arazi geliri altı milyon gümüş drahmiye (dirhem) çıkmıştır.”³⁰

Padişahlık döneminde Türkiye’de tahrirle ilgili işlemler, fetihle birlikte hemen başladılar. Böylece fethedilen topraklarda ne kadar üretim yapıldığının ve ne kadar vergi alınabileceğinin hesabı çıkardı. Bu hesaba göre hangi arazilerin timarının kimlere verilebileceği saptanırdı.³¹

Fetihle birlikte hemen tahrir defterleri hazırlandıktan sonra üleştirme başladı. Padişah payı ayrıldıktan sonra kalanlar, küçük ve büyük timarlara ayrılıp sipahilere verilir. ³² Fetih öncesi yönetimin vergi veren üreticileri reaya olarak bırakılırken eski dönemin yönetici ve savaşçıları timarlı haline getirilirlerdi. ³³

Tahrirler, ilke olarak otuz yılda bir yenilenirdi. Aradaki yıllarda ölümler, göçler ve benzeri nedenlerle oluşan değişimler hemen olmasa da belli aralıklarla kayıtlara yansıtılırdı. Güncellemeler olsa da kayıtlar zamanla güvenilirliğini yitireceğinden ilke olarak otuz yılda yeniden sayım yapılmasının gerek olduğu düşünülürdü. ³⁴ “Bununla birlikte fetih sonrası gerçek tahririn ardından yeni bir padişahın tahta geçmesi durumunda da genel tahrirlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.”³⁵

Tahrirler, timarların bulunduğu yerlerde yapılır. Timarın uygulanmadığı bölgelerde uygulanmazdı. ³⁶

Bir bölgede sayım yapmak için bir emin ve katibi görevlendirilirdi. Emin olarak, yüksek mevkide görevli tecrübeli kişi seçilirdi,

³⁰ Ortaylı (2007, s. 25-26)

³¹ Ortaylı (2007, s. 125-126)

³² Ortaylı (2007, s. 126)

³³ Ortaylı (2007, s. 127)

³⁴ Öz (2010, s. 426)

³⁵ Öz (2010, s. 426)

³⁶ Öz (2010, s. 428)

aldığı görevlendirme talimatıyla tahrir yapacağı bölgeye giderdi. Yanındaki katiple birlikte tahrir kurulunu oluşturlardı. Kadılar kendi kazaları yazılırken, tahrir eminine yardımcı olmakla yükümlüydü. Tahrir kurulu, kadıyı ve timar sahibini (ya da vekilini) yanına alıp sayım yapılan yerde teftişe çıkardı.³⁷

Köylüler, tahrirlere pek gönüllü olmazdı. Mümkünse yazılmamaya çalışırdı. Tahrir zamanı köylülerin köyden başka bir yere gitmeleri, timar sahiplerinin de sayımda yazılmama konusunda köylülere el altından yardım etmesi yaygın karşılaşılan sorunlardandı.³⁸

Öz'e göre "XVI. yüzyıl sonlarında iki cepheli savaşlar ve içeride Celâli isyanlarının patlak vermesiyle yaşanan karmaşa ortamında halkın ve timar sahiplerinin düştüğü kötü durum köylülerin yerlerini yurtlarını terk edip daha korunaklı yerlere kaçmaları, ateşli silâh kullanan askerlerin devreye sokuluşu, merkezî hazine gelirlerinin arttırılması ihtiyacı vb. sebeplerle timar sistemi eski önemini kaybedince klasik tahrir usulü de terk edilmiştir."³⁹

Kuruçeşme Cinayetinin toplumla ilgili ampirik çözümlemelerde kullanılabilecek birçok istatistiği değiştirdiğini yazarken bu istatistiklerin hazırda bulunduğu, elimizi uzattığımızda alabileceğimiz hissi doğmuş olabilir. Padişahlık döneminde oluşturulan tahrir kayıtları durumun pek de öyle olmadığını gösteriyor. Bunlardan yola çıkarak bilimsel çalışmalarda kullanılabilecek sağlıklı verileri oluşturmak oldukça güçtür. Ayrıntılandırmak neredeyse imkansızdır.

Tahrirler, dönemleme olarak düzenli değildi. Kapsadığı bölgeler bakımından sınırlıydı. İçeriği vergi toplamının ve askere almanın düzenlenmesine bağlı olduğundan diğer konularda yetersizdi. 15. ve 16. yüzyıllarda yürütüldü. Sonrasında timar düzeninin önemini yitirmesiyle birlikte uygulanmasından vazgeçildi. Vergi olarak toplanan avârızla ilgili tahrirler yapıldıysa da daha öncekileri timarla ilgili olarak yapılan tahrirlerle karşılaştırıldığında daha düzensiz, eksikli ve yetersizdi ve daha büyük sorunlara yol açtı.

³⁷ Öz (2010, s. 426)

³⁸ Öz (2010, s. 427)

³⁹ Öz (2010, s. 428)

Öz'ün belirttiğine göre "Bu tür defterler en çok 1642 yılı civarında görülür. Ancak yapılan genel sayım yüzünden devrin sadrazamı Kemankuş Kara Mustafa Paşa epeyce tepki çekmiştir. Naîmâ'ya göre onun azlinin ve katlinin sebeplerinden biri de hazine gelirlerini arttırmak için yaptığı çeşitli ıslahatlarla bu çerçevede yapılan avâriz ve cizye tahriri sırasında halka yapılan zulümlerdir."⁴⁰

Bir yapı bir ruhla birleşmediğinde nasıl toplumsal bir varlık olarak derbent olmuyorsa, sayılar da toplumsallıklarıyla bağlantısız salt sayılar olarak istatistik olmaz. 17. ve 18. yüzyıllar, nüfus istatistikleri bakımından büyük ölçüde karanlık yıllardır.

19. yüzyıla gelince... Taner Timur'un aktardığına göre Findley "Osmanlı reformcuları, nasıl tamamlanacağını doğru bir biçimde düzenlemeden reformları ilan ediyorlar ve nasıl yürütüleceğini araştırmadan ve saptamadan onları tanzim ediyorlardı"⁴¹ diye yazar. Bu durum, yalnızca reformcu girişim gösterileriyle sınırlı değildir, sayımları da kapsayacak biçimde devlet uygulamalarının neredeyse tümü için geçerlidir.

Enver Ziya Karal, "1831 sayımının mucip sebepleri arasında Mahmut II'nin geniş ölçüde bir ıslahat yapmak isteği başta geliyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitata başlamasından beri Devletin yapmak istediği bütün yenilik teşebbüslerinin karşısında dikilerek, bir irtica unsuru olan Yeniçeri ordusunun 1826'da ortadan kaldırılması üzerine Mahmut II gerçek padişahlık salâhiyetlerine kavuşuyor ve dilediği reformu, korkusuz yapabilmek imkânlarını kazanıyordu"⁴² diyerek yapılan sayımın güya nedenini açıklıyor.

Okurken dikkatli olup bilimsel dayanağı da değeri de bulunmayan, duyarlılıkları kanallıze etmeye yönelik abartılmış edebiliğiyle habersel ifadelere -eskilerin deyişiyle- itibar etmemek ve ehemmiyet vermemek yerinde olur.

Karal'ın yargısından daha muhtemel ki yeniçeriler, 18. yüzyılın başından beri halkın ilerici (İng. *progressive*) kesimlerinin payitahttaki en önemli bileşeniydi. Bozulma olarak görülen burjuvalaşma eğilimi içinde oldukları, sınanması gereken güçlü bir

⁴⁰ Öz (2010, s. 429)

⁴¹ Carter V. Findley; Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte: 1789-1922, Princeton 1980, s. XVIII. Aktaran: Timur (1989, s. 70)

⁴² Karal (1943, s. 10)

tezdir.⁴³ Üst düzey devlet yönetimindekilerin öncüsü olduğu, var olan durumlarını biçimsel değişikliklerle sürdürmeye çalışan muhafazakârların (İng. *conservative*) karşısına ilericiler çıkıyordu. 1826'daki Yeniçeri Kiyımıyla muhafazakârlar, gerici etiketi yapıştırdıkları ilericilerin imhası yoluyla kendi muhafazakâr etkinliklerini ilerici gösterme olanağını kazanıyorlardı.

Evet, 19. yüzyılın başında tahrir fikri yine ortaya çıktı. Hamaset bir yana, amaç yine aynıydı; vergi ve asker toplamak. Sayımı uygulayanlar büyük bir titizlikle amacı çaktırmamaya çalışıyorlardı⁴⁴ ama sanırım herkes farkındaydı. İlk girişim 1829 yılında oldu. Araya Rus Harbi girdi, sonuçlandırılmadı. Sayım harbi müteakip 1831'de yeniden başlayıp Rumeli ve Anadolu'da uygulanabildi.⁴⁵

1831 sayımından önce sayımın nasıl yapılacağını belirlemek için bir meclis kuruldu; yani bir nevi bir komisyon kurulup komisyona havale edildi. Hemen akçeli işler var hissi doğdu içimde. Çok mu kuşkucuyum? Komisyonun hararetle çalışacağını tahmin ediyorum. Bu toplantılar sonunda Ceride Nezareti adında bir bakanlığın kurulmuş olması olayın ne boyutlarda olduğunun bir işaretidir.

Toplantılarda hedef ("Rumeli ve Anadolu'da bulunan İslâm ve Hıristiyan erkek nüfusuna inhisar ettirilmesi"⁴⁶), muhtemel engeller ("o vakte kadar böyle genel bir nüfus sayımı yapılmamış olduğundan halkın endişeye düşebileceği ihtimali"⁴⁷) ve engellere karşı önlemler ("bu ihtimalin önlenmesi için de nüfus sayımına şer'î memurlar tayin kılın"ması⁴⁸) saptandı.

Memurlar görev yerlerine gitmeden bir gün önce gizli olduğu belirtilen memuriyetleriyle ilgili talimatları ve elbette harcırahlarını

⁴³ Yalçın Küçük (1978) her ne kadar gerici olarak nitelese de yeniçerilerdeki burjuvalaşma eğilimini bir tez olarak ortaya koyar.

⁴⁴ Karal durumu şöyle dile getiriyor: "Ne mucip sebepler lâyihasında, ne de Lütfi tarihinde nüfus sayımının askeri bir maksatla da yapıldığı söylenmemiştir. Fakat ileride de görüleceği veçhile böyle bir maksat güdülmüştür." Karal (1943, s. 10)

⁴⁵ Karal (1943, s. 8)

⁴⁶ Karal (1943, s. 12)

⁴⁷ Karal (1943, s. 12)

⁴⁸ Karal (1943, s. 12)

alıp yola çıktılar.⁴⁹ Niyet, Müslümanlardan savaşılar sürölmek üzere asker toplamak, geri kalandan da vergi almak olduğu için sezilmemesi isteniyordu. Gizliliğin nedeni bu olsa gerek.

Sayım, yüz yüze görüşme yöntemiyle yapıldı; en azından Sakız Adası'nda sayım yapan Halim Molla, bunu bir not olarak düştü.⁵⁰ Sayımda, erkekler sayıldı ve sancak, kaza, kasaba, nahiye ve çiftlik bilgileri kayda geçildi.⁵¹

Sayılanlar, İslâm ve Reaya diye ikiye ayrıldı. Buradan anlaşılıyor ki reaya gayrimüslimlere tekabül ediyor. Sayımda neyin sayıldığı- nın bundan sonrası biraz karışık.

Uygulamada İslâm ve Reaya kategorilerinin yanına bir de Rume- li'deki Kıpti eklendi; yani çingene (İng. *gipsy*). Bazı Kıptiler Müslü- man, bazıları da Hristiyan. Önce ayrı ayrı Müslüman Kıptiler, Hristiyan Kıptiler olarak sayılmış olsalar da sonunda toptan Kıpti olarak defterlere işlendiler. Yahudi ve Fellahlar için de Kıptiler gibi ayrı birer katagori açıldı. Rumeli ve Anadolu'daki aşiretler, sonra- dan İslâm katagorisine eklenmek üzere sayımlarda ayrıca kayda geçirildi.⁵² İslâm, Reaya ve aşiret ayrımıyla sayım yapıldı; ancak bu kategorilerin hiçbirini için uygulanan bir standartı yoktu.⁵³

Müslüman erkekler sayılırken değişik değişik sınıflamalar yapıldı. En genel uygulanan sınıflama, talebe uygun ve talebe uygun de- ğil diyebileceğimiz “matluba muvafık” ve “matluba gayri muvafık” ayrımıydı. Bazı yerlerde, “1-16 yaş”, “16-40 yaş” ve “40 yaşın üzeri” ayrımı yapıldı. Birkaç yerde de “bıyıklı”, “terbıyıklı”, “kara ve sarı sakallı” ve “ak ve kır sakallı” ayrımı kullanıldı.⁵⁴

Sakız'da sayım yapan Halim Molla'nın yaratıcı bir yöntemi vardı. Maksat Asakiri Mansurei Mahmudiye'de asker olacakla- rı saptamak ya; buna uygun olanların adlarının yanına sanırım Mahmud'un baş harfinin eski yazıda karşılığı olduğu için eski ya- zıyla “mim” harfini (“م”) iliştiyor, onları mimliyordu.⁵⁵

⁴⁹ Karal (1943, s. 12)

⁵⁰ Karal (1943, s. 17)

⁵¹ Sayım yapılan yerlerin tam listesi için bkz: Karal (1943, s. 13-17)

⁵² Karal (1943, s. 17)

⁵³ Karal (1943, s. 18)

⁵⁴ Karal (1943, s. 18)

⁵⁵ Halim Molla'nın Sayım Hülâsa defterinde “nüfusu mevcudei mezkûreden

Uzatmayayım; Hristiyanların sayımında da aşiret ve yörüklerin sayımında da bir standart tutturulamadı.⁵⁶

1. Tablo: 1831’de Türkiye’deki yaklaşık erkek sayısı

	İslâm	Hristiyan	Diğer	Toplam
Anadolu	2.100.000	400.000	5.000	2.500.000
Rumeli	500.000	800.000	-	1.500.000
Toplam	-	-	-	4.000.000

Kaynak: Karal (1943, s. 21)

Böylece sayılabildiği kadarıyla 1 milyon 500 bine yakını Rumeli’de, 2 milyon 500 binden biraz fazlası Anadolu’da olmak üzere toplam 4 milyona yakın erkeğin bulunduğu saptandı. Rumeli’de yaklaşık 500 bin Müslüman ve 800 bin Hristiyan ve görelî olarak az sayıda Kıptî ve Yahudi erkek yaşıyordu. Anadolu’daysa yaklaşık 2 milyon 100 bin Müslüman, 400 bin Hristiyan ve 5 bin Yahudi erkek bulunuyordu.

1831 sayımından sonra 1844’te modern bir nüfus sayımı uygulamasına girişildi ama başarısız olundu: “Modern esaslara göre bütün imparatorluk dahilinde ilk nüfus sayımına o zaman serasker olan Rıza paşa tarafından orduyu yeniden tanzim ve asker alma usulünü değiştirmek maksadiyle teşebbüs edilmiştir. Maalesef hükümetin bu ciddi teşebbüsü halk tarafından bir tereddütle karşılanmıştır. Nüfus adedine göre her eyalet (Vilâyet) liva ve kazaya hükümetin teklifler yükleteceği şayiası ortaya çıkmış ve halk tarafından çok yerlerde nüfus adedi daha az miktarda gösterilmek istenmiştir. İslâmın gayri unsurlar bu hususta hükümete karşı mesul ruhanî makamları (Patriklik, Hahamlık) aldatıyor, her yerde nüfus gizleniyor sayım memurları da

asakiri mansurei Mahmudiyeye şayan olanların esamileri zirine mim işaret kılınmış idüğü” yazar (Karal, 1943, s. 18). “Mim”lemenin kökeni Karal’a göre şöyledir: “Edirne muahedesinin aktinden sonra devlet giriştiği nüfus sayımında, Anadolu ve Rumeliden ne kadar asker toplayabileceğini tayin etmek endişesiyle ve fakat halkı ürkütmemek için «matlubu âliye muvafık» ve yahut «mim işareti vaz olunan» etiketleri altında, askerliğe yarar kimseleri kaydetmeğe başlamıştır.” Karal (1943, s. 19)

kabiliyetsizlikleri ve tenbellikleri yüzünden işe lâzım gelen ehemmiyeti vermiyor, hatta mutaların sıhhatini kontrol etmek külfetinde bile bulunmuyordu.”⁵⁷

En basit nüfus sayımında bile haberselliğin nasıl ağır basacağını, ne gibi öznelliklerin, ne gibi öznel arasıllıkların hissedilir etkiler yaptığını padişahlık dönemindeki tahrirler açıkça gösteriyor. Bilimsel değerlendirmeleri zora sokan etmenler için “işte burada şu öznellik var”, “işte burada şu öznel arasıllık var”, “işte burada şu çıkarlar ve çatışmaları var” diye sık sık araya girip belirtmeye gerek bile duymadım. Her şey ortada.

“Bu, Osmanlı İmparatorluğu için geçerli, o çok eskilerde kaldı” diye düşünülebilir. Bir de 1940’larda Türkiye’de Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan işe sorununa bakalım öyleyse.

TAHMİN

Hem Kuruçeşme Cinayetinin hem de diğer cinayetin öncesinde hacıağalardan söz ediliyordu. Bir haberde Keriman’ın “yarın hacıağalar tükenirse aklıktan nefesimiz kokar” demesi, bardağı taşıran söz olarak geçiyordu. Kimdi bu hacıağalar?

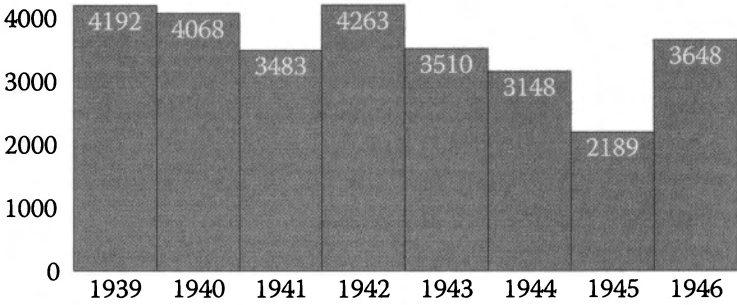
Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. yılında, 75 yıldan seçilmiş haberlerin zamandizinsel akışını sunan üç ciltlik bir kitabın bir sayfasının başlığında görülüyor “hacıağa” terimi, tırnak işaretleri içinde: İşe politikası “hacıağa” yarattı. Başlığın yanı başında Ramiz’in savaş zenginlerini hicveden “Hacı Ağalar Albümü”nün kapak resmi duruyor.⁵⁸ Orada hacıağalar bize şu ifadelerle tanıtılıyor: Savaş yıllarında “en kârlı çıkanlar ürünlerinin büyük bir bölümünü açık veya gizli olarak yüksek fiyatlarla tüccara veren büyük çiftçiler oldu. İşte, savaş yıllarının büyük kent basınında eleştirilen ve hicvedilen ‘hacıağa’ tipiyle, hububatını tüccara satarak yüksek gelirler sağlayan ve bunu gece yaşamında kolaylıkla harcayan bu büyük çiftçiler hedefleniyordu.”⁵⁹

⁵⁷ Ord. Prof. İbrahim Hakkı Akyol; “Tanzimatta Coğrafya ve Jeoloji” Tanzimat. S. 548. İst. 1940. Aktaran: Karal (1943, s. 9)

⁵⁸ YKY (1998, 1. cilt, s. 259)

⁵⁹ YKY (1998, 1. cilt, s. 259)

1. Grafik: Yıllara Göre Buğday Üretimi
(bin ton)

1. Grafik, İkinci Dünya Savaşı yılları için Türkiye’deki buğday üretiminin değişimini gösteriyor.⁶⁰

1939 yılında buğday üretimi, yüksek düzeyden başlıyor.

1940 yılında, savaş etkisini gösteriyor ve %3’lük düşüş oluyor.

1941 yılında, buğday üretiminde %14’lük ciddi bir düşüş oluyor.

Üretim 1939 yılındaki düzeyin %17’si kadar düşüyor.

Sonra 1942 yılında, bir de bakıyoruz, %22’lik bir yükselişle kendisini toparlıyor ve savaş öncesi düzeyinin biraz üzerine (%) çıkıyor.

1943 yılından 1945 yılına kadar, buğday üretimi yıllık olarak sırasıyla %18, %10 ve %30 azalarak 1945 yılında savaş öncesi düzeyinin neredeyse yarısına (%52) düşüyor.

“Savaş oldu, bir milyon yurttaş askere alındı, tarımda kullanılan hayvanlara el kondu; dolayısıyla üretim düştü” savı, o zamanlar (hatta sonralarında bile) çok tutmuşsa da buğday üretimindeki bu inanılmaz düşüşü açıklamaya yetmiyor. Savaş sürerken buğday üretimi 1939 yılındaki düzeyinin %3 altında ve %2 üstünde değerler aldı. Demek ki savaşta da buğday üretimi yapılabilir.

Ne oldu da buğdayın kayıtlara geçen üretimi inanılmayacak oranlarda düştü? Öncelikle üretimin düşmüş olduğunu düşünebiliriz ama inanılmayacak oranlara inanmamız gerekiyor. Bu

⁶⁰ Aksini belirtmediğim sürece verilerin kaynağı TÜİK (2014) ve oradaki verilerin güncellemesi için kullandığım TÜİK’in resmi internet sitesi, www.tuik.gov.tr’dir.

kadar da düşer mi? Ne yediler, insanlar o zaman? Nüfus da o dönem yaklaşık 970 bin kişi artmış.⁶¹

Savaşın daha başlarında yasalaşan 18 Ocak 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu, hükümete tarım kesimine doğrudan müdahale için tarımsal ürünlere el koymaktan tarımda çalışanlara angarya iş yaptırmaya kadar geniş yetkiler veriyordu.⁶² Savaşın ilk bir buçuk yılında bu yasaya dayalı ciddi herhangi bir doğrudan müdahale olmadı.⁶³ 1941 yılı Şubat ayından başlayarak hububat ürününün devlete zorunlu olarak satılması uygulamasına başlandı. Uygulama Temmuz 1942'ye kadar sürdürüldü.⁶⁴ Bu uygulamada "tohumluk ve hayvan yemi için belli paylar ayrıldıktan sonra bütün üreticilerin hububat ürünlerini daha önceden belirlenen fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satmaları isteniyordu."⁶⁵

Başlangıçta resmi alım fiyatlarıyla piyasadaki fiyatlar arasında fark olmasa da kısa sürede resmi fiyat - piyasa fiyatı makası açıldı. Köylüler, ürünlerini, yasaya göre, fiili durumda değerinin çok altındaki fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satmak zorundaydılar. Şevket Pamuk'un belirttiği üzere, "uygulama köylülüğün geniş kesimlerinin pasif direnişiyle karşılaştı. Hem küçük üreticiler hem de büyük çiftçiler ürünlerini kaçırmaya, devlet temsilcilerine teslim etmemeye ya da köye gelen görevlilere rüşvet vererek ürünün miktarını ve devletin payını az göstermeye çalışıyorlardı. Bu koşullarda kimin ürününe hangi ölçülerde el konulacağı da hiç şüphesiz yerel güç ilişkilerine bağlıydı. Örneğin, devlet payını toplamak üzere jandarma eşliğinde köye gelen subaşıları ya muhtarın ya köyün zengin çiftçilerinin veya toprak ağalarının ya da yöredeki Halk Partisi ileri gelenlerinin evinde kalıyorlardı. Ertesi gün tarlaya, hasat yerine çıkıldığında da bu kişiler kayırılıyor, uygulanan politikaların yükünü küçük ve orta üreticiler çekiyordu. Az miktarda toprak eken köylülerin saklayabildikleri ürün kendi tüketimlerine gidiyordu. Büyük çiftçiler ise kaçırdıkları

⁶¹ 1940 sayımında Türkiye'de 17.820.950 kişi sayılmışken bu sayı 1945 yılındaki sayımda 18.790.174 kişiye çıktı.

⁶² Pamuk (1988, s. 100)

⁶³ Pamuk (1988, s. 102)

⁶⁴ Pamuk (1988, s. 102-103)

⁶⁵ Pamuk (1988, s. 103)

hububatı gizlice tüccara satarak, karaborsa adı verilen ikinci piyasayı beslemekteydiler.”⁶⁶

1941 yılında resmi kayıtlara yansıyan ürün miktarında dişe dokunur bir azalış oldu. Pamuk, “bu tür müdahaleciliğin iase sorununu çözemeyeceği kısa bir süre içinde anlaşılmıştı”⁶⁷ derken çok mu iyi niyetli davranıyor? “Müdahalecilik, bıraksan belki de kendiliğinden çözülecek sorunu çözmek bir yana, ağırlaştırıp kronikleştiriyor, içinden çıkılmaz hale getiriyordu” denemez mi?

Ağustos 1942’de %25 Kuralı diye adlandırılan ve Haziran 1943’e kadar sürdürülecek olan yeni bir uygulama başlatıldı.⁶⁸ Buna göre hububat ürününün hepsini değil, 50 tona kadar hububat üreten küçük üreticiden ürününün %25’ini, 50 ila 100 ton arasındaki üretimin %35’ini ve 100 tonun üzerindeki üretimin %50’sini devlet kendi belirlediği fiyattan alacak, kalanı üretici istediği gibi satabilecekti.⁶⁹

Başlangıçta %25 Kuralı, köylüde umut yarattı. %25 Kuralı Ağustos 1942’de çıkarıldığında o yıl ne kadarlık bir alanda ekim yapılacağı ve buna bağlı olarak ne kadar ürün çıkacağı çoktan belirlenmişti. Buna karşın %25 Kuralını hemen o yıl içinde resmi kayıtlara yansıyan bir ürün artışı izledi.

Kısa sürede %25 Kuralının pek de olumlu olmadığı anlaşıldı. Eski uygulamaya göre köylü, tohumluk ve hayvan yemi için belli paylar ayırıyor, geri kalanı devlete devletin istediği fiyattan vermek zorunda kalıyordu. %25 Kuralında böyle bir pay ayrılmadan 50 tonun altındaki ürünün %25’i devlete zorunlu olarak veriliyordu. Geriye kalan %75’ten tohumluk ve hayvan yemi için gerekli bölüm de ayrıldığında kalan, küçük üreticinin hane halkının gereksinimlerine ya ucu ucuna yetiyor ya da yetmiyordu.⁷⁰ %25 Kuralının sonuçları, küçük köylü için daha önceki uygulamadan daha ağırdı.

1943 yılında devlet, piyasadaki fiyatın beşte birini veriyordu. Hububat üreticilerinin tümü bir yolunu bulup ürünlerinin devlet

⁶⁶ Pamuk (1988, s. 103)

⁶⁷ Pamuk (1988, s. 103)

⁶⁸ Pamuk (1988, s. 104-106)

⁶⁹ Pamuk (1988, s. 104)

⁷⁰ Pamuk (1988, s. 106)

kayıtlarına yansımamasına çalışıyorlardı.⁷¹ 1943 yılında, resmi istatistiklere yansıyan buğday üretimi bekleneceği üzere 1941 yılındaki gibi ciddi bir düşüş yaşadı.

Savaş başladığında Hatice'yle İbrahim yeni evlenmişlerdi. Mutluydular, umutluydular. Her zorluğa birlikte göğüs gereceklerdi. 1942 yılının Ocak ayının ortalarına doğru ekmeği, karneyle almaya başladılar. Bundan sonra, Meclis'teki birileri savaşın sonuna kadar durmaksızın neyi ne kadar yiyeceklerini hesaplayıp adeta ağızlarındaki lokmaları sayacaktı.

1942 yılında gazeteci Reşat Mahmut kamuoyunun önde gelenleriyle bir anket yaptı ve sonuçlarını 1943 yılında "Harp Ne Zaman Bitecek" adlı bir kitapta topladı.⁷² Anlaşıldığı kadarıyla savaşın ha bugün ha yarın ha bittiği ha biteceği hissediliyordu. Tarımsal üretime müdahale bakımından 1943 yılından sonrası, savaşın sona ermiş olduğu 1946 yılına kadar, çıkan sorunlar palyatif önlemlerle savuşturulmaya çalışılarak geçti.

Resmi istatistikler, 1945 yılında buğday üretimini 1939 yılının yarısı kadar gösteriyor. Tarımsal müdahalenin kalktığı 1946 yılında, buğday üretimi 1939 yılındaki düzeyinin üzerine çıkmasa da 1945 düzeyinin üçte ikisi kadarlık bir artışla resmi istatistiklerde bir sıçrama yaptı.

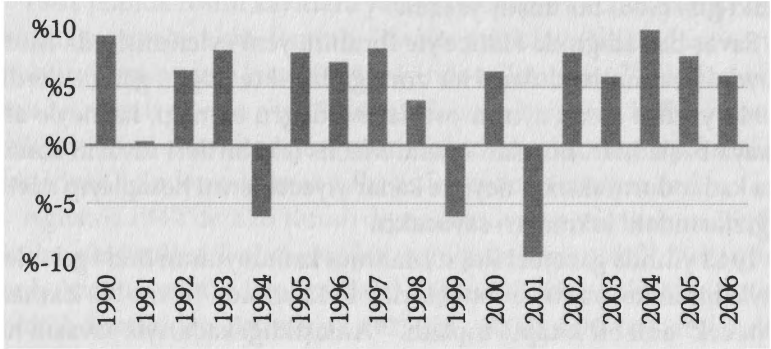
İşte o 1946 yılının daha başında, üç çocuğuyla tek başına kırk yaşına girmek üzere olan Kamuran, bize aktarıldığına göre "bütün piyasa kadınlarının kendi ağırlıklarınca altınları oldu, bu devir kazanma devri, yarın hacıağalar tükenirse..." diye kaygılanıyordu birkaç saniye sonra başına gelecekleri umursamadan.

İaşe sorununu o zamanki hükümetlerin çözüm aradığı bir sorun olarak değerlendirmek, hükümetlerin çözüm arayışındaymış gibi yaparken kullandıkları göstermelik çözümleri bilimsel iktisadi çözümler olarak benimsemek... Yapmayın, olacak iş mi? Olsa bile yavan ve derinliksizdir. 1940'ların iaşe sorununa geri döneceğim ama arada 1990'lı, 2000'li yıllara bir uğramak istiyorum. 2. Grafik, 1990 ile 2006 arasındaki reel GSMH değişim oranlarını gösteriyor.

⁷¹ Pamuk (1988, s. 104)

⁷² YKY (1998, s. 258)

2. Grafik: Büyüme hadleri
(1990-2006)

1994 yılında GSMH %6,1 azaldı. Sonraki yıl ise %8 arttı.

1994 yılının başında hükümetin yürüttüğü siyasete karşı bir tepki vardı. Hükümetin iç borçlanmasını durdurup dış borçlanmaya başlamasıyla içerideki fon akışlarında sorun çıktı. Teknik ayrıntılarına burada girmeyeyim. Elbette üretimde aksaklıklar oldu ama bir yandan da belirsizlik ortamında servet ve üretimin resmi kayıtlara olduğundan daha küçük yansıtılması da söz konusuydu. 1994 yılındaki % 6,1'lik küçülmenin ne kadarı reel bir küçülmeye, ne kadarı kayıtlardaki bozukluğa bağlı olduğu belirsizdir. Dolayısıyla, 1995 yılındaki %8'lik büyümenin ne kadarının reel büyümeyi yansıttığı da belirsizdir. Abartılı küçülme ve büyümenin ne kadar gerçekçi olduğu habersel nedenlerle araştırılmaz. Daha büyük rakam, haberi daha etkili yapar.

1999 yılında Türkiye'nin GSMH'sı %6,1 küçüldü. 2000 yılında %6,3 büyüdü. 1999 yılında Ağustos ayında Gölcük Depremi oldu. Bu deprem, Türkiye'de sanayinin yoğunlaştığı Marmara Bölgesini etkiledi. Başka nedenlerin yanı sıra ekonomideki küçülme bu depremle bağlantılıdır. Ama depremde yaşanan kayıplar ne kadar fazla kaydedilirse devletten o kadar büyük destek alınacak bir dönemde küçülme oranının ne kadar önemsiz bir bölümünün kayıtlardaki bozukluklardan kaynaklandığı belirsizdir; dolayısıyla 2000 yılındaki büyümenin ne denli reel büyüme olduğu da.

2001 yılında %9,5'lik bir küçülme kaydedildi; 2002 yılında ise %7,9'luk bir büyüme. Küçülme 2002 yılında telafi edilemedi. Daha

sonraki yıllardaki büyümelerle telafi edildiği söylenebilir.

GSMH hesaplamalarının birçok sorunları var ve eleştirel olarak ele alınmaları gerekiyor. Ama bizi burada ilgilendiren, hükümetin uygulamalarına tepki duyulan dönemlerde sonradan kayıt içine dönmek üzere kayıt dışına az ya da çok geçişlerin olduğu ve bu durumun tarihsel değil, güncel olduğudur.

Titizlikle yapılmış sayımlarda dahi ölçüm hatası olarak hata yapma olasılığı vardır. Hata olasılığı varsa sayım sonucu kesin veri değildir, istatistikleşme durumundadır. İlke olarak hata olasılığı olması istatistik olmak için yeterli değildir. Bir sayının istatistik olması için hata olasılığının bir formüle bağlanmış olması gerekir. Çoğu sayım için hata olasılığı sıfıra yakın olduğu düşünülerek olasılık dağılımı yokumsanır.

İstatistik elde etmenin diğer bir yolu, örneklem kullanmaktır.

Birbirine bağlı depolardaki su düzeyini anlamak için depoların tümüne bakmak gerekmez, bir tanesine bakmak yeterlidir. Bir depoya bakıp su yüksekliğini saptarsan diğer depolardaki su yüksekliğini de bulmuş olursun. Ama istatistik elde etmek için tek bir örneğin yeterli olduğu durumlar yok denecek kadar azdır.

Bir fincan kahvenin, şekerli olup olmadığını anlamak için kahvenin tümünü içmen gerekmez. Bir yudum içmen yeterli olur. Bir yudum dediysem yeterince büyük bir yudum olmalıdır. Damlalıkla küçük bir damla alsan şekerli mi değil mi anlayamazsın. Kahvenin ne kadar şekerli olduğunu anlamak için gerekli yudum büyüklüğü, en küçük örneklem büyüklüğüdür. Bir konuda herhangi bir oranı bulmak için illa da sayım yapmak gerekmez; yeterince büyük bir örneklem seçip o örneklem içindeki oranı bulup istatistik olarak kullanabilirsin.

İstatistik, kesin bir sayı değildir. Ölçmek istediğin değer, istatistikten biraz yukarıda ya da biraz aşağıda olabilir. Ölçmek istediğin değerle bulduğun istatistik arasındaki olası farklardan her biri olası hatadır. Olası hatalardan kurtulmak olanaklı değildir ama olası hatalar ortalamada sıfır ise istatistik, tarafsız olur. İstatistikleri bilimsel çözümlemede kullanacaksak öncelikle tarafsız olmasını ararız.

2. Dünya Savaşı yıllarında toplanan tarımsal üretim istatistiklerinde, açıkça negatif tarafgirlik (İng. *negative bias*) vardı.

Verilerin haberselleşmesi masum bir süreç değildir. Sözün reel etkisi vardır. Bilimsel kaygı taşımayan sözler olmadan daha iyiye yönelecek ekonomiye bilimselimsi sözün etkisi hep olumsuz olur. “Karamanın koyunu sonra çıkar oyunu derler” a, bilimselimsi söz de öyledir. İlaşe sorununda söz o denli etkili oldu ki bilimselimsi söz, karamanın koyunluğu bile yapmadı. Etkisi hemen görüldü. Uzattım ama sonunda iktisadi düşünmenin temel kavramlarından olan esneklik konusuna gelebildim.

İSTATİSTİK ÇÖZÜMLEME

Esnek olmayan, çatlar, kırılır, patlar.

İktisatta esneklik şöyle şık bir formülle tanımlanır.

$$\epsilon = - \frac{\partial M/M}{\partial F/F} \quad (1. \text{Formül})$$

1. Formülün açıklaması görünüşü kadar şık değildir, soğuk ve tekdüzedir. Burada ϵ , talebin fiyat esnekliğini; M, miktarı; F, fiyatı singeler. Formülün söylediği, fiyat yüzde bir değiştiğinde miktarın yüzde kaç değişeceğinin esneklik olduğudur. Fiyat yükselirken talep edilecek miktarın azalacağı ve fiyat düşerken talep edilen miktarın artacağı düşünüldüğünden, teknik olarak yüzde değişimlerin oranının önüne bir de eksi konulur.

Olmayınca çatlanan, kırılınan, patlanan ile bu formülün ne alakası var? İlk bakışta inanılmıyor belki ama var.

Bir maldan talep, fiyat esnekliği bakımından dört türlüdür.

Esneklik değeri bire eşitse talebe “birim esnek” (İng. *unit elastic*) denir. Talebin birim esnek olması durumunda, bu mala yapılan harcamanın toplam tüketim harcamaları içindeki payı sabit kalır. Ne diğer mallardan tüketim miktarı ne de diğer malların tüketiminin bütçe içindeki payı etkilenir.

Esneklik değeri birden büyükse talebe “esnek” (İng. *elastic*) denir. Talep esnekse, tüketici fiyat artışlarına bizzat tüketimi kısarak tepki gösterir, fiyat azalışlarını tüketimi artırarak bir bakıma armağanlandırır.

Esneklik değeri birden küçükse talebe “esnemez”⁷³ (İng. *inelastic*) denir. Talep esnemezse, fiyat artışları söz konusu malın tüketim harcamasını kırmaz, artırır. Fiyatı arttıkça, diğer mallardan kısıp bu maldaki tüketim miktarı olabildiğince korunmaya çalışılır.

Esnemez talebin esneklik değerinin sıfır olduğu aşırı haline “sonsuz esnemezlik” (İng. *infinitely inelastic*) denir. Sigara gibi bağımlılık yapan mallardan talep çoğu insan için sonsuz esnemezdır. Sonsuz esnemez talebe haiz malların fiyatları artsa da tüketilen miktar azalmaz. Bu malın tüketimi için yapılan harcama artar. Diğer mallardan tüketilen miktar azaltılır.

Sonsuz esnemez talebe yol açan tercihlerle ussal tercih yapılamaz. Keriman ve Hüseyin’in ilişkilerinde de İbrahim, Hatice ve Bülend’in ilişkilerinde de ussal olmayan tercihler ağır bastı ve dehşet verici sonuçlar bunların sonsuz esnemez davranışlarından kaynaklandı.

Dışarıdan nesnel olarak gözlenenlerle tutarlı biçimde düşünülebildiği kadarıyla öznelilikler, öznel arasılıklar ve toplumsallıklara ruh dediğimde; maddi esnemezlik nasıl kırılma, çatlama ve patlamalara neden oluyorsa ruhsal sonsuz esnemezlikler için de aynı şey söylenebilir. İktisatçılar bunu nicelleştirmenin bir yolunu buldu ve 1. Formül olarak verdiğim şık formül ortaya çıktı.

Esneklik değeri, bilimsel olarak ne sayımla ne de örneklem kurup elde edilenlere basit istatistiki çözümleme uygulayarak bulunabilir. Ekonometrik çözümleme yöntemleri, bu tür işler için geliştirilmiş ileri istatistiki çözümleme yöntemleridir.

1941 yılında hükümetin davranışını belirleyenler, sayım sonuçlarıyla yapılan basit hesaplamalara dayanarak tahminler yaparken ekonomik koşullar hakkında zımni olarak çeşitli varsayımlar yapmış oldular. Buğday talebinin sonsuz esnemez olduğunu -muhtemelen bilip istemeden- varsaydılar. Bunu varsaymakla kalmadılar, “bu toplum böyle” diye topluma dayatmaya kalktılar. Sonuçta altta yatan ekonomik koşullarda kırılmalar oldu. Bundan vazgeçtikleri anda işler normale döner gibi oldu ama aynı varsayımlarla başka

73 Türkçe olarak “elastikiyetsiz” ya da “esnek olmayan” kullanılır. “Esnemez”in daha anlaşılır ve uygun olduğunu düşünüyorum.

bir program hazırladıklarında yine ekonomik koşullarda çatlama ve kırılmalar ortaya çıktı.

Deprem gibi beklenmedik felaketlerin sonrasındaki can pazarında ussal düşünme geriye çekilir. Ussal olamayan tercih biçimleri oluşur. 1999 yılında olan bu değil miydi?

İster 1999 yılında olduğu gibi doğal olaylar sonucunda olsun, ister 1994 yılına girilirken olduğu gibi usa aykırı politikalar sonucunda olsun ussal olamayan tercihler belirdiğinde benzer sorunlarla karşılaşırız.

Toplumsal bilimlerde isabetli sonuçlara, bireyden yola çıkan basit kurgularla ulaşamaz. Temeli kesinliklerde değil olasılıklarda yatar. Gelişkin istatistiki yöntemlerle yapılan çözümlemeler, ince ince yürütülen eleştirilerle gelişip olgusal sonuçlara varır. Ülkemizde, bu tür zahmetli çalışmalarla uğraşanlar, bir araya gelip gelenek oluşturmamışlar ve peçete üzerinde yapılan hesaplar kale alındı, maalesef.

Türkiye'nin Ekonomisi

*"Her şey yerli yerinde; masa, sürahi, bardak,
Serpilen aydınlıkta dalların arasından
Büyülenmiş bir ceylan gibi bakıyor zaman
Sessizlik dökülüyor bir yerde yaprak yaprak."*

Ahmet Hamdi Tanpınar

Dünü ancak bugünden bakarak anlayabiliriz ve bugüne anlamlı biçimde ancak dünü anlayarak bakabiliriz. Türkiye'nin ekonomisiyle ilgili bir eksiklik görüyorsam önce dönüp onun gelişimi konusundaki anlayışımı gözden geçirmem gerekir. Dünün özgüllüklerinin ötesinde dün de bugün de geçerli olan bir şeyler varsa böylece ortaya çıkar. Bu bölümde bunu yapacağım.

DÖNEMLER

Bu alt bölümde yazdıklarımı bakıp da Türkiye ekonomisini ya da tarihini kapsamlı biçimde yazdığım sanılmasın. O kadar çok konu, her konuda o kadar çok ayrıntı var ki Türkiye ekonomisini ya da tarihini çok sayıda farklı farklı kişinin yaptığı araştırmaların bir sentezi olarak özetlesem bile öyle bir girişim bu çalışmanın boyutlarını kat be kat aşar. Türkiye ekonomisi üzerine çalışırken bir eksiklik hissediyorum ve burada onu arıyorum. Seçilmiş göstergeler ve kaba hatlarıyla Türkiye ekonomisinin gelişimine bakmam, eksikliğin kendisini değilse de varlığını ve etkisini görmem için yeterlidir.

“Uyarı üstüne uyarı” denebilir ama yapmasan olmuyor. Bu alt bölümde amacım özgünlük değil, zaten daha önce söylenmiş olanı basit biçimde özetlemektir. Yine de dönemlere ayırma bakımından farklı bir tutum sergilemem gerekiyor.

2. Tablo: Pamuk'un Türkiye Ekonomisini Dönemlemesi

Açıklama	Tarih	Dönem
Açık Ekonomi	1820-1914	I
Osmanlı'dan Cumhuriyete	1914-1950	II
İkinci Dünya Savaşı Sonrası	1950-1980	III
Neoliberal Politikalar ve Küreselleşme	1980-2010	IV

Kaynak: Pamuk (2013)

Şevket Pamuk, Türkiye iktisat tarihçiliğinde 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın birbirlerinden kalın duvarlarla ayrıldığını, Osmanlı ekonomisi ile ilgili çalışmaların genellikle 1914 yılıyla bitirildiğini, Cumhuriyet dönemi ekonomisinin ise 1923 yılıyla başlatıldığını, oysa iktisadi açıdan önemli sürekliliklerin bulunduğunu belirtir.⁷⁴ Bu yaklaşımla Türkiye ekonomisinin 200 yılını 2. Tablo'da listelediğim dönemlere ayırır. Bu bölümde aradığım eksikliği bulma bakımından 1920 yılından sonrasını incelemem yeterlidir. Yine de ifade etmek isterim ki yaptığım çözümlemeleri 1920 yılından daha öncesine götürmenin, ulaşacağım sonuçları değiştirmemekle birlikte ilginç olacağını düşünüyorum.

Korkut Boratav, 3. Tablo'da listelediğim üzere Türkiye ekonomisini ayrıntılı biçimde dönemliyor. Türkiye'nin ekonomisinin gelişimini “Türkiye ekonomisinin işleyişinde, gelişim doğrultusunda beliren dönemeçler ve sapmalar”a göre dönemlere ayırıyor.⁷⁵ Buna göre, Türkiye ekonomisinin 1908 ve 2009 yılları arasındaki gelişimi on döneme ayırılıyor.

⁷⁴ Pamuk (2013, s. ix-x)

⁷⁵ Boratav (2014, s. 14) I., IV. ve VII. dönemlerin salt iktisadi özelliklerle tanımlanmayacağını da ayrıca belirtiyor.

3. Tablo: Boratav'ın Türkiye Ekonomisini Dönemlemesi

Açıklama	Tarih	Dönem
Devrim ve Savaş Yılları	1908-1922	I
Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa	1923-1929	II
Korumacı - Devletçi Sanayileşme	1930-1939	III
Bir Kesinti - İkinci Dünya Savaşı	1940-1945	IV
Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi	1946-1953	V
Tıkanma ve Yeniden Uyum	1954-1961	VI
İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme	1962-1976	VII a
Yeni Bunalım	1977-1979	VII b
Sermayenin Karşı Saldırısı	1980-1988	VIII
Finans Kapitale Teslimiyet ve Popülizme Aksak Dönüş	1989-1997	IX
Kesintisiz IMF Gözetimi ve Krizler	1998-2009	X

Kaynak: Boratav (2014)

Yakup Kepenek, Türkiye ekonomisi üzerine yazdığı kitabının uzunca bir bölümünü Türkiye ekonomisinin nasıl geliştiğini incelemeye ayırıyor. Ekonominin gelişiminin kendi içinde bütünlüğü olan aşamalarını belirleyip buna göre bir dönemlendirme yapıyor.⁷⁶ Kepenek'in önerdiği her dönem birkaç yıllık farklarla, Boratav'ın önerdiği bir ya da iki dönemle örtüşüyor. Örneğin devletçilik dönemi Kepenek'in dönemlemesinde 2 yıl sonra başlıyor. Boratav'ın "İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme" olarak nitelediği dönemle Kepenek'in "Planlı Gelişme" aşaması olarak sunduğu dönem birebir örtüşürken, Kepenek'in diğer dönemlerinden her birine karşılık Boratav'ın dönemlemesinde iki dönem bulunuyor. 4. Tabloda listelediğim dönemlerin tarihlerini Kepenek açıkça belirtmese bile çalışmasında zımni olarak bulunuyor.

Ben, farklı, daha basit, eşit aralıklı bir dönemlemeyi daha uygun buluyorum. Dikkatlice bakınca, dönemden döneme geçişlerde ufak tefek ileri ya da geri gidişler olsa da önerdiğim dönemler diğer

⁷⁶ Kepenek (2012)

dönemleme önerilerindeki dönemlerle büyük ölçüde örtüşüyor.

4. Tablo: Kepenek'in Türkiye Ekonomisini Dönemlemesi

Açıklama	Tarih	Dönem
Kuruluş Yılları	1923-1932	I
Devletçilik ve Sonrası	1933-1945	II
Toplumsal Dönüşüm Hız Kazanıyor	1946-1962	III
Planlı Gelişme	1962-1978	IV
Dışa Açık Büyüme	1979-1998	V

Kaynak: Kepenek (2012)

Önerdiğim dönemleme, eşit aralıklı olduğundan zamansal nicel çözümlemelere tutarlı bir zemin hazırlıyor. 5. Tablo'da listelediğim dönemleri, ilgili dönemde baskın olan ekonomik politika hedefiyle niteliendiriyorum.

5. Tablo: Türkiye Ekonomisini Dönemleme Önerim

Ana Hedef	Tarih	Dönem
Ulusal Ekonominin Kuruluşu	1920-1939	I
Tarıma Dayalı Büyüme	1940-1959	II
İthal İkameci Sanayileşme	1960-1979	III
İhracata Dayalı Kalkınma	1980-1999	IV
AB'ye Giriş Süreci	2000-2020	V

Pamuk çalışmasını neden 200 yıl öncesinden başlattığı konusunda iki neden sunuyor.⁷⁷ Dünyanın ve Türkiye'nin bugünkü ekonomik durumuna varan köklü değişim, 19. yüzyılda başladı. Pamuk'un dile getirdiği ilk neden, bununla ilgilidir. İkinci nedense son 200 yılda yaşanan üst yapıdaki (Pamuk'un deyişiyle "siyasal yapılardaki") sıçramalı değişimlere karşın temeldeki (Pamuk'un deyişiyle "ekonomik yapılardaki") değişimin süreklilik arz etmesiyle ilgilidir. "1908-1922 döneminin nesnel ve öznel koşulları, Türkiye'de ulusal nitelikte bir kapitalizmin filizlenmesi için de

⁷⁷ Pamuk (2013, s. 9-10)

bazı olumlu etkenler içermektedir” diyen Boratav 1908-1922 dönemini çalışmasının başlangıç dönemi olarak alıyor.⁷⁸ Kepenek de çalışmasına “Osmanlı’dan Kalan”la başlıyor. Toplumlar, hiçbir zaman sıfırdan başlamaz. İnsanlar, mekanlar ve gündelik pratikler, geçmişin birikimli taşıyıcısıdır.

15. ve 16. yüzyılda padişahlık dönemi Türkiye’inde kırsal bölgeler, ticaret yolları ve kentlerin birbirleriyle uyumlu biçimde etkileştiği ve kayıtlarının iyi tutulduğu bir düzenin varlığı, yaygın olarak benimsenmiş bir anlayıştır. Bu düzeni tarımsal artı ürün olanaklı kıldı ama tarımsal artı ürün ilke olarak aynı biçimde soğurulduğundan dolayı ticarete ve kentlerde ortaya çıkan değerlerin oluşumunda tarımsal üretim ve buna bağlı çalışma ikincil önemdedi.

Türkiye’deki eski düzen, 17. yüzyılda çözülmeye başladı. Yerelde aynı akımlara dayalı ilişkilerin, merkeze nakdi akımlara bağlı ilişkilere dönüşümü, yereldeki ilişkileri sarstığı gibi, ironik biçimde merkezin yerelle bağını zayıflattı. 17. yüzyılı, reayanın reaya olmaktan çıkıp halklaşmaya yöneldiği eksik kalmış bir halklaşma yüzyılı olarak araştıran çalışmaların aydınlatıcı olacağını düşünüyorum.

Benzer biçimde 18. yüzyılın eksik kalmış kentsel sınıf oluşumları yüzyılı olarak araştırılmasının da birçok soru işaretini kaldıracığını düşünüyorum. Feodalleşme diye yorumlanan yerel gelişmeleri, bir türlü oluşamayan kentler olarak... Bozguncu, gerici kalkışmalar diye yorumlanan payitahttaki gelişmeleri, yönetime katılma girişimlerini bir türlü tutturamayan, böylece bir türlü oluşamayan burjuvazinin doğma çabası olarak...

Dünyadaki gelişmeler sonucu kendiliğinden oluşma eğilimi gösteren, burjuva toplumunun yapı taşları olan çalışan sınıfı oluşturacak halkın ve burjuvaların gelişimini tamamlaması 17. ve 18. yüzyılda engellendikten sonra 19. yüzyılda Türkiye’deki yönetici sınıf, bunların varlığını gerektiren kurumsal düzenlemeleri güya yapmaya çalıştı. Bu düzenlemeler, büyük ölçüde ecnebilere kopyala/yapıştır yöntemiyle kurgulandı. Pratik sonuçları olacak öğeler de kısa dönemli kişi ya da küçük grup çıkarlarına göre konuldu, kalıcı sınıfsal dayanağı yoktu.

⁷⁸ Boratav (2014, s. 29)

Üstyapıdaki heyecanlı olduğu kadar temelsiz, gelgeç hareketliliğe değil, Pamuk'un da saptayıp dile getirdiği temeldeki sürekliliğe odaklanıldığında 1920 yılından sonrası, 1920 yılından öncesinin devamıdır. Kepenek'in de sergilediği üzere "Osmanlı'dan kalan" iktisadi ilişkiler vardı ama bu iktisadi ilişkilerin kökleri Padişahlık döneminin derinliklerine uzanmıyordu, yeni yeşermeye başlamış cılız filizler gibiydi. Boratav'ın açıkça ortaya koyduğu gibi 1922 öncesine savaş koşullarında ortaya çıkan zenginleşme ve sömürme biçimleri, Cumhuriyet döneminde de diyalektik gelgitlerle kendini yineledi. Kısaca hep daha öncesine gidilebilir ama burada Türkiye ekonomisini dönem dönem incelemeye bir yerden başlamak gerekiyor; yoksa bir de bakmışsın söz, 13 milyar 800 milyon yıl önce olduğu kurgulanan büyük patlamaya kadar uzamış.

Dönemlerin titizlikle bir bir irdelenmesine geçmeden önce bilimsel kaygılardan biraz uzaklaşıp bir dedikodu yapayım size. Türkiye ekonomisi, ithalat ekonomisidir. Her şey ithalat içindir. Me-sele ithalatsa gerisi teferruattır.

Ulusal Ekonominin Kuruluşu (1920-1939)

1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında Atatürk, padişahlığın son dönemi için "biz millî bir devir yaşamıyorduk ve millî bir tarihe sahip bulunmuyorduk" deyip başlamakta olan Cumhuriyet dönemini "halk devri" olarak nitelendi ve halk devrinin iktisat devri olarak açıklanabileceği kanaatini dile getirdi.

Arzulanan bağımsız ulusal bir ekonomiydi. Peki, başlangıçta durum neydi? 1920 yılı Türkiye ekonomisi bakımından zamanda bir sıfır noktası gibiydi.

Türkiye, 1920'li yıllara girdiğinde emeği kıt (İng. *labor scarce*), toprağı bol (İng. *land abundant*) bir ekonomiydi. Eğitimi, akademisi, ulaşımı, iletişimi, kurum ve düzenlemeleriyle sermaye ve pazar örgütlenmesi, gelişkin değildi.

1914 yılında 16,5 milyon kişi olan nüfus, İstiklal Harbi bittikten 4 yıl sonra 1927 yılında 13,9 milyon kişiydi.⁷⁹ Bir yandan savaşa katılıp ölen ve sakat kalanların ekonomik olarak aktif nüfusun en

⁷⁹ Pamuk (2014, s. 66)

dinamik bileşenini oluşturan kesimden olması, diğer yandan nitelikli emeğin büyük oranda yeni sınırların dışında kalması ya da etnik nedenlerle ülke dışına çıkması, emeğin daralması ve niteliksizleşmesine yol açmıştı.

Bu dönemin başlangıcında geniş toprak parçaları sahihsiz kalmıştı. İşlenebilecek nitelikte olan ama işlenmeyen toprak fazlası vardı.

Sanayi ve altyapı gelişmemişti. Var olanlar, az ve düşük nitelikliydi. Mali piyasalar, derinliksiz ve dardı. Savaşlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun daralıp yok olması, eşine az rastlanır demografik hareketlilik, sınır değişikliklerinin yanı sıra birçok konuda "daha öncesi" bulunmayan durumlar da yaratmıştı. Birçok "ilk" için alan açıktı.

1923 yılında kırsal kesimde yaşayanlar nüfusun dörtte üçüydü. Tarımın ulusal gelire katkısı ise sanayinin katkısının üç katıydı ve ulusal gelirin beşte ikisiydi. Dönem boyunca dikkat edilmesi gereken en önemli iktisadi konu tarımdı. Bu sektörde heyecan yaratan girişimler, gelgitler, yokumsanamayacak gelişmeler yaşandı.

Nüfus, sayım yılı olan 1927 yılından 1940 yılına kadar yıllık ortalama yaklaşık %2 oranında arttı. Kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı aynı dönemde %24,22'den başlayıp az oranda artarak %24,36'ya çıktı. Bu binde bir buçukluk artışın yanı sıra kırsal nüfusun daha hızlı arttığını ve toplam nüfus içindeki payının artamayıp azaldığını düşünürsek kırdan kente göç olduğunu anlarız. Yoğunluğu bu ilk dönemde sonraki dönemlerdekinden daha sınırlı olsa da kırdan kente göçün hemen İstiklal Harbinden sonra başladığı görülüyor.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında tarımın modernizasyonu arzulanıyordu. Tarımda makineleşmeye dayalı örnek modern çiftlikler kurulmuş; bunların yaygınlaşması için teşvikler verilmişti. Ancak akaryakıt fiyatlarının uluslararası koşullara bağlı dönemsel yüksekliğinden dolayı işler istendiği gibi yürümedi. Daha fazla insan tarımda çalıştı ve daha fazla alan tarıma açıldı. İnsan ve hayvan gücüne dayanan geleneksel yöntemlerle tarım yapıldı. Emek üretkenliği artmadan tarımsal ürün ciddi miktarda arttı. Milyon ton civarında olan buğday üretimi 1938 yılında 4 milyon 279 bin tona kadar çıktı.

1930 öncesinde sinai yatırımlar kısıtlı kaldı. Yerli ortaklı ecnebi yatırımcılar desteklendi. Bu ortaklıklarda işbölümü, Boratav'ın belirttiği üzere şöyleydi: "Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü idi."⁸⁰

1924 yılında GSMH'nın yarısına yakın olan tarımsal katma değer, 1930 yılına kadar önemini az da olsa artırdı. 1932 yılından sonra ise tarım kesiminin GSMH'ya katkısı %40'ın altına düştü. Sinai üretim, tarımın tam tersi bir eğilim gösterdi. %10'un altından başlayan payı, dönem sonunda %20'ye yaklaşmıştı. Hizmetler sektörü, dalgalanmalarla 1924'teki yaklaşık %43'lük payını korudu.

Reel GSMH, dönem boyunca artarak üç katına çıktı. 1923-1939 yılları arasındaki o.y.⁸¹ büyüme oranı %7,36 oldu. 1927-1940 yılları arasındaki o.y. nüfus artışı %2.07'ydi. Kişi başına reel gelir bu dönemde o.y. %5,16 arttı.

1923-1929 yılları arasında Lozan Antlaşmasına ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi gereği olarak Türkiye uluslararası ticaretini kendisi düzenleyemedi. 1924 yılında %13,9 olan ithalatın GSMH içindeki payı, dönem boyunca azaldı. Özellikle 1930 yılından sonra hızla düştü ve 1939 yılında %5,9 oldu. İhracat da azaldı ama daha yavaşça. 1924 yılında %11,4 olan ihracatın GSMH içindeki payı, 1939 yılında %6,3'e geriledi.

1929 yılına kadar para piyasasında hükümetin hiçbir kontrolü yoktu. 1930'larda ulusal mali kurumlar yeni yeni kurulup olgunlaşırken, önce deflasyon yaşandı sonra enflasyon kendini göstermeye başladı.

1923-1939 döneminde önemli gelişmeler yaşandı. Nüfus genişledi ve kişi başına reel gelir de arttı. Sanayi katma değerinin payı neredeyse iki katına çıktı. Osmanlı borçları, zorluklarla karşılaşılsa bile ödendi. Ulusal mali kurumlar ve piyasalar oluşturuldu. Ama bağımsız ulusal ekonomi oluşturmak hedefine ulaşıldı mı?

⁸⁰ Boratav (2014, s. 42)

⁸¹ Sık sık yineleyeceğim "ortalama yıllık" terimi için "o.y." kısaltmasını kullanacağım.

Boratav, 1925 yılında yaşanan ilginç bir olayı aktarır: “Aynı yıl, şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilmiş; buna dayanarak kurulan (ve Halk Fırkası’nın bazı önde gelen simalarının hissedar olduğu) Alpulu ve Uşak şeker fabrikaları, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına yönelmeyi yeğlemişlerdir.”⁸²

Evet, tarımsal üretim arttı ama tarımda modern üretime geçilmedi. Evet, sanayinin payı arttı ama katkısı GSMH’nın beşte birinin altında kaldı. Değer üretimi modern üretime geçmemiş tarıma dayanıyordu. Ulusal mali kurumlar oluşturulsa bile yabancı sermayeye bel bağlanıyordu.

Tarıma Dayalı Büyüme (1940-1959)

İkinci Dünya Savaşı’yla birlikte girilen 1940-1959 yılları arasındaki dönemde temel hedef, tarımı modernleştirmek ve buna dayalı olarak büyüme oldu.

1940-1945 arasındaki dönemde yaşananları daha önce iâşe sorunu bağlamında ortaya koydum, yinelememe gerek yok.

Kanımca 1920-1939 döneminden farklı bir dönemin başlangıcı olan, bu bakımdan farklı bir dönemin alt-dönemi olan 2. Dünya Savaşı yıllarıyla ilgili istatistiklerdeki bulanıklık, dönemleme konusundaki görüşlere de yansıyor. Kepenek, 2. Dünya Savaşı yıllarını “Devletçilik ve Sonrası” olarak etiketlediği dönemin içinde alıyor; Boratav, “Bir Kesinti” olarak inceliyor. 1940-1959 döneminin kalanı içinse görüşler örtüşmeye başlıyor. Kepenek, İthal İkameci döneminin başlangıcı olarak gördüğüm 1960-62 dönemini de katarak 1945-1962 dönemlemesi yapıyor. Boratav, 1946-1953 dönemini “Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi” olarak; 1954-1961 dönemini ise tıkanma ve yeniden uyum süreci olarak niteliyor. Kanımca 1940-1959 dönemini tarıma dayalı büyüme denemesi olarak nitelemek ve ekonominin işleyişini belirleyen güdünün de daha geniş ithalata olanak verecek biçimde tarımsal ürün ihracatını artırma olarak görmek uygundur.

Bu dönemde o.y. %3,32 oranında olan reel GSMH artış oranı önceki dönemin %4 puan altındadır. GSMH bir önceki dönem

boyunca üç katına çıkmışken bu dönem yalnızca iki katına çıktı. Tüm Cumhuriyet dönemi boyunca şimdiye kadar büyümenin en düşük olduğu dönemdir.

Tarımda, malum işe sorunu dönemini bir yana bırakırsak 1949 yılından itibaren 13 milyon hektar olan işlenen alan, 1959 yılında 23 milyon hektara yaklaştı. 1920-1939 döneminden farklı olarak makineleşme başladı. 1945 yılında 1156 olan traktör sayısı, 1948 yılına kadar yavaş yavaş artarak 1756 adete çıktı. 1950, 1951 ve 1952 yıllarında sıçrama yaparak sırasıyla 16.585, 24.000, 31.415 adete çıktı. Sonraları daha yavaş artarak 1957 yılında 44.144 adet traktöre ulaştı. Sonra 42 bin civarına düştü.

1940-1959 dönemi tarımda modernleşmenin başladığı, emek üretkenliğinin arttığı bir dönem oldu. Emek üretkenliğinin artması, aynı miktarda ürünün daha az emekle üretilmesi demektir. Tarıma açılan alanın büyümesine karşın tarımda emek üretkenliğindeki daha büyük oranda olan artış, tarımda fazla bir nüfusun oluşmasına ve kentlere göçmesine yol açtı. 1950 yılına kadar %25 kentsel, %75 kırsal olan Türkiye'deki geleneksel nüfus kompozisyonu korundu ama sonra kentsel nüfusun oranı artmaya başladı. 1960 yılında kentsel nüfusun oranı yaklaşık %32'ydi.

Bu dönemde tarım, önce payını artırdı ve sanayi bunu dengeleyecek biçimde biraz azaldı ama sektörlerin GSMH içindeki payları, üç aşağı beş yukarı aynı kaldı. 1940 yılında sırasıyla %38,5, %18,6, %42,9 olan tarımın, sanayinin ve hizmetlerin GSMH içindeki payları, 1959 yılında %37,3, %18,1, %44,6 oldu.

1940-1959 arasındaki yıllarda nüfus artışı hızlandı ve daha önceki dönemde %2,07 civarında olan o.y. nüfus artışı oranı, %2,24 oldu. Reel GSMH o.y. %3,32 oranında sınırlı artarken reel kişi başına GSMH ancak o.y. %1,16 arttı.

İthalat ve ihracatın GSMH'ya oranı önce arttı, sonra azaldı. 1940, 1952 ve 1959 yıllarında ithalatın GSMH'ya oranı sırasıyla %2,7, %11,6, %3 oldu. İhracat içinde gelişim benzerdi; sırasıyla %4,4, %7,6, %2,3.

2. Dünya Savaşı sonrasında A.B.D.'den ekonomik yardımlar gelmeye başladı. Bu yardımlar, kısmen borç kısmen bağıştı. 1949 yılında 33,8 milyon dolar olan toplam yardımlar, dönem içinde bazen azalıp bazen artarak 1959 yılında 204,2 milyon dolara ulaştı.

Önceleri ağırlıklı olarak bağışken sonunda borçlar ağırlığını arttırmaya başladı. Genellikle GSMH'nin yüzde birinin altında kalan yardımlar, kar topu gibi büyüyen dış borçlanmayı başlatması bakımından önemlidir. Ayrıca 1946-1962 yıllarının arasında toplam 1 milyar 582 milyon dolar olan bu akımlar elbette birey ve küçük grup çıkarları bakımından epey cezbedici olmuştur.⁸³

1950 yılında toplam krediler içinde payı %68,33 olan tarım ve sanayi kesimlerinin dışına verilen banka kredilerinin bu payı 1960'da %72,88'e çıktı. Tarıma verilen banka kredilerinin oranı da 1950-1960 yılları arasında %31,67'den %24,81'e düştü. Sanayi kesimine verilen krediler ya yoktu ya da yokumsanacak denli azdı.⁸⁴

1940 yılında dış ticaret fazlası vardı, dışarıya satılan malların değeri dışarıdan alınan malların değerinden GSMH'nin %1,7'si kadar fazlaydı. Hem ithalatın hem de ihracatın GSMH'ya oranları bakımından en yüksek düzeye ulaştığı 1952 yılında GSMH'nin %4'üne varan dış ticaret açığı oluştu. Bundan sonra dış ticaretin GSMH içindeki payı düştü. Dış ticaret açığı 1959'da GSMH'nin binde 7'sine kadar düştü ama zaten hem ithalatın hem ihracatın GSMH içindeki payları çok küçük hale gelmişti.

Enflasyon, iase sorunu döneminde olağanüstü arttı. Tüketici fiyatları endeksindeki değişim oranıyla ölçülen enflasyon oranı 1944 yılından sonra 1949 yılına kadar düşük düzeylerdeydi. 1952 yılından itibaren enflasyon oranı artarak 1959 yılında %22,6 düzeyine çıktı.

Diğer dönemlerde sürmek üzere tarıma dayalı gelişme döneminde başlayan en belirgin gelişme Boratav'ın dile getirdiği üzere "kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen ekonomik yapı, bu dönemin bir armağanı olarak Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanmasıdır".⁸⁵

İthal İkameci Sanayileşme (1960-1979)

1980 yılından sonra gösteri siyasetin dilinde "1980 öncesi" diye etiketlenip aşağılanan -ki bu aşağılama kırk yıl sonra bile

⁸³ A.B.D. yardımları konusundaki veriler için bkz. Kepenek (2012, s. 98)

⁸⁴ Banka kredilerinin işlevsel dağılımı konusundaki veriler için bkz. Kepenek (2012, s. 94)

⁸⁵ Boratav (2014, s. 97)

sürüyor- 1960 ile 1980 yılları arasındaki dönem kalkınma bakımından Türkiye ekonomisinin en parlak dönemiydi. Nüfus o.y. %2,42 oranında büyüdü ve bu oran Cumhuriyet döneminin en yüksek nüfus artış oranıdır. Reel GSMH o.y. %5,11 büyüdü ve bu büyüme oranı, ulusal ekonominin kuruluşu döneminden sonraki en yüksek büyüme oranıdır. Kişi başına gelir de o.y. %2,58 oranında büyüdü. Bu başarılarına karşın dönemin nasıl Cumhuriyet döneminin en karanlık dönemi olarak nitelendirildiğinin çözümlemesine girmeden bu dönemde görünen gelişmenin neler olduğuna bakayım.

Ulusal ekonominin kuruluş döneminde başlayan köyden kente göç ve tarıma dayalı büyüme döneminde yaşanan tarımda emek üretkenliğinin artışı, ondan sonraki dönemlerde de sürdü. Tarımda makineleşme, ıslah çalışmaları, gübre kullanımı ve benzeri biçimlerdeki modern tarım tekniklerinin kullanımı gittikçe yoğunlaştı ve yaygınlaştı. Tarımsal nüfusun oranı gittikçe düştü. Tarım önemsiz hale gelmedi ama göç, kentleşme ve sanayileşme sorunları ağırlığını artırdı. Bu sorunlar, ithal ikameci sanayileşmenin hedeflendiği 1960-1979 yılları arasındaki dönemde tüm ağırlığıyla hissedildi.

İthal ikameci sanayileşme döneminin daha sonraki dönemlere armağanlarından biri planlamaydı. Birinci Kalkınma Planı hedeflerine yakın sonuç verdi ama İkinci Kalkınma Planından başlayarak hedefin gerisinde kalınmaya başlandı. Öyle ki dönemin son yıllarında büyüme oranı bakımından planlananın beşte birinde kalındı. 6. Tablodan görüleceği gibi ilk planda yaklaşık 1/1 olan gerçekleşme oranı, sonraki dönemlerde sırasıyla 9/10, 2/3, 1/5 oranlarına düştü.

6. Tablo: Planlanan ve gerçekleşen GSMH değişme oranları

Dönem	Planlanan	Gerçekleşen	Gerçekleşme oranı
1963-71	%7,0	%6,6	%98
1968-72	%7,0	%6,3	%90
1973-77	%7,9	%5,2	%66
1978	%6,1	%1,2	%20
1979-83	%8,0	%1,7	%21

Dönem boyunca köyden kente göç hızlı biçimde sürdü. Dönem başında %32 olan kentleşme oranı, dönem sonunda %44 oranına vardı. Toplam nüfusun hızla arttığı da hesaba katıldığında kentsel nüfusun toplam nüfustan daha hızlı arttığı anlaşılır.

1960 yılında GSMH içinde %37,9 olan tarım kesiminin payı dönem içinde irili ufaklı dalgalanmalarla 1979 yılında %26,7 oldu. Bu %11 puanın üzerindeki düşüş sanayinininkinden çok hizmetlerin payındaki artışlarla karşılandı. Hizmetlerin payı 1960 yılında %44,9 iken 1979 yılında %53,5 oldu. Hızlı kentleşme sanayileşmeden çok, hizmetlerde şişmeye yol açtı.

1960 yılında %4,7 olan ithalat oranı, %9,8'e kadar yükseldiği dalgalanmalar sonunda 1979'da %5,9'ye vardı. İhracat oranı da %2,6 ile %6,3 arasındaki daha dar bir aralıkta benzer dalgalanmalar sergiledi; döneme %3,3 oranından başladı ve dönem sonunda %2,6 oranına düştü. Dış ticaretle ilgili düzenli bir eğilim gösteren iktisadi değişken ise ihracatın ithalatı karşılama oranı oldu. İhracatın ithalatı karşılama oranı, dışarıya sattığımız malların toplam değerinin dışarıdan aldığımız malların değerinin yüzde kaçına karşılık geldiğini gösterir. Bu değişken, 1960 yılında %69'den başladı, 1979 yılında %45'e düştü. Bu arada 1975 yılında %29,6 ile dönemin en düşük oranını sergiledi. Yani 1975 yılında Türkiye'ye dışarıdan gelen malların bedelinin yalnızca %29,6 oranındaki bölümü dışarıya satılan mallardan elde edilen gelirle karşılandı; geriye kalan %70,4 oranındaki bölümünün bedeli başka yollardan para bulunarak ödedi.

İthalat, dönem boyunca ihracatın epeyce üzerinde seyretti; halbuki dönem başında planlı ithal ikamesi amaçlanıyordu. Nedir bu ithal ikamesi? Daha önce yurt dışından alınan malların yerini, yurt içinde üretilenlerin almasıdır. Daha önce ithal edilen mallar artık ithal edilmedi, yurt içinde üretildi ve ithalat arttıkça arttı; bilmece gibi. 1970'li yıllarda sanayileşmeye getirilen "montaj sanayisi" eleştirisi, aslında durumun pek de bilmece gibi olmadığını işaret ediyor.

1961 yılında ithal edilen tüketim mallarının değeri, toplam ithalatın onda biriydi. İthalatın geriye kalan bölümü yüzde elli yüzde elli yatırım malları ve hammadde arasında paylaşılıyordu. 1980 yılında tüketim mallarının toplam ithalat içindeki payı yarı

yarıyadan fazla azaldı ve %10'dan %4,6'ya düştü. Yatırım mallarının ithalat içindeki payı 1961-1980 yılların arasında %45'ten %10'a düştü. Hammaddelerin ithalat içindeki payı %85'in üzerine çıktı. Evet, makine teçhizat gibi yatırım mallarının ithalatı göreceli olarak azaldı ve bunlar yurt içinde üretilmeye başlandı ama yurt içindeki üretim, dışarıdan hammadde ve ara mallarını alıp içeride montaj etmek biçimindeydi. Abartılı olarak söylersem o zamana kadar mal bir bütün halinde geliyordu, artık parça parça geliyor, içeride birleştiriliyordu. İthalat gereksinimi önce düşüyormuş gibi olsa bile, ekonomi büyüdükçe daha fazlalaşıyordu.

İhracatın yapısında da önemli değişiklikler yaşanmaya başlandı. Sanayinin 1963 yılında %20 oranında olan ihracat içindeki payı yükselerek 1979 yılında %36'nın biraz altına geldi. 1963 yılında %77 olan tarımın payıysa, %58'in altına düştü. 1963 yılında %3 olan madenciliğin ithalat içindeki payı iki katına çıkarak %6 yükseldi. Başlangıçta ihracat içinde payı yüksek olan tarım, dönem içinde ağırlığını yitirdi. Sanayiye ağırlığını artırdı. İhracat bakımından tarım ürünlerinden sanayi ürünlerine geçiş oldu. İhracat içinde pek ağırlığı bulunmayan madencilik ürünlerinin ihracatında da kendi çapında olağanüstü artışlar oldu.

İhracat ve ithalattaki gelişmelerin işaret ettiği gibi, imalat sanayisinde anlamlı değişimler yaşandı. TÜİK, imalat sanayisini dokuz sektöre ayırıyor. S1, S2, ..., S9 olarak kodladığım sektörlerin açıklaması, 7. Tabloda bulunuyor. İlk dört sektör, S1-S4, ağırlıklı olarak gıda gibi dokuma gibi tarımsal ürünlerin işlendiği emek yoğun sektörlerdir ki bunlara kısaca "eski sektörler" diyeceğim. Sonraki beş sektör, S5-S9, üretimde emek yoğunluğunun göreceli olarak düşük olduğu sektörlerdir ki bunlara "yeni sektörler" diyeceğim.

1960 yılında imalat sanayisinde ağırlık eski sektörlerdeydi. İmalat sanayisinde çalışanların %69'u eski sektörlerde istihdam ediliyor, katma değer %68'i eski sektörlerde üretiliyordu. 1979 yılında yeni sektörlerin istihdamı imalat sanayisindeki istihdamın yarısına ulaştı, katma değerinse %60'ını yeni sektörler üretir duruma geldi. Üretimde ağırlık, tarımdan sanayiye, imalat sanayi içinde de eski sektörlerden yeni sektörlerle kaydı.

Eski sektörlerin ücret ödemeleri içindeki payları, gerek katma değer içindeki paylarından gerek istihdam içindeki paylardan hep

düşük gözüküyor. Bundan eski sektörlerde ortalama ücretlerin görece olarak az olduğu sonucu çıkar. Yeni sektörlerin ağırlığını arttırmaları, imalat sanayisinin ortalamasında ücretlerin artmasına neden oldu.

7. Tablo: İmalat Sanayisinde sektörel paylar

Yıl	Eski (S1-S4)	Yeni (S5-S9)	Sektör kodlarının açıklaması
Çalışan			S1 Gıda, içki ve tütün sanayisi
1960	%69	%31	S2 Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayisi
1979	%51	%49	S3 Orman ürünleri ve mobilya sanayisi
Katma Değer			S4 Kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayisi
1960	%68	%32	S5 Kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik mamulleri sanayisi
1979	%40	%60	S6 Taş ve toprağa dayalı sanayi
Ücret			S7 Metal ana sanayisi
1960	%64	%36	S8 Metal eşya, makine ve teçhizat, ulaşım aracı, ilmi ve mesleki ölçme aletleri sanayisi
1979	%44	%56	S9 Diğer imalat sanayisi

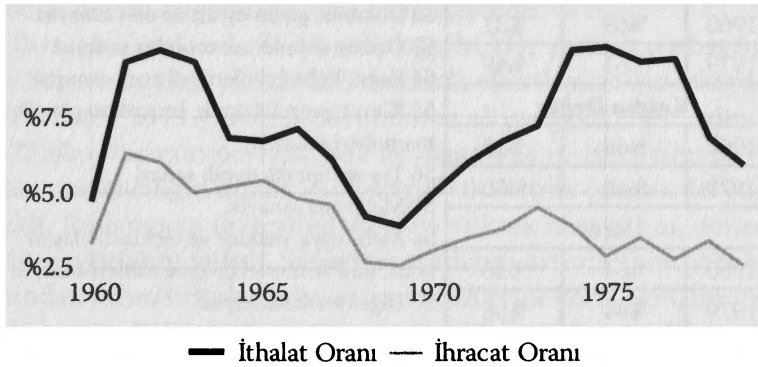
1960-1979 arasında, eğitim, sağlık, ulaştırma, iletişim, sendikalaşma alanlarında hızlı gelişmeler oldu. Nüfus iki buçuk katına çıktı. Hekim sayısı bundan daha hızlı arttı ve hekim başına düşen kişi sayısı 2.799 kişiden 1.655 kişiye indi. Diğer sağlık çalışanlarının sayısında da benzer bir eğilim gözlemlendi. Otomobil sayısı 45.767 adetden 688.687 adete çıktı. Hava meydanlarında toplam yük trafiği 13.002'den 119.508'e, toplam yolcu trafiği 713.217'ten 5.935.276'e yükseldi. Sabit telefon abonesi 1960 yılında 180.030 adetken 1979 yılında 1.092.137 adet oldu. Sendikalaşma oranı 1970 yılında %29 iken 1979 yılında %37,8 oranına çıktı.⁸⁶

Ekonomik gelişme birçok bakımdan parlak gözüküyordu ama dönem sonuna geldiğinde "ekonominin dikiş tutmadığı" neredeyse genel kabul gören bir görüştü. Dönüp ithalat ve ihracat oranlarının dönem içindeki gelişimine baktığımızda bu paradoksal durumun nasıl gerçekleştiği konusunda bir fikir edinebiliyoruz.

⁸⁶ OECD.Stat'tan 1 Nisan 2017 saat UTC (GMT) 18.42'de indirilen veri.

3. Grafikte görüldüğü üzere ithalat oranı, dönem boyunca ihracat oranının üzerinde kaldı. I. Kalkınma Planı döneminde genelde dış ticaret azaldı ve ithalat oranı ihracat oranına yaklaştı. Sonra sanki sihirli bir el dokundu ve ithalat artarken ihracat oranı yerinde saydı. Bu durum 1977 yılına kadar sürdü. Sonra ithalat oranı düşmeye başladı ama 1979 yılında da ihracat ithalatın ancak %44,6'sı kadardı.

3. Grafik: İthalat ve İhracatın GSMH'ya Oranı

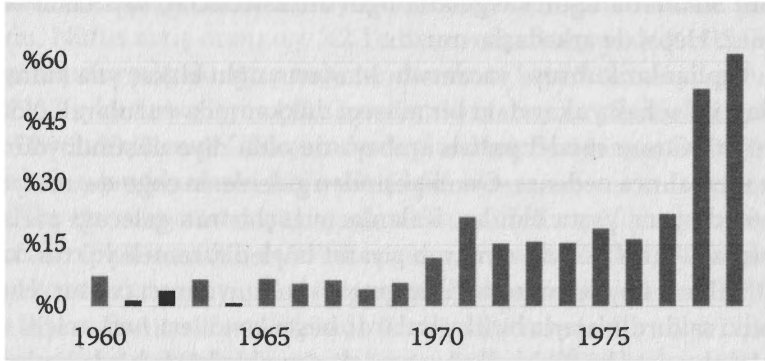

İthal ikameci sanayileşme döneminde, önce o zamana kadar ithal edilen mallar yurt içinde üreilmeye başlandı. Ancak bu sefer de daha önce kullanacak sanayi olmadığı için ithal edilmeyen ara mallarının dışarıdan ithali başladı. Sanayi geliştikçe ara malı ithalatı arttı. İthalatın yurt içi üretimle ikamesi, kompozisyonunu değiştirdiği ithalatı artırdı. Bunun yanı sıra yurt içi üretim, yerli teknolojiyle yapılmadığından teknolojik olarak dışa bağımlı kaldı. Bu teknolojik bağımlılık, düşük kaliteli ve pahalı üretime yol açtı. İthal ikamesi, ithalat oranını azaltmadı, ihracat oranını azalttı, ithalat oranını artırdı.

Dış ticaret açığının bir yerlerden para bulup ödenmesi gerekir. Eş, dost, akrabadan para bulmak, ilk akla gelen yoldur; olmuyorsa ikinci yol borçlanmadır. Borçlanma bir süre devam etse de bir zaman sonra borcu ödemek gerekir. Borç da borçla ödenebilir ama onun da bir sonu gelir.

1960-1979 döneminde dış ticaret açıkları, kısmen yurt dışında çalışan vatandaşların gönderdikleri işçi dövizleriyle karşılandı. Başlangıçtaki başarılı sonuçlar ve dünya ekonomisindeki koşullar, borçlanma olanaklarını artırdı. Bunlar ithalat artışının yeniden yaşanmaya başladığı dönemde ilkin sorunun hissedilmemesini, hissedilse bile önemsenmemesini sağladı. Ama sonunda borç bulunamaz duruma gelindi.

4. Grafik: Tüketici Fiyat Endeksi Değişim Oranı

Enflasyon diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de özellikle dönem sonunda kendini hissettirdi. 4. Grafikte görüldüğü üzere bu dönemin özelliği ise enflasyonun olağanüstü düzeylerde olmasıydı. Tüketici fiyat endeksindeki artış 1979 yılında %62 olurken 1980 yılında %101'in üzerine çıktı.

İhracata Dayalı Kalkınma (1980-1999)

1973 yılında yapılan seçimlerin sonuçlarının açıklandığı günü hatırlıyorum. Wikipedia'da tarihi 14 Ekim 1973 olarak yazıyor. Doğrudur. Henüz 9 yaşındaydım. Sonbahardı. Mahallemizin bir manavı vardı. Öyle zengin değildi. Fakir bile denebilirdi. İşte o manavın oğlu, iki direk arasına CHP bayrağı astı. Ağır ağır ilerleyen bir araba konvoyuyla yürüyen kalabalık bir topluluk, "Yar saçların lüle lüle, Sülü sana güle güle" diye şarkılar söyleyerek turladı. Konvoyun en önünde de yine bu manavın oğlu vardı. "Sülü" ile kasıt, "Çoban Sülü" lakabıyla anılan Süleyman Demirel'di.

Pek zaman geçmedi. Altı ay kadar sonrasıydı. Manavın oğlu birden zenginledi. Üstündeki yıpranmış elbiselerin yerini pahalı elbiseler aldı. Arabası bile yokken en pahalı arabalardan biriyle gzmeye başladı. Ondan sonra bizim sokakta sonradan aşırı sağ olarak etiketlenecek güya siyasal bir hareket yayılmaya başladı. Top oynadığımız arkadaşlarımız, apartman dairesinin balkonuna tırmanıp lisede Dev-Genç sempatizanı olarak biliniyor diye bir genci evinde vurup öldürdü, 6-7 kişilik bir gruh oluşturup bir genci ODTÜ'ye gidiyor diye bir tenhada kıstırıp tekmelerle dövdü. Silahlarla ilgili, kavgalarla ilgili anlatılacaklar, saymakla bitmez. Hepsi de arkadaşlarımızdı.

Yapılanlar kimseye yaramadı. Manavın oğlu birkaç yıla kalmadan iki sokak yukarıdaki bir avizeci dükkanında vurularak öldürüldü. O son model pahalı arabaya ne oldu diye düşündüyüm, haberi alınca nedense. Onun peşinden gidenlerin çoğu da, mafyöz işlerde genç yaşta öldüler. Kalanların hiçbirinin geleceği parlak olmadı. Sınıf temelli olmayan siyaset böyledir, temeli yoktur, katılanların büyük çoğunluğuna getirisi yoktur, zararı çoktur. Halbuki saldırdıklarıyla birlik olsalardı, başta kendileri, herkes için iyi olacaktı. İşte küçük yaşlarda siyasi düşünmem böyle böyle başladı, -kör siyaset oyunlarından haz etmedim- toplumsal ve davranışsal bilimlere yöneldim.

Ücretleri kısıp, yaşama ve çalışma koşullarını bozup, daha riskli hale getirip, çalışanların maliyetlerini düşürüp ülkeyi geliştireceklermiş. Yani baktım Amerika'ya, baktım Avrupa'ya gelişen hangi ülke varsa ancak ücretleri ya da daha genel olarak çalışanların patronlarına yol açtıkları maliyetleri artırarak gelişmişler, kalkınmışlar. Kimi kandırıyor bunlar? İşte böyle böyle düşünerek yöneldim iktisat araştırmalarım. Üniversitede doğrudan iktisat bölümüne girdim. 1980'lerin başıydı.

1980-2000 arası dönemde, "ürettiklerimizi ihraç edemiyoruz, ithal gereksinimimiz arttıkça artıyor, cari açık arttıkça artıyor, borçlandıkça borçlanıyoruz" diye ihracata dayalı bir kalkınma hedeflendi. İhracat arttı artmasına da ithalatı da daha fazla artırarak arttı. 1980 yılında %4.2 olan ihracat oranı 1999'da %14.3'e çıktı. İthalatsa aynı dönemde %11.4'den %22'ye çıktı. 1978 yılında ihracat ithalatın neredeyse yarısını karşılarken, 1980 yılında bu

oran %36,8'e kadar düştü. 1988 yılında %81,4'ü görmesine karşın 2000 yılında %51 oldu. Yani başlanan yere geri dönüldü. Genel olarak dış ticaretin GSMH içindeki payı arttı ama bu Türkiye'ye özgü bir şey değildi, o dönemde dünya genelinde dış ticarete açıklık hızla arttı, başka bir hedef güdülseydi de dış ticaret oranları bakımından benzer bir sonuç ya da daha da yüksek dış ticaret oranına karşılık gelen bir sonuç kuvvetle muhtemeldir.

Reel GSMH'nın o.y. büyüme hızı %4'ün altında kaldığı 1980-2000 dönemi, ilk beş yılı dünya çapında savaşa denk gelen 1940-1959 döneminden sonra Cumhuriyet döneminin en kötü 2. yirmi yılı oldu. Nüfus artış oranı o.y. %2.1'e düşmesine karşın o.y. %1.95 ile kişi başına reel gelir artışı bakımından da en kötü 2. yirmi yıl oldu.

1963 yılında başlayan planlamalar, sonraları da sürdü. İhracata Dayalı Kalkınma Döneminde de plan hedefleri tamamen şaştı. Hedefi şaşan planlama faaliyetleri hâlâ sürer.

Ülke ekonomisinin yurt dışından kontrol edilmesi fikir ve uygulamaları planlamadan da eskilere gider. Ama özellikle 1980 yılından sonra ekonomiyi planlama etkinlikleri saymacalaşırken IMF ve Dünya Bankası öncülüğünde Türkiye ekonomisinin yönlendirilmesi fikri yoğunlukla uygulanmaya çalışıldı. İlk plan nasıl başarılı olduysa başlangıçta -göstere göstere devlet zoru kullanılarak olağanüstü baskı ve dayatma ile birlikte- başarılı olurmuş gibi olan bu girişim, gitgide başarısızlaştı ve sonunda bir de bakmışız ki eski hamam eski tas.

1980 yılında %44 olan kentleşme oranı, yirmi yıl içinde yarı yarıyı geçip 2000 yılında %65'e ulaştı. Sağlık, eğitim, ulaştırma, iletişim konularında da gelişme sürdü. İhracata Dayalı Kalkınma Döneminde, tarımın GSMH içindeki payı azalırken sanayinin payı sınırlı, hizmetlerin payı önemli ölçüde arttı. İthal İkameci Sanayileşme dönemde başlayan ya da hızlanan gelişmeler yavaşlayarak sürdü.

1960-1979 döneminde sanayileşme ağırlıklı olarak doğrudan devlet tarafından yürütüldü. Devletin açtığı üretim birimleri Kamu İktisadi Teşekkülü (KİT) olarak örgütlendi. Gerek hükümet bütçesinde, gerek KİT bütçelerinde ortaya çıkan açıklar, Merkez Bankası'ndan alınan borçlarla kapatıldı.

Merkez Bankası'nın devlete verdiği borçlar, tasarrufa dayanmaz.

Merkez Bankası para basıp bunları borç diye etiketleyerek devlet kesimine verir ancak bu borçların geri ödenmesini hiç talep etmez. Bu durum, para arzının artmasına ve büyüme bunun altında kaldığı sürece enflasyona yol açar.

1980-1999 döneminde hükümetin açıklarının para basılarak kapatılması yolu aşama aşama terk edildi. Hükümetin bütçe açıkları, 1985 yılından başlayarak Hazine'nin düzenli biçimde tahvil ve bono satarak borçlanması yoluyla kapatıldı. KİT'lerin, özelleştirme kapsamında satılması da bu dönemde başladı. Bunun yanı sıra KİT'ler açıklarını piyasadan borçlanarak kapatmayı bu dönemde yoğunlaştırdı.

1986 yılında düzenli biçimde çalışmaya başlayan İstanbul Menkul Kıymetler Piyasası (İMKB) özel kesimdeki şirketlerin düzenli bir piyasada hisse senedi satarak borçlanmasının olanağını oluşturdu.

1980-1999 döneminde, daha önce devlet tarafından belirlenen faiz oranları ve devlet tarafından sıkıca denetlenen kambiyo işlemleri ile yurt içi ve dışı arasındaki fon akımları serbest bırakıldı. Yeni yeni finansal piyasalar oluşturuldu, düzenlendi ve gelişti.

Kamu borçlanmasında bankalar aracılık etti. Bankalar, yurt dışından düşük faizle borçlanarak elde ettikleri fonları, devlet tahvil ve bonolarına yüksek faizle yatırdılar.

GYMH içindeki payı 1980 yılında %23,3 olan 16,2 milyar dolarlık toplam dış borç, 2000 yılında GYMH'nın %44,7'üne karşılık gelen 118,5 milyar dolara çıktı.⁸⁷

1980 yılında %143,9 oranında olan TL'nin dolar karşısında yıllık değer kaybı 2000 yılında %48,5 oldu; bu oranın 2001 yılında aldığı değer, %96,5'ti.⁸⁸ 1980 yılında %101,4 olan enflasyon, 1982 yılında %28,4'e kadar inse de sonra dalgalanarak arttı ve 1994 yılında %106,3'e varıp 2000 yılında %54,6'ya düştü ancak bu oran da normal kabul edilecek düzeylerin on, hatta yirmi kat üzerindedir.

1980 yılında 3,4 milyar dolar olan cari açık, kendisini üçe katlayarak 2000 yılında 9,9 milyar dolar düzeyine çıktı.⁸⁹

⁸⁷ Verilerin kaynağı: Kepenek (2012, p.270)

⁸⁸ Verilerin kaynağı: Kepenek (2012, s. 237)

⁸⁹ Verilerin kaynağı: Kepenek (2012, s. 313)

AB'ye Giriş Süreci (2000-2019)

2000 yılından sonraki döneme çok da ayrıntılı değinmeme gerek yok. Hâlâ içinde yaşamayı sürdürüyoruz.

Dönem Avrupa Birliği'ne tam üyelik hedefiyle başladı. "Avrupa Birliği'yle Uyum" genel nitelemesiyle ürün ve ilişkilerin standartlaştırılması için akla gelebilecek neredeyse her konuda yasal ve kurumsal düzenlemeler yapıldı. Başlangıçta iyi niyetliler, 2006 yılında tam üyeliği bekliyorlardı. Sonra beklentiler 2008 yılına ertelendi. 2008 yılına yaklaşıldığında -artık oluşacak birlikteliğe tam üyelik diyemeyeceğimiz kısıtlamalarla birlikte- beklentiler 2014 yılına ertelendi. Brexit'le birlikte AB'den ayrılmaların başladığı, içinde bulunduğumuz 2017 yılında hâlâ yakın gelecekte AB üyeliğinin olabileceğini umanlara rastlanabiliyor.

2000-2019 dönemi yüksek umutlarla başladı. Dönem bitmeden 2017 yılında o umutların kalmadığı söylenebilir. Dönem sonuçlandığında daha ayrıntılı çalışmaların yapılacağı ve bu dönemde neler olduğunun bilimsel biçimde inceleneceğini düşünebiliriz. Burada bazı konularda şimdiye kadarki gelişmelere, ana hatlarıyla değinmekle yetineceğim.

2000-2016 yılları arasında nüfus artış oranı o.y. %1'e kadar düştü. Kentleşme oranı resmi rakamlara göre %92'ye kadar çıktı. Gerek nüfus artışında gerekse kentleşmede bundan sonraki gelişmelerin pek de belirleyici nitelik taşımayacağını bekleyebiliriz.

Tarımın payındaki azalışa, hizmetlerdeki artış eşlik etti. Sanayinin payı da, az da olsa arttı.

İhracatın GSMH'ya oranı 2000 yılında %14 iken 2016 yılında %22'ye çıktı.⁹⁰ 2000 yılında %51, 2001 yılında %75,7 olan ihracatın ithalata oranı %60 ile %70 arasında dalgalandı.

Enflasyon göstergesi olarak ancak temkinle alınabilecek tüketici fiyat endeksindeki yıllık değişim oranı, %6'nın altına düşmedi. 2017 yılının Mart ayında %11,3'e ulaştı.

2000 yılında GSMH'nın %43,6'sına karşılık gelen 118,6 milyar dolar olan Türkiye brüt dış borç stoku, 2016 yılında GSMH'nın

⁹⁰ 2006 yılından sonra GSMH verileri bulunmadığından, bu yıldan sonraki GSMH'ya oranları, GSYH'ya oranları kullanılarak hesapladım.

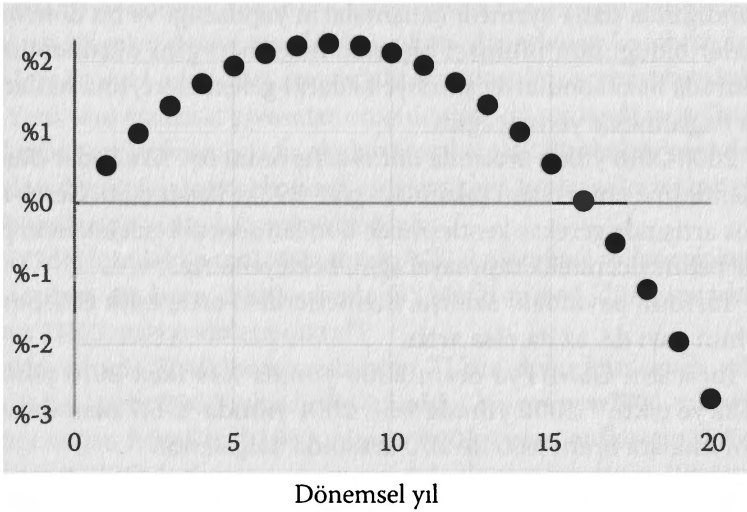
%47,2'sine karşılık gelen 404,2 milyar dolara çıktı.⁹¹

DÖNGÜ

Bu satırlar 2017 yılı başında yazılıyor. Bu durumda 2000-2019 döneminden bahsetmeme bakıp “daha 2019 olmadı ki Osman, ne yaptın” denebilir. Saptamış olduğum toplumsal kurallılığa güveniyorum.

Dönemleri incelemeye başlamadan önce aktardığım dedikoduya geri dönecek olursam Türkiye ekonomisi, ithalat ekonomisidir. Ne demek istiyorum? OFİYGBBAHFBDÜTE ekonomisi. Olabildiğince Fazla İthalat Yapalım, Gerisini Bir Biçimde Aramızda Hallederiz, Fırsatını Bulan Da Ülkeyi Terk Etsin Ekonomisi.

5. Grafik: İthalat Oranının Döngüsel Bileşeni

1923-2015 yılları için yaptığım ekonometrik bir çalışmada, ithalatın GSYH'ya oranı, o.y. onbinde 7,7 arttı. 1990 yılından sonra

⁹¹ Veriler, Hazine Müsteşarlığı'nın resmi sitesinden (hazine.gov.tr) 4 Mart 2017'de indirilen Türkiye_Brut_Dis_Borc_Stoku.xls dosyasındaki "TÜRKİYE BRÜT DIŞ BORÇ STOKU" adlı tablodan alındı.

ithalat oranı, daha önceki eğiliminin %11,2 puan üzerinde seyretmeye başladı. Bunlar hesaba katıldıktan sonra ithalat oranının, her yirmi yıl yinelenen bir döngüsel bileşeni var. 5. Grafik, ithalat oranının bu regresyonla saptanan döngüsel bileşenini gösteriyor.

5. Grafiğe göre döngünün ilk yılı ithalat oranı, diğer etmenlerle hesaplanmış değerinin %0,53 puan üzerinde oluyor. 1920, 1940, 1960, 1980, 2000 yıllarının hepsi için ayrı ayrı hesaplanan bir eğilim düzeyi var ama bu yılların hepsinde bu eğilim düzeyinin üzerinde aynı %0,53 puanlık bir fazlalık olması beklenir. Bu fazlalık döngünün yılları geçtikçe artıyor ve döngünün sekizinci yılında %2,26 puanlık bir fazlalık oluyor. Sonra bu döngüsel bileşen azalarak döngünün yirminci yılında ithalat oranının genel eğiliminin %2,77 puan altına düşmesine neden oluyor.

Türkiye ekonomisinin ithalat ekonomisi olduğu dedikodusu doğruysa manik-depresif bir durum söz konusudur. İlk on yıllık evrede ithalat oranı artıyor ve ekonomide manik bir durum ortaya çıkıyor. Sonra ithalat oranı düşmeye başlıyor. İthalat oranı düşmeye başladıktan sonra da başlangıçtaki manik durumun bir süre daha sürmesini bekleyebiliriz. Ama sonunda çok ağır bir depresif ekonomi haline düşüyor.

Neyse, dedikoduyu bir yana bırakıp olgulara yoğunlaşayım.

Bir kere 20 yıllık kesimler olarak dönemleme yapıldığında insanın gözüne her dönem yinelenen bir döngü çarpıyor. Döngünün anlatılması, döngünün herhangi bir noktasından başlayabilir. Kırılmayla başlayayım. Kırılmadan önce “Mahvolduk” feryatları işitilir. Kırılmadan sonra “Hurra” nidaları duyulur, “Muasırlaşıyoruz, Avrupalılaşıyoruz, Batılılaşıyoruz, A.B.’ye giriyoruz”. Bundan sonra on yıllık bir dışa açık evre gelir. Evdeki hesap çarşıya uymaz. İşler istendiği gibi gitmez. On yıllık bir içe kapanık evreye geçilir. Sonu belli: “Eyvah, mahvolduk!” haykırıışları.

Tarıma dayalı büyüme döneminin beşinci yılına kadar süren 2. Dünya Savaşı burada ortaya koyacağım döngüler bakımından zamanlama istisnalarına neden oluyor, dönem içi tarihlendirmeyi biraz ileriye alıp sonraki akışı etkiliyor. Bunu ve diğer ufak tefek sapmaları göz önünde bulundurduğumda döngü içi evreler için söylediklerimin kural olarak geçerli olmakla birlikte istisnalarının olduğunu da unutmamak gerekir.

Hurra!

Kural olarak her dönemin 3. yılında netçe ortaya çıkacak biçimde bir umut, bir heyecan yükselişi yaşandı. Buna döngünün “Hurra!” aşaması diyorum.

1923 yılı Cumhuriyet döneminin resmi başlangıç yılıdır. İstiklal Harbi bitti, Lozan Antlaşması imzalandı, Türkiye Cumhuriyet'i devletin varlığı uluslararası kabul gördü. Şimdi hedefte ulusal ekonomiyi kurmak vardı. Umutlar yüksekti: “Sonunda çağdaşlaşmış uygarlıklar düzeyine çıkacağız! Hurra!”

1946 yılında 2. Dünya Savaşı bitmişti. Artık çok partili düzene geçebilirdik. 2. Dünya Savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası gibi kurumlara üye oluyorduk. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüne üyelik sıradaydı. Ekonomik olarak Avrupa'nın tahıl ambarı olacaktık. Umutlar yüksekti: “Küçük Amerika olacağız! Hurra!”

1963 yılında 1. Kalkınma Planı uygulanmaya başladı. 1959 yılında AET'na üyelik başvurmuz kabul edilmişti. 1960 yılında köhnemiş siyasal düzene son vermiş, yeni anayasayla cumhuriyeti çağdaş anlamda demokratik niteliğine kavuşturmuştuk. Ekonomide başıbozukluğu bitirecek planlar hazırlıyorduk. 15 yılda en azından İtalya'nın ekonomik gelişmişlik düzeyine çıkmayı planlıyorduk. Umutlar yüksekti: “Avrupalılaşıyoruz! Hurra!”

1983 yılına girdiğimizde anayasa yeniden değişmişti. Yine Avrupalılaşacaktık ki 1987 yılının Nisan ayında tam üyeliğimizi başlatmak için yaptığımız başvuru, hoş karşılanmayıp 1989 yılının Aralık ayında kibarca reddedildiği için 1980-1999 döneminde Avrupalılaşmak heyecanını taşımakla birlikte bu konuda biraz kırıklığımız vardı. Yine de 1995 yılında gösteri siyasette bir kez daha Avrupa'ya girmenin bir biçimde yolunu bulduk. 1980'lerin başında rahat rahat Avrupalılaşıyoruz diyemiyorduk ama umutlar yüksekti: “Çağ atlıyoruz! Hurra!”

2003 yılına yepyeni umutlarla girildi. 2002 yılında köklü anayasa değişiklikleri yapılmıştı. Gösteri siyasetteki aktörler altüst edilip toplam seçmenlerin ancak %41'in altında bir bölümünün oylarını alabilmiş iki partiyle bir parlamento oluşturulmuştu ama olsun seçmenler böyle istiyordu. Avrupa Birliği'yle tam üyelik

görüşmeleri hızla başladı. Umutlar yükseldi: “Avrupa Birliğinin tam üyesi olacağız! Hurra!”

Dışa açıklık

Her döngünün kural olarak ilk on yılı, -giderek azalan- dışa açıklıkla geçti.

1923 yılından sonraki 5 yıl, imzalanan antlaşmalardaki koşullara bağlı olarak uluslararası ekonomik ilişkiler bakımından tam bir açıklıkla geçti. Zaten baskın gelen düşünce de ekonomik liberalikti. Yabancı sermaye, ayrıcalıklar istemediği sürece ve mümkünse yerli ortak bularak gelirse baş tacı edildi. Uluslararası anlaşmalarla getirilen yasakların kalktığı 1928 yılından sonra da böyle devam edilecek gibiydi. Ta ki...

1940'lı yıllara 2. Dünya Savaşıyla girildi. Savaş, uluslararası ticaret konusunda kendi koşullarını dayatıyordu. Ama ihracatımız arttı. Yine de bir yolunu bulup yabancı ülkelere yardım aldık. Savaş bittikten sonra oluşan Batı ve Doğu Bloklarından Batı'yla bütünleşmek istedik. Yabancı sermaye gelsin diye yapmadığımız şirinlik kalmadı. Kapılarımızı (mümkünse hibe biçiminde) Batı'dan gelenlere sonuna kadar açtık. Bu dışa açıklık hep sürecekti. Ta ki...

1960'larda planlı biçimde ithalatı ikameye geçtik. İthal ikamesi, ithalatın bitirilmesi değil, sektörel yapısının değiştirilmesi anlamına geliyordu. Hem yakında üye olacağımız Avrupa Ekonomik Topluluğuyla aramızdaki ticareti azaltıcı öğeleri elemeye çalışıyorduk. Yabancı sermaye de gelsindi. İthalata getirilen koruyucu önlemler sektörel, bu koşulla dışa açıklık, yabancı ülkeler ve sermaye gruplarıyla işbirliği ilkeydi. Ta ki...

1980'lerde ülkemizin ekonomik politikasının temel ilkesi dışa açıklıktı. Her bakımdan dışa açılıyorduk. Ta ki...

2000'ler de farklı olmadı. Avrupa Birliği'yle uyum sürecinde dışa açıklığın geldiği düzey, ulusal egemenliği tartışılır hale getirdi. Her konuda Avrupa üzerinden dünyayla bütünleşiyorduk. Ta ki...

İçe kapanıklık

Her döngünün kural olarak ikinci on yılı, -giderek artan- dışa kapalılıkla geçti.

1930-1939 dönemi için Boratav, “bu yıllarda dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken, Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiş olduğu söylenebilir” diye yazıyor.⁹²

1940-1959 döneminin 1954 yılından sonrası için yine Boratav’dan aktaracak olursam; “liberal dış ticaret politikalarının son bulduğu; ... ihraç mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşmaması yüzünden doğan dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir.”⁹³

1970'lere girildiğinde dış ekonomik dengedeki bozulma rahatsız edici düzeylere çıktı. Devalüasyon yapılmaya başlandı, ithalatta çeşitli liberasyon önlemleri alındı. Yetmedi askeri müdahale oldu, ücretler donduruldu. 1974 sonrasında dünya krize sürüklendi, Türkiye ekonomisi dış dünyadan uzaklaşarak gelişimini sürdürmeye çalıştı. Ama Türkiye ekonomisi kendisine ambargo uygulanmasına varacak denli dışarıdan uzaklaşıp içe kapandı.

1980-1999 dönemi dışa açık büyüme dönemiydi. Mal ve fon akımların serbestleşmesi konusunda geri dönüşü imkansız olmasa da zor olan yasal, kurumsal ve yapısal değişiklikler yapıldı. En sonunda 1995 yılında başlayan Avrupa Birliği'yle Gümrük Birliği, Türkiye'nin uluslararası mal akımları konusunda denetimin büyük ölçüde devredilmesi anlamına geliyordu. Bu koşullarda, -en azından bu dönem için- içe kapanma, dış koşullara bağlı olabilirdi. Bu zor koşullarda içe kapanıklık açıkça içine kapanma biçiminde değil de içte dengesizliklerin artması, dışarıyla uyumun bozulması olarak belirdi.

2000 yılından sonrasındaki içe kapanma denemesini yazmak için daha çok erken. Ama bu doğrultuda bir eğilimin varlığı kendini gittikçe yoğunlaşarak hissettiriyor.

Eyvah!

Dışa kapalılık evresinde yaşanan gelişmeler, kural olarak her döngünün son üç yılında ülkemizin tek başına kolay kolay başa

⁹² Boratav (2014 , s. 59)

⁹³ Boratav (2014 , s. 109)

çıkamayacağı sorunlarla baş başa kalmasına yol açtı, hem de uluslararası ilişkilerde büyük ölçüde yalnızlaştığı koşullarda.

1930'ların sonu bu durumun istisnası gibi gözükür. 1938 yılında ülkemiz Mustafa Kemal Atatürk'ü yitirdi. O zamana kadarki siyasetin direği idi. Yitirilmesi, bizzat siyaset yapılanmasında köklü değişiklikti. 1939 yılında 2. Dünya Savaşı'nın başlama işaretleri ortaya çıktı. Uluslararası ilişkiler hareketlendi. Bu durumda Türkiye'nin yalnızlaşması mümkün değildi. Ama bir iki yıla kalmadan "Eyvah, Mahvolduk!" dedirten büyük sorunlar da yalnızlaşma da ortaya çıkıverdi.

1960 yılına yaklaştıkça Türkiye'de ekonominin durumu gittikçe kötüleşiyordu. Yüksek borçlanma, düşük büyüme hızları, alıp başını gitmeye başlayan enflasyon, ekonomiyi dış denetime açma derken ha bugün battık ha yarın batacağız hissi artıyordu: "Eyvah, Mahvolduk!"

Planlama ve sanayileşme umutlarıyla başlayan 1960-1979 döneminin sonuna yaklaşıldığında durum bir önceki dönemle aynıydı. Umutlar sönüyordu: "Eyvah, Mahvolduk!"

Dışa açılarak kalkınma umutlarıyla başlayan 1980-1997 döneminin sonuna yaklaşıldığında durum bir önceki dönemle aynıydı. Umutlar sönüyordu: "Eyvah, Mahvolduk!"

2017 yılında daha 2000-2019 döneminin sonu gelmeden aynı "Eyvah, Mahvolduk!" kaygısı hissediliyor. Sermaye ve nitelikli insanlar bir yolunu bulup yurt dışına çıkmak için fırsat kollar gibiler.

Kırılma

Kural olarak her döngünün ilk üç yılına yayılan bir kırılma oldu. İstiklal Harbi 1923 öncesinde yaşanan kırılmaydı.

1920-1939 dönemiyle 1940-1959 döneminin arasındaki kırılma, 2. Dünya Savaşı'ydı.

1940-1959 dönemiyle 1960-1979 dönemi arasındaki kırılma, 1960 İhtilaliydi.

1960-1979 dönemiyle 1980-1999 dönemi arasındaki kırılma, 1980 Darbesiydi.

1980-1999 dönemiyle 2000-2019 dönemi arasındaki kırılma, 2000-2002 yılları arasında yaşanan siyasal garabet olarak zuhur etti.

Nicel Saptama

Gelişmelere dönem içinden bakıp o dönemki aktörleri belirleyici gösterecek biçimde gerekçeler üretilebilir. Ekonomi politikası yürütecek aktörler, çözemeyeceği sorunları çözmeye kalkıştıklarında da önlerinde birden çok alternatif politika bulurlar.⁹⁴ Bu alternatiflerden birini kullandıklarında gelişmeler bir türlü olur ama sorun çözülmez. Başka bir alternatifi kullandıklarında gelişmeler başka türlü olur ama sonuç değişmez.

Çok sayıda ardışık dönemde kendini yineleyen bir düzenlilik fark edildiğinde gelişmeleri nedenlendirirken dönem içinden bakmamak, aktörleri belirleyici saymamak gerekir. Bir dönem gerekçe dış kaynaklıdır; başka bir dönem dışarıdan olmadı içeriden çıkar, çıkacak olan. Bir dönem, kur haddinin sabitlenmesi sonucu olarak ortaya çıkan aynı gelişme, diğer bir dönem kur haddinin serbest bırakılması sonucu olarak ortaya çıkar ama başka biçimlerde.

Yüz yıldır Türkiye ekonomisi, yeniden ve yeniden yirmi yıllık aynı döngüde dönüp duruyor. Neden diye sormadan önce bunu nicel göstergelerde saptayabilir miyiz diye bakayım. Saptayabilir miyiz? Elbette.

Teknik bazı ayrıntılara girdiğim bu bölümde anlattıklarımı özetlersem: Nicel saptamalar yapılabilir. 5. Grafikte sonucunu gösterdiğim nicel saptama, kanımca en isabetli saptama değil. Daha ince hesaplamalara girişmek konumuz bakımından bir değişiklik yapmıyor. İstatistiki olarak yeterli olan bu çözümlemenin sonuçları, döngülerin varlığını kuvvetle destekliyor. Daha incelikli hesaplamaların desteğin kuvvetini artırdığını söyleyebilirim; ama zaten karmaşık ve zor olan anlatımı iyice içinden çıkılmaz hale getiriyor. Teknik ayrıntılardan hoşlanmayanlar, bir sonraki başlığa atlayabilir.

3. Grafikte 5. Grafiği karşılaştırdığımızda görüyoruz ki 3. Grafikte ithalatın gelişimini gösteren eğri “” biçiminde iki hörgüçlülük iken 5. Grafikteki eğri “” biçiminde tek hörgüçlüdür. Yani

⁹⁴ Örneğin Obstfeld ve Taylor, uluslararası parasal ilişkiler konusunda arzu edilen üç siyaset koşulundan en fazla ikisine ulaşabileceğini gösteriyor. İkisi tutturulduğunda sorunları çözmiyor. Sorunlar, geriye kalan politika koşuluna göre biçimleniyor. Obstfeld ve Taylor (2017)

3. Grafiğe göre önce bir yükseliş sonra bir düşüş, daha sonra yeniden bir yükseliş ve en sonunda düşüş var. Halbuki 5. Grafikte bir yükseliş sonra da bir düşüş var. Şimdi bu ikisinin birbiriyle aynı şeyi gösterdiklerini nasıl söyleyebiliriz?

İki değişken arasında saptanabilir fonksiyonel bir bağlantı olduğunu düşünüyorsak ekonometrik yöntemlere başvururuz. Diyelim ki y_t t yılındaki ithalat oranını ve x_t t yılının karşılık geldiği dönem içindeki yılı gösteriyor. Ekonometrik çalışmada nicel eğilimleri saptamak için önce bir fonksiyonel form seçeriz. Burada konuya uygun gördüğümden " $y_t = a + b x_t + c x_t^2$ " diye formüle edilebilecek karesel eğri formunu seçtim. Bu formülde görülen a, b ve c ekonometrik olarak değerleri saptanacak parametrelerdir. Ekonometrik yöntem belli bazı matematiksel işlemlerle bu parametrelerin olası değerlerini saptar. Bunu yaparken formüle bu parametrelerin değerleri ve gerçekleşmiş x_t değerleri yerleştirildiğinde elde edilecek değerlerin ki bunlar y_t 'nin tahminleri oluyor gerçek y_t değerlerine belli kriterlere göre en az hatayla yaklaşması amaçlanır. Karesel formülde a, b ve c'nin değişik değerlerine göre değişik eğri türleri çıkar; bir yay çizerek artan, bir yay çizerek azalan, önce azalıp en düşük değerine geldikten sonra artan ya da önce artıp en yüksek değerine geldikten sonra azalan olabilir; ama çift hörgüçlü olmaz. Kısacası tek hörgüçlü olması, bu fonksiyonel formu seçmiş olduğumdan dolayıdır.

Regresyonda yalnızca ithalat oranının çift hörgüçlü bir eğriye karşılık geldiği 1960-1979 dönemi hesaba katılmadı. Bu dönemdeki uyumsuzluk kabul edilir bir sapma olarak değerlendirilebilir. Her parametre tahmininde ne olasılıkla hata yapılabileceğini belirten göstergeler de hesaplanır. Sözü geçen regresyondaki parametre tahminleri %1 güvenilirlik düzeyinde sıfırdan farklıdır. Sonuç, hem tek tek parametre tahminleri hem de bir bütün olarak regresyon tahmini, istatistiki ölçütlere göre çok güvenilirdir.

Yine de söylemeliyim ki 5. Grafikte resmedilen eğilim tahmini en isabetlisi olduğu için değil, kolay bulunabildiği, kolay anlaşılabilirliği, daha önemlisi en kolay anlatılabilecek eğilim tahmini olduğu için verdim. Gözlenenle tahmin edileni birleştirdiğimizde ortaya "" biçiminde bir gelişme çıkıyor, burada soluk olan eğri gerçekleşen, koyu olan eğriyse tahmin edilen gelişimi gösteriyor.

Fakat yıldan yıla belli bir olasılık dahilinde sapmaların olduğu, bu sapmaların bir eğilim değişimine mi yoksa rastlantısal sapmalara mı karşılık geldiğinin belirsiz olduğu düşünüldüğünde o dönemin içinde yaşayanlar tarafından tahmine çalışılan ilişkinin karesel bir formüle karşılık geldiğinin düşünülebileceği ve gözlenen durumun rahatlıkla rastlantısal sapmalar olarak yorumlanabileceği anlaşılabılır. Dolayısıyla tahmin, gerçekleşen gelişmelerle örtüşmese bile beklentilerdeki gelişmelerle örtüşebilir.

Somut politika hedefi göstermeyen iktisadi çözümleme sonuçları, yalnızca durum saptamasıdır. Küçümsenemeyecek zor bir iş de olsa durum saptaması, kendi başına anlamsızdır. Anlamını politika önerilerine temellik ederek bulur. Söz konusu politikanın illa da hükümet politikası olması gerekmez, büyük şirketlerin, işveren kuruluşlarının, sendikaların, grupların, hatta kişilerin politikası da olabilir. İleride ülkemizin geneli için bir politika önerim olacak. Sorun şu ki bir hedef saptayıp onun için geliştirilen politikalar Türkiye’de saptanan hedefe götürmüyor. Bir şey eksik. Benim buradaki derdim bu. Onun için daha ince ekonometrik çözümlemelere girmiyorum.

DOĞRULTU

18. yüzyıl başında III. Ahmet, 27 yıl sultanlık yaptı. 19. yüzyılın başında II. Mahmut, 31 yıl sultanlık yaptı. 20. yüzyıla girerken II. Abdülhamit, 33 yıl sultanlık yaptı. 21. yüzyılın daha başındayız, bakalım ne olacak?

Yüzyıl dönümünde gelen bu sultanların dönemlerinde olanlar birbirine benzer. Avrupalılaşıma temel motiflerdendir. Müslümanlığa aykırı bir İslam kurulumu dayatılmaya çalışılır. Müslümanlıkla alakası olmayan pratikler İslam diye, daha önce rastlanmayan giysi ve davranışlar İslami diye dayatılır. Bununla birlikte başta dinsel olmak üzere her türlü yozlaşma, alır başını gider. Ağır bir istibdattan söz edilir. Hızlı bir kentleşme gerçekleşir. Ancak insanların kentleşmesinin önüne barikatlar konur ve barbarların yaşadığı “kent”ler oluşturulmaya çalışılır.

Barbar derken ne kastettim? Barbarlığın bir hukuku vardır. Bu bakımdan ilkelikten daha ileridir. Barbarlığın hukuku, asimetrik

ve katmanlıdır. Aile, kabile, hısımlar ve diğerleri arasında az çok uyulan kurallar vardır. Bunlar asimetriktir; örneğin, aile içinde biri yaptığında meşru olan başkası tarafından yapıldığında cezalandırılır. Katmanlıdır; örneğin, birinin işlediği bir suç olduğunda kabile onun ailesini cezalandırır ya da diğerleri söz konusuysa bunlar kabileyi cezalandırır. Kan davasına dönüşen bu asimetrik, katmanlı hukukun yerini kentlerde katmansız, simetrik bir hukuk alır. Kentlileşen insanlar, kendilerine yapılanın kamusal olarak yargılanıp cezalandırılmasını beklerler.

Türklerden önce Roma İmparatorluğu zamanında da yüzyıllık döngü durumuna benzer düzenlilikler olabilir. Örneğin ilk bin yıl dönümünde Latin İstilas, söz konusu yüzyıl başı durumuna karşılık gelebilir. Benzer döngüselliklere dünyanın barbarlığı aşmış her yerinde rastlanır.

Bunlara baktığında için kararır. Hep aynı şeyler aynı frekansa tekrarlanır da tekrarlanır. Sanki güneşin altında yeni hiçbir şey yoktur. Aktörlerin tercihlerinin tarihi belirlediği fikrine dayalı böyle bir idealist tarih anlayışıyla gelinebilecek en ileri aşama, bu döngülerin saptanmasıdır. Ancak bu döngülerin saptanması, idealist tarih anlayışını kökten ortadan kaldırır çünkü döngüler tarihe yön verdiği düşünülen aktörlerden bağımsız olarak kendi kendilerini yineler. Aktörler etmen değildir, dili olsa canı istediği için hep Kuzey'i gösterdiğini söyleyecek bir pusula ibresi gibidir.

Bu döngülere varıp kendi kendisini anlamsızlaştıran idealist tarih anlayışının yanı sıra, bir de tarihte gelişim doğrultusu gören tarih anlayışı vardır.

Hukukun bulunmadığı ilkel insanlar arasında düzenli tahakküm ilişkileri de oluşmadı. Barbarlık ve sonrasında hep, çalışıp yaşamın maddi koşullarının üretilmesini sağlayan bir sınıf ile bunları tahakküm altında tutan bir başka sınıf bulundu. Çalışanların kendilerini yeniden üretmek için gerekli olandan fazlasını üretecek artı zamanlarının bulunması sınıfları olanaklı kıldı.

Gelecekte, uygarlık sonrasında ilerleme, artı zamanın bulunduğu ama düzenli sınıfsal tahakküm ilişkilerinin olmadığı bir topluluk türüyle olabilir. Buna karşı uygarlıktan sonra komünal bir topluluğun olmayacağı, uygarlığın ya tamamen çöküp ilkelliğe ya da geriye gidip barbarlığa dönüşeceği düşünülebilir.

İkelliğe dönüş, çalışanın kaçış arzusuna, barbarlığa dönüş ege-
menin tek başına egemenlik arzusuna karşılık gelir. Ana hatlarıyla
ilkellik→barbarlık→uygarlık biçiminde sunduğum bu gelişmeye
biraz daha ayrıntıyla baktığımızda tarihte bir gelişim doğrultusu
olduğunu daha açık görüyoruz.

Tarihe (İng. *history*) yazılı belgeleri yorumlayarak geçmişi yeni-
den kurgulamak olarak yaklaşılabileceği düşünüldüğünde yazılı
belgelerin henüz bulunmadığı dönemleri kalıntıları yorumlayarak
kurgulamaya neden tarih öncesi (İng. *prehistory*) dendiği anlaşılır
oluyor. Geçmişte olup bitenlerin tümü olarak geniş anlamda tarih,
dar anlamda tarih ve tarih öncesi diye iki döneme ayrılır. “Tarih”i
hep geniş anlamında kullandığım için “tarih öncesi” dediğim ta-
rihin öncesinde değildir, içindedir.

İnsanın gelişimiyle ilgili görüşümü 7. Tabloda listeledim. Biyo-
lojik tür olarak bizimle aynı olan insanların izine, 160 bin yıl ön-
cesine tarihlenen insan fosillerinde rastlanıyor; tarihleme o kadar
kesin değil, yuvarlayıp 150 bin yıl öncesi diyeyim.⁹⁵

Nasıl yaşadıklarıyla ilgili düşüncelerimiz büyük ölçüde kurguya
dayanıyor. Başlangıçta ilke olarak bir aile içinde ya da yeni bir aile
kurarak yaşadığını, aileden uzak kaldığında yaşamını sürdüreme-
yeceğini kurgulayabiliriz. İlkel diyebileceğimiz bir yaşamda aile içi
iş birliğinin ve aileyle taşınan kültürlerin oluşmuş olması olasıdır.

7. Tablo: İnsanın gelişimi

Başlangıç	Yaşam Birimi	İnsan Türü
150.000 yıl önce	Aile	İlkel
30.000 yıl önce	Kabile	Barbar
10.000 yıl önce	Köy	Köysel
5.000 yıl önce	Kent	Kentsel
200 yıl önce	Ulus	Ulusal
Şimdi	Küre	Küresel

⁹⁵ Wenke ve Olszewski (2007, s.132) ilk insanın 150 bin yıl öncesi ortaya çıktığını yazıyor. Gosden (2003) insanın izine 120 bin yıl önce Afrika’da, 90 bin yıl önce Ortadoğu’da, 70 bin yıl önce Hindistan’da, 50 bin yıl önce hem Avrupa’da hem Avustralya’da, 20-15 bin yıl önce Amerika’da rastlandığını yazıyor.

Gerek ailenin büyümesi, gerek farklı ailelerin birlikte hareket etmeleriyle gelişen iş birliği, belirip yiten ufak tefek kültürlerden fazlasını gerektirir. Çatışma, dağılma koşulları sıklıkla karşılıklına çıkar, birlikte olmanın bunlara baskın gelecek güdülerinin olması gerekir. Artı zamanın düzenli oluşumu, belli bir hukukun gelişmesine dayanır. Birlikte gerçekleştirilen etkinliklerde kararın tekleşmesi gereği olarak karar vericiler, diğerlerinin üzerinde yükselir. Barbarlık diyebileceğimiz bu yaşamda soluk da olsa biri egemen diğeri çalışan olan iki sınıfın belirlediği ve nesilden nesile taşındığı kurgulanabilir.

150 bin yıl öncesinden başlayıp ilkelikten barbarlığa geçiş, basitçe ilkelik ya da basitçe barbarlık olarak olarak nitelenemeyecek uzun bir süreye yayılmış olmalıdır. Yapımı bir nesilde bitmeyip sonraki nesillerde süren uzmanlaşma gerektiren kültürel ürünler, barbarlık koşullarında ortaya çıkabilir. Barbarlık, aile yaşamının ötesinde bir kabilede yaşamayı gerektirir.

İnsanın barbarlığa ne zaman geçtiğini tespit edemiyoruz. Bildiğimiz 30 bin yıl kadar önce insan dışındaki insansıların türlerinin tükendiğidir. İnsan dışındaki insansılarda da barbarlık emarelerine rastlanıyor. Barbarlığın başlangıcı 75 bin yıl öncesine, hatta daha öncesine götürülebilir. Muhafazakâr davranıp 7. Tabloda barbarlığın başlangıcını 30 bin yıl öncesi olarak gösteriyorum.

Yerleşikliğe geçişin tarihini daha kesin biçimde söyleyebiliyoruz. Yerleşikliğe geçiş, kültür bitkilerinin ekilmesini ve biçilmesini, evcil hayvanların yetiştirilmesini gerektiriyor. Bunlar, zamanın gelişkin bir kavranışına karşılık gelir. Ancak, ekim yapılan yere başkaları gelip ürünü toplayabilir. Tarım aynı zamanda teritoryal güvenlik gereksinimini de doğurur. Köy yaşamı barbar yaşamdan yalnızca tarım ve havıyancılıktaki gelişimlerle değil, teritoryal güvenlik gereksinimi ve bunun için geliştirilen pratiklerle de ayrışır. Güvenlik gereksinimiyle birlikte sınıfsallık yeni nitelikler kazanmış olmalıdır, ama egemenler ve çalışanlara ayrışan iki sınıflı yaklaşım, temelde köyselliklere de uygulanabilir.

Kent, tarımsal üretimden mekansal olarak ayrılmış güvenli teritoridir. Varlığı, tarımsal artı ürünün soğurulmasına dayanır. Köyden daha gelişkin bir örgütlenme gerektirir; kendi içinde de sınıfsal ayrım görülür. İlk örneklerine 5 bin yıl öncesinde rastlanan

kentlerle birlikte kısa sürede yazı gelişti, dolayısıyla tarih öncesi kentlerle birlikte kapandı diyebiliriz.

Kent, kentsel, kentli için çok çeşitli sözcükler kullanılır. “Politik” sözcüğü etimolojik olarak kentsel demektir. “Uygar”, “medeni”, “sivil” etimolojik olarak kentsel ya da kentli anlamına gelir. “Burjuva” (Alm. *bürgerlich*) sözcüğü de kentli demektir. Kentle başlayan yaşama uygar yaşam dersek dar anlamıyla tarih, uygarlık tarihidir.

200 yıl öncesine kadar uygarlık, sınırlı bir gelişim gösterdi. 200 yıl önce kent, ürünleriyle köydeki üretkenliği olağanüstü artırmaya başladı. Öyle ki, daha önce kent kırsala iliştilmiş gibi duruyorken artık kırsal kente iliştilmiş gibi durmaya başladı. Kentler arasında bu gelişme için gerekli olan bağlantılar, artık ilkel insan nasıl tek başına bir süre yaşayabilse de ilke olarak aileye bağımlıysa kenti diğer kentlerle birleştirecek, iç ve dış etkilere karşı koruyacak ulusun varlığını gerektirdi.

İlkel insanın, kural olarak ailesinin dışında kendini yabancı hissettiğini kurgulayabilirim; barbar insanın da kabilesinin dışında. Köylünün köyünün dışında, kentlinin kentinin dışında, bir ulustan olanın ulusunun dışında yabancılık hissetmesini bir olgu olarak nitelendirmem yanıltıcı olmaz.

İnsanın ve toplumun gelişimi daha önceki yaşam birimlerini yok etmedi. Kabilenin varlığı aileyi, kentin varlığı köyü yok etmedi. Kentlerin içinde bile barbar olarak nitelenebilecek mafyöz oluşumlar eksik olmadı. Son iki yüzyıllık gelişme köyü neredeyse tamamen ortadan kaldırmak doğrultusunda oldu ama ulusların ortaya çıkışı kentleri yok etmedi; kentler genişledi, yoğunlaştı, kentlerde daha karmaşık örgütlenmeler gelişti. İçinde yaşadığımız aşamada üretkenlik artışına, insanların yerkürenin tümünde kendilerini yabancı hissetmeyeceği koşullar eşlik ediyor. Küreselleşiyoruz. Köylülüğün tamamen bitmesi, tahayyül edilebilir ama ne kentsiz ne de ulussuz bir küresellik henüz ufukta gözükmüyor; ne de barbarlıkların tamamen bitmesi. Yakın gelecekte üretkenlik artışının sınıf farklılıklarını anlamsızlaştıracığını düşünüp insanların azıcık bir emekle kendi kendisinin egemeni olarak yaşayabileceğini hayal edip bunun gerçekleşeceğini bekleyenler de var.⁹⁶

⁹⁶ Harari’yi (2012) okurken bunu iliklerime kadar hissettiğimi söyleyebilirim.

Umut, umuttur ama abartmaya gerek yok.

İnsanın ve toplumun içinden geçtiği aşamalarda hep bir ilerleme görüldü. Her aşamada üretimi kolaylaştıran, günlük yaşamı rahatlaştıran yeni yeni aletler gelişti. Bunun sonucu olarak biyolojik ciddi bir değişiklik olmadığı halde 150 bin yıl öncesinden, 30 bin yıl öncesinden, 10 bin yıl öncesinden, 5 bin yıl öncesinden, 2 yüz yıl öncesinden, yüz yıl öncesinden, 50 yıl öncesinden, hatta 5 yıl öncesinden çok farklı koşullarda yaşıyoruz.

Evet, Türkiye ekonomisinde hep yinelenen aynı döngü varmış gibi ama “güneşin altında yeni bir şey yok” deyip içimizi bununla karartmayalım. Hep yeni bir şeyler oluyor, hep ilerleniyor. İlerlemeye odaklanıp bugünden düne baktığımızda anlıyoruz ki güneş hem durmaksızın değişiyor hem de her seferinde yepyeni bir güne doğuyor.

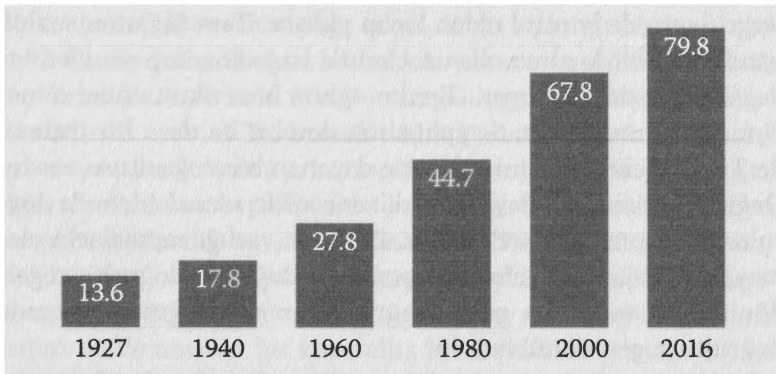
En azından son yüzyılda Türkiye ekonomisi hep aynı yirmi yıllık döngüyü yaşayıp duruyor. Bu döngü, başarısız bir değişim girişiminin formunda. Sanki önce umutla bir değişim başlatılıyor. Başlangıçta değişiklik gerçekleşmeye başlamış gibi oluyor. Zaman geçtikçe beklenen değişimden sapmalar oluyor. Sapmanın nedeni ana göstergelerde aranıyor. Onlar düzeltilmeye çalışılıyor. Biri düzelirken diğerleri daha da bozuluyor. Nihayetinde her türlü gösterge üzerinde kontrol elden kayıp gidiyor. Tam bir umutsuzluk içindeyken bir kırılma oluyor. Umutla başa dönülüp yeniden bir değişim girişimi başlıyor. “Benim oğlum bina okur, döner döner yine okur” mu desem Sisyphus mu desem? Ya da... Bir ihtimal de Türkiye ekonomisinin düzene dayanan bir doğrultusu vardır. Değişim girişimleri, dayandığı düzene aykırı olacak biçimde doğrultudan sapmalara neden olur. Düzenin varlığı sapmaların olmayacağı anlamına gelmez; sapmalar olduğunda doğrultuya geri dönüldüğü anlamına gelir. Doğrultudan sapıldığında zamanla doğrultuya geri dönülüyordur.

Döngünün yinelenmesine “ekonominin Sisyphus hali” dersem ekonominin Sisyphus halinde özgün Sisyphus mitinde olmayan bir şeyler de var. Birinci farklılık, her döngü sırasında birçok göstergede ilerleyiş sürüyor. Bu ilerleyişin hızında ve yönünde sapmalar oluyor. Sonra hız ve yöndeki sapma niteliğindeki değişimleri dengeleyen ve başlangıçtaki ilerlemenin doğrultusu üzerine

getiren karşı değişimler oluyor. Yani her seferinde yolun başına dönülmüyor, tersine biraz daha ilerleniyor ama istenen yere kadar değil, doğrultunun üzerindeki bir yere kadar. Sisyphus mitinden ikinci farklılık da, her döngünün sonunda yapılmaya çalışılan değişimlerin etkisinin, doğrultuda -istenilen biçim ve yoğunlukta olmasa da- gerçek değişikliklere yol açmasıdır. Döngünün her yinelenişinin geleceği etkileyen bir katkısı oluyor. Böylece kavranıldığında doğrultunun ve bu doğrultudaki değişimlerin yansımaları birçok ekonomik göstergede izlenebiliyor.

6. Grafikten görüldüğü üzere Türkiye'de nüfus yüzyıllık sürede hep arttı. 1927'de 13 milyon 6 yüz bin olan nüfus, neredeyse altı (tam olarak 5,85) katına çıkıp 2017 yılında 80 milyonu geçti. Ama bu artış, ilanihaye sürecektir gibi değil. İlk yirmi yılda %2 dolaylarında olan o.y. nüfus artışı, 2. yirmi yılda %2,24'e, 3. yirmi yılda %2,42'ye çıktı. Ondan sonra azalmaya başlayarak 4. yirmi yılda %2,1'e ve 5. yirmi yılda %1 dolaylarına düştü. Bu gelişmeyi, kentleşme oranındaki (kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payındaki) gelişmeyle karşılaştırdığımızda, kentleşme arttıkça nüfus artış hızının düştüğü görülüyor.

6. Grafik: Nüfus (milyon kişi)

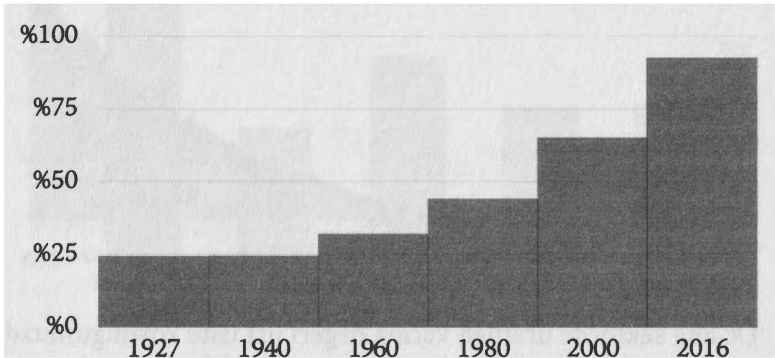

Kentleşme ile de kentte inşa edilen ana yollar arasında bir bağlantı var gibi. İstanbul'un nüfusu, 1955 yılında bir buçuk milyonun biraz üzerindeydi. 1958 yılında Barbaros Bulvarı açıldı. Kent Avrupa yakasında kuzeye, Barbaros Bulvarı'na doğru genişledi. 1970'de İstanbul'un nüfusu üç milyona çıkmıştı. 1973'te Boğaziçi

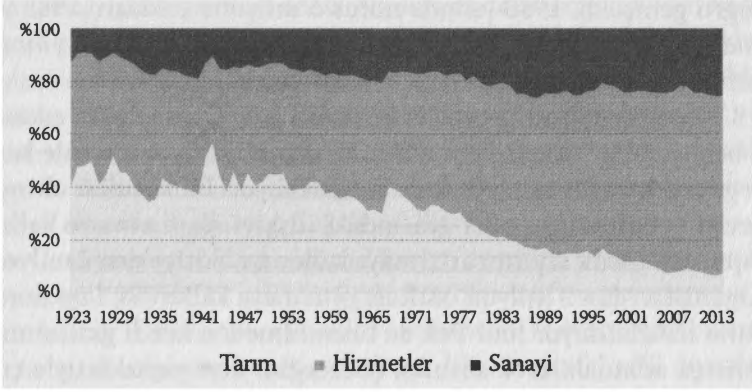
Köprüsü açıldı. Kent, odağında Boğaziçi Köprüsü olmak üzere hem Avrupa yakasında hem Anadolu yakasında batıya ve doğuya doğru genişledi. 1985 yılında nüfus 6 milyona yaklaştı. 1988 yılında 2. Köprü açıldı. Kent, kuzeye doğru genişledi. 2016 yılında nüfus 14 milyon 8 yüz binken 3. Köprü açıldı.

3. Köprü açıldı, nüfusun düz mantıkla 30 milyona doğru çıkması beklenebilir. Ancak hem nüfus artış hızı düşüyor, hem de kente göçecek köylü sayısı devede kulak kalıyor. Bu koşullar altında devlet yetkililerinin eşler arasındaki ilişkiyi idare etmeye kalkıp yapılacak çocuk sayısını artırmaya kalkması, Suriye'den 2 milyon, Afganistan'dan 3 milyon mülteci getirmeye kalkması, İaşe Sorununun hatırlatmıyor mu? Pek de hissedilmeden kendi gidişatında rahatça atlatılabilecek sorunu, çözeceğim diye yaptıklarıyla çok ağırlaştırıp çözümsüz duruma getiren hükümetin 1940'lı yıllardaki akıl yürütüşüyle 2010'lu yıllardaki hükümetin akıl yürütüşü çok mu farklı dersin? Gelişmenin sürekliliğini anlattığım bu alt bölümde bazı şeylerin değişmediğini söylemese miydim? Neyse, söylemeden edemedim. Akıl yürütme sanılan akıl dışılıkları bir yana, asıl söylemek istediğim, şu anda sürekli artan birçok değişken için kentleşme oranında olduğu üzere mutlak, toplam nüfusta olduğu üzere üretkenliğe ya da benzeri şeylere bağlı bir üst sınır vardır. 7. Grafikte kentleşme bakımından üst sınıra dayanıldığı açıkça görülüyor.

7. Grafik: Kentleşme Oranı

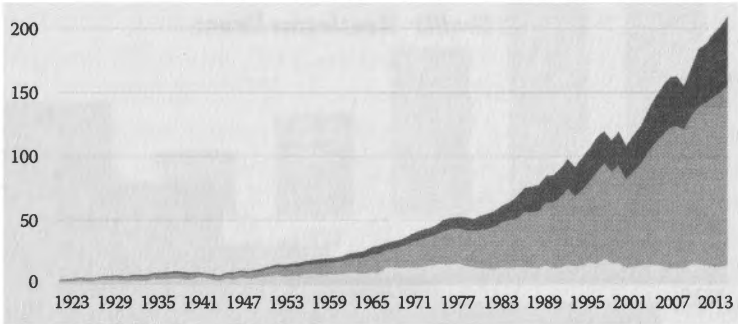

8. Grafik: Tarım, Hizmetler ve Sanayinin GSMH içindeki payları (1923-2015)

Kentleşmeyle birlikte kentsel sektörlerde gelişme bekleriz. 8. Grafik, ana sektörlerin GSMH içindeki payının 1923-2015 yılları arasındaki gelişimini gösteriyor. Yüz yılda tarımın GSMH içindeki payı azaldı. Sanayinin payı yavaşça arttı ama sonraları beşte birin biraz üzerinde durakladı. Payını ciddi biçimde artıran hizmetler oldu.

9. Grafik: Reel Gayri Safi Milli Hasıla (2006 fiyatlarıyla milyar Lira) (1923-1920)

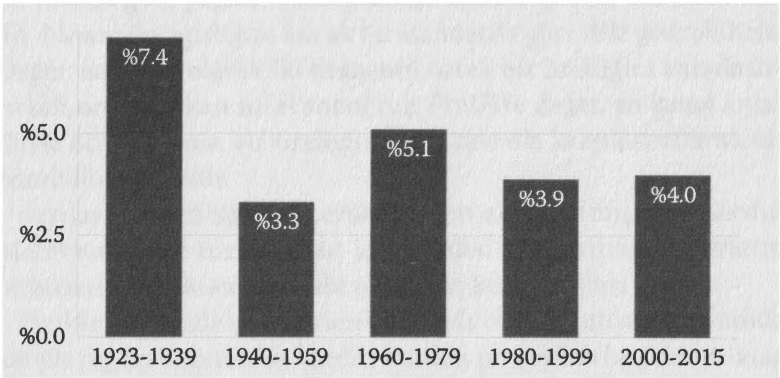
Üç ana sektörde üretilen katma değeri üst üste koyduğumuzda 9. Grafikte görüldüğü üzere reel GSMH'nın gelişimi ortaya çıkıyor. GSMH, hafif dalgalanmalarla artıyor. Bir üst limite doğru

yaklaşmıyor, arttıkça artıyor. 9. Grafikte görülmesi biraz zor da olsa büyüme bazen hızlanıyor, bazen yavaşlıyor. 10. Grafik yirmi yıllık dönemler bakımından bu durumu çarpıcı biçimde ortaya koyuyor.

10. Grafikte görülen bir dizi hareketi vardır. 1. yirmi yılda büyüme oranı o.y. %5'in üzerinde. 2. yirmi yılda o.y. %4'ün altına düştü. 3. yirmi yılda yine o.y. %5'in üzerinde çıktı. Sıra sayısı tek olan yirmi yıllarda yükselme, çift olan yirmi yıllarda düşme vardır. Bu seri davranışına göre, içinde bulunduğumuz 5. yirmi yılda büyüme oranının o.y. %5'in üzerinde olması beklenir. Halbuki şimdiye kadar o.y. %4'ün bile altında kaldı.⁹⁷ Hem bir yandan bu dönem için yayınlanmış istatistiklerde sonradan bilimsel çalışmalarla ortaya çıkarılıp düzeltileceğini düşündüğüm bir pozitif tarafgirlik vardır; hem de diğer yandan önümüzdeki üç yıl için düşük olacağı beklenen büyüme oranlarıyla yirmi yıllık büyüme oranı o.y. %4'ün ciddi oranda altında kalacaktır. Dizi davranışı bakımından son yirmi yıllık büyüme performansı anormal düşüktür.

Türkiye'deki dönemler, döngü ve bir doğrultuda gelişme, dünyadaki gelişmelerin etkisi altında ve onlara paralel oluşup sürüyor. Türkiye'ye özgü olan, birtakım ülkeler alıp başını giderken geride kalmasıdır. Bir de uluslararası ekonomiye bakayım.

10. Grafik: Türkiye Ekonomisinin Ortalama Yıllık Büyümesi

⁹⁷ 2000-2015 yıllarında o.y. büyüme oranı, yuvarlandığında %4 olsa da aslen %4'ün hemen altında çıkıyor: %3.99.

Uluslararası Ekonomi

*“Bir yer var, biliyorum;
Her şeyi söylemek mümkün;
Epeyce yaklaşmışım, duyuyorum;
Anlatamıyorum.”*

Orhan Veli Kanık

Bir bilim olarak iktisadın incelediği, toplumsal bir gerçek olan değerdir. Değer, iki şey arasındaki ilişkiyi gösterir. Bir nesnenin ağırlığı örneğin mutlakmış gibi gözükür ama yerden belli bir uzaklıkta yukarı götürülmesi için gerekli olan işi gösterir. Bu da bir norma göre yapılır. 1 kilogramlık ağırlık için bir standart vardır. Nesnenin ağırlığını ancak bu standarda göre dile getirebiliriz. Değer, en genel olarak iki nesnenin ortak bir özelliğini karşılaştırırken ortaya çıkan nicel sonuçtur. Pratikte değer, en genel anlamıyla bir nesnenin bir özelliğinin bir normla karşılaştırılarak ölçümüdür, görelidir.

Sayılar, zihnen somut içeriklerinden arındırılmış değerlerdir. Matematik, her türlü somut içeriğinden arındırılmış değerlerin birbirleriyle ilişkilerinde tabi oldukları kurallılıkları inceler.

Fiziksel dünyadaki değerlerden farklı olarak ruhsal dünyamda karşılaştığım değerler de vardır. Bunlar, bir şeyden belli bir miktar elde etmek için başka bir şeyden ne kadar ödün vereceğime ilişkindir. Fiziksel değerler nesneldir, ölçümle saptanır; ruhsal değerler özneldir, değer yargılarıyla belirlenir.

Öznel değerlerin bilimi olur mu? Böyle bir bilimin, genelde bilimlerin karşılaştığı sorunlara ek olarak farklı sorunları vardır. Psikoloji, insanın ruhuyla bedeni arasındaki ilişkiye doğrudan girmeden; psikiyatri, insanın ruhunu doğrudan bedeninin bir işlevi bilerek öznel değerleri inceleyen bilimler olarak ortaya çıktı. Her ikisinin de pratikleri, değer yargılarını değiştirip belli sınırlar içine çekmek oldu.

Kendiminkiler hariç hangi değer yargılarıyla karşı karşıya olduğumu doğrudan gözleyemem. Pratikte bu değer yargılarının sonuçlarına bakarak bir çıkarımda bulunabilirim. Bir insanın yaptıklarına bakıp bir şeyden hiç ödün vermediğini ya da belli koşullarda ödün verdiğini gözleyebilirim. Ama fiziksel değerlerden farklı olarak öznel değerler, zorunlu değildir; aynı koşullarda değişiklik gösterebilir.

İnsanların özel bir tür ilişkisinde ortaya çıkan öznel değerler vardır ki bunlar doğrudan nicel değerlendirmenin konusudur. Değiş tokuşta belli bir nesneden belli bir miktarda almak için başka belli bir nesneden belli bir miktarda verebileceğim ortaya çıkar. Ancak değiş tokuş saf bir öznellik değildir; iki insanın uyumu, iki öznenliğin birbiriyle çakışması gerekir. Ortaya çıkan öznel arası değerdir.

Oyun kuramı (İng. *game theory*) öznel arası değeri bilimsel olarak incelemeye çalışır. Özel durumlara özel'liğinin bilincinde uygulandığında nasıl psikoloji ve psikiyatri öznel değerler için sonuç verebiliyorsa oyun kuramı da öznel arası ilişkiler için sonuç verir. Ancak oyun kuramıyla ulaşılan sonuçlar genelleştirilmeye kalkışıldığında bilimsel geçerliliği olmayan komplo kuramına (İng. *conspiracy theory*) varır.

Değerin öznelliklerin ve öznel arası ilişkilerin ötesinde nesnel olarak incelenmesi, öznelardan ve öznel arası ilişkilerden fiilen bağımsız bir toplumsal gerçek olarak ortaya çıkması durumunda mümkündür. Herhangi bir şeyi marketten alırken fiyatı ne bana ne tezgahlara bağlıdır. Yanlış etiketleme durumunda tartışabileceğim nesnel, bizlerden bağımsız bir fiyatı vardır. O fiyat, değiş tokuş etkinliğinde yer alan öznelardan de, onların öznel arası ilişkilerinden da bağımsızdır. Her toplumsallıkta olduğu gibi sapmalar olabilir; ama bunların sapma olduğu nesnel olarak düşünülür

çünkü sapmayı belirleyebileceğimiz bir gerçek fiyat vardır.

Değer toplumsal gerçeklik olarak nasıl ortaya çıkar? Bir maçta içinde bulunduğum tribün ya da bir gösteride içinde bulunduğum kortej bir şarkı söylüyorsa ben söylemesem de şarkı söylüyoruzdur. Üstelik ben de katılmadan edemem. Yanlış söylemem şarkıyı bozmaz. Bu şarkının söylenmesi örgütlü olabilir, yani bir protokol izlenebilir; önce daha önceden belirlenmiş biri başlar, sonra herkes ona eşlik eder. Ya da kendiliğinden nasıl başladığı belli olmadan başlayabilir; birileri her nasılsa daha önceden güdülenmiş biçimde eşanlı başlayabilirler ya da biri mırıldanmaya başlar ve bir de bakmışsın herkes söylüyor. İster örgütlenerek ister ortak bir güdüyle olsun toplumsallığın kökeninde daha önce mırıldanmayla başlayanın herkese yayıldığı bir durum vardır.

Toplumsallıklar, geçmişe dayanır. Daha önceki yinelenmeler, sapmalar ve müdahalelerin birikimli sonucu olan yinelemelerdir. Sapmalar ve müdahaleler, daha sonraki tersi yönde gelişimlerle dengelendiğinde ki kural olarak olan budur, yinelenmeler belli toplu davranış kalıplarına karşılık gelir. İşte toplumsal bilimlerde bu kalıplaşmış toplu davranışı inceler.

TİCARET

Öznel değer ve öznel arası değerden farklı olarak toplumsal değer, fiziksel değer gibi nesnel olarak düşünülür. Fiziksel değerlerden farklı olarak zamana bağlıdır, zamanla değişir. Toplumsal değer, nesne ve süreçlere bakıp bunların birbirleriyle tek tek karşılaştırılmasıyla var olması olanaksız gibidir; her türlü nesne ve sürecin toplumsal değerinin bakılıp ölçüldüğü bir değer ölçüsünde ifadesini bularak bu sorun aşılar. Bu değer ölçüsü, fiziksel nitelikleri bu işleve uygun olan değerli madenlerin para olarak kullanılmasıyla ortaya çıkar. Para değerinin ölçüsü olurken paralaşan değerli maden sikke olur. Sikkenin varlığı, toplumsal değer varlığının doğrudan göstergesidir.

Tabletlerin üzerine işlenmiş olan ilk yazılar, ilk kentlerde bile paranın varlığını belgeler. İktisadi araştırmaların konusu olan toplumsallıklara, daha ilk kentlerde rastlandı. Olağanüstü tarımsal artı kentlerin varlığının ön koşulu olsa da tarımsal üretim, değer

oluşumunda belirleyici değildi. Tarım, değeri kentsel etkinlikleri etkileyebildiği kadarıyla dolaylı olarak etkiledi. Değer, kent içi ve kentler arası etkinliklerde belirlendi. Değeri belirleyen, tarımsal artığa kentsel örgütlenme sayesinde el koyan hükümdarların, yalnızca kentin varlığını sürdürmek için gerekli koşullarla sınırlandırılmış düşünce, istek ve yaptıklarıydı. Bu durum, 16. yüzyılda yaşananlara dayalı olarak 17. yüzyılda değişmeye başlayana kadar neredeyse beş bin yıl böylece sürüp gitti.

Kristof Kolomb, Avrupa'dan çıkıp hep batıya doğru giderse Eski Dünyanın doğu ucuna, Avrupalıların "Doğu" (İng. *Orient*) diye adlandırdıkları dünyanın geri kalanına varabileceğini düşünüyordu. İspanya'nın hükümdarlarını ikna edip mali destek aldı ve yola çıktı. 1492'de Müslümanların İspanya'daki son kalelerini de terk edip İspanya'dan ayrılmasının yanında Kolomb'un Doğu'ya batıdan seyahati İspanya'nın hükümdarları için pek de değerli sayılmazdı. Ama gerçekleşen değeri, beklenen değerinin orantısız biçimde üzerinde oldu.

Tarihin içinde hızla ilerlemeden önce 16. yüzyıla kadar sürüp gidene dönüp bir daha bakayım.

Değerin ölçüsü olan değerli madenler, paranın üç işlevini yerine getirebilir. İlk göze çarpan işlevi, paranın birikim aracı olmasıdır. Değerli madenler, külçe biçiminde, sikke yığınları biçiminde ya da hatta ev eşyaları biçiminde biriktirilebilir, karşılıklarına geçilip bakılabilir. Bu halleriyle, zenginliğin bizzat kendisi olarak görülürler. Ama zenginliğin bu haliyle insana hiçbir somut yararı yoktur. Zenginlik, yapabilme potansiyelidir. Bunun için paranın ikinci işlevi devreye girer. Para değiş tokuş aracıdır. Bedeli karşılığı olan parayı vererek istenilen mal ve hizmet alınabilir. Üçüncü işlevi de hesaplama aracıdır. Para sayesinde, zenginliğin ve bununla neler alınabileceğinin hesabı yapılabilir.

En ilksel haliyle kent, tarımsal artıya el koyan hükümdarın yaşadığı korunaklı yerdir. Tarımda oluşan artıya şu kadar tonluk buğday biçiminde vergi olarak el konulur. Bu tarımsal artı, kenttekilere yaşamlarını idame etmek için gerekli olanağı verir. Artı, hükümdarıdır. Hükümdara hizmet edenleri cezbeden ise hükümdarın zenginliğidir, sahip olduğu değerli madenlerdir, paradır. Bu paranın büyüğü vardır, başka insanları para vererek

yönlendirebilirsin. Hükümdar, kendisine hizmet edenleri, paranın bu büyüyle kendine bağlar. Hizmet edenler de parayı (kendileri büyülü görmeseler bile) başkalarını büyülediği için kabul ederler; parayla kendilerinin üretmediği malları ve hizmetleri edinebilirler. Hiç kimse paranın büyüünün olduğunu düşünmese bile, para fiilen büyülü olduğu fikriyle uyumlu varlık gösterir.

Para, bir yerde yığılabilir ya da elden çıkarılıp başkaları üzerinde bir dönem için kontrol elde edilebilir. Hükümdar, değerli madenlerin önemli bölümünü para olarak kendisine hizmet edenlere dağıtır. Hükümdara hizmet edenler de -küçük boyutlarda birikimleri olsa bile- ellerine geçen parayı bir şeyler karşılığında başkalarına aktarırlar. Para elden ele dolaşır. Sonunda doğrudan vergi olarak ya da vergi olarak toplanmış olan tarımsal artının satımı ile para dönüp dolaşp hükümdara gelir.

Tarımda çalışanların bir artı üretip bunu hükümdara verme nedenleri, güvenli ve düzenli biçimde çalışıp yaşamayı istemeleridir. Hükümdarın elinde hem bizzat gerçekleşme bile tarımda çalışanları ürkütecek bir tehdit olarak hem de tarımdaki artıya zorla el koymak isteyen başkalarını caydıran, caymıyorlarsa durdurup cezalandıran zorlama gücü olarak bir ordunun bulunması gerekir.

Kentlerin ortaya çıkışından hemen sonra beliren bir olgu da tek hükümdarın birden fazla kentte hüküm sürmesi ve kentin koloni olarak başka kentleri doğurmasıdır. Hükümdarı, hükümdar ailesi, vergi toplayıcıları, yargıçları, askerleri, zanaatkârları ve eğitimcileriyle kent, tarımdan artıyı soğurarak birlikte yaşamının bir türü olarak ortaya çıktıktan sonra birkaç bin yıl içinde Asya, Kuzey Afrika ve Avrupa'dan oluşan bildik dünyanın her tarafına yayıldı.

Ticaret, kentlerden çok daha önceleri vardı, kentlerin oluşumu, temel ticari akımların kentler arasında olmasına ve düzenli olmasına yol açtı. Kentlerde başka kentlerin ticaret kolonileri oluştu. Günümüzden 2000-2100 yıl önce, doğuda Çin'e uzanan, batıda Doğu Akdeniz'e, oradan Akdeniz ticaret ağı üzerinden İngiltere'ye varan bir ticaret yolları ağı oluştu.

Paraya geri dönecek olursam kentlerin içindeki ilişkiler, temelde para aracılığıyla gerçekleşiyordu. Belli bir miktar para yer yer bir yerlerde birikse de para ilke olarak kentin içinde sürekli akıp duruyordu. Kentlerin yaygınlaşması, toplamdaki değerli madenlerin

de artması anlamına gelir. Ticaret bu akımların gerçekleştiği ortamın, ilişkili kentlerin tümünü kapsayan bütünlüklü bir toplum, bildik dünya olmasına yol açtı.

Değerli madenlerin çıkarıldığı madenler sürekli çalıştı ancak bunların toplam değerli maden stokuna katkıları, temel ilişkileri değiştirecek boyutlarda değildi. Tarımdaki üretkenlik de sürekli arttı. Bunlar belli bir bölgede yaşayan nüfusu sınırlı olarak artırsa da başta kentsel nüfus - kırsal nüfus oranı olmak üzere ilişkilerin temellerini pek değiştirmedii.

Kentlerle ilgili temel sorun, hükümdar ailesinin genişlemesiydi. Aile büyüyünce iktidar savaşımı düzeni sarssa da ya aileden birinin baskın gelmesi ya da başka hırslı bir ailenin iktidara geçmesiyle zamanla eski düzene dönüldü. Yer yer zaman zaman demokratik ya da aristokratik yönetimler gelişti.

15. yüzyılın sonunda Kristof Kolomb Eski Dünyadan ayrılırken kentleri, köyleri, irili ufaklı ülkeleri, kıtalar arası ticaret yolları ağıyla Eski Dünyada yaşam bildik biçimde sürüp gidiyordu. Ne olduysa ondan sonra oldu.

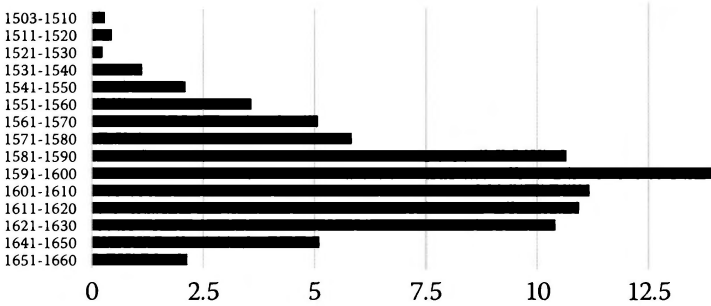
Yani olan yalnızca para stokundaki artış olsaydı paranın değeri düşer, eski düzene geri dönülürdü. Keza, yeni paranın Avrupa'ya girişini takiben hızla bir enflasyonist döneme girildi. Buna ek olarak kentleşmenin Eski Dünyadaki kadar gelişkin olmadığı Yeni Dünyanın uygarlaşması, oraların iklim ve coğrafi koşullarına bağlı olarak sürer, bir süre sonra Eski Dünyanın eski düzeniyle bütünleşirdi.

Ne değerli maden stokundaki artış ne de yeni koloniler... Yaşanacak köklü değişimin belirleyici nedeni başkaydı. Kolomb'un macerasının sonucunda olağanüstü zenginliğin gelmesi, maceraların beklenenin çok üzerinde getirisi olabileceği hissini doğurdu. Her türlü maceraya -bir de para bolluğu düşünülecek olursa- finansman bulma olanağı doğdu. Bu maceralardan ancak bilimsel düşünceye dayalı araştırmaların düzenli olarak getirisi olduğundan bilime dayanan etkinlikler ve bilimsel gelişimin içinde büyüdüğü düşünme olarak felsefe yaygınlaştı. Bu da üretkenlikte ardı arkası henüz gelmemiş olan artışlara ve çalışma ve yaşama koşullarında ardı arkası henüz gelmemiş olan iyileşmelere neden oldu.

Bir topluma ek para giriş yaptığında ya fiyatlar paradaki artış

oranında artar ya alınan ürünler paradaki artış oranında artar ya da ikisinin ortasında bir şey olur. Diyelim ki bir toplumda 1000 para vardı, ek olarak 500 para daha geldi ve artık 1500 para oldu. Eskiden olduğunun %50 fazlası ürün alınacağı beklenir. Durum buysa %50 oranında büyüme olur. Ortada eskiden olduğunun üzerine ek bir ürün yoksa fiyatlar %50 artar, eskiden olduğu kadar ürün alınsa da değeri artık 1500 paradır. Durum buysa %50 enflasyon olur. Ülke olarak büyüme, enflasyona eşlik eder.⁹⁸

11. Grafik: Amerika'dan gelen değerli madenlerin değeri
(milyon peso)

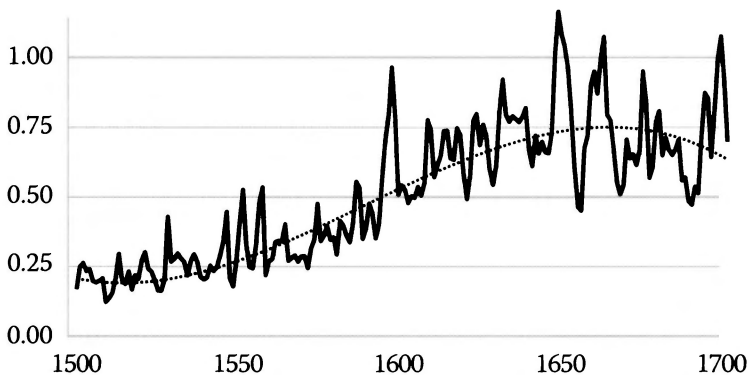

11. Grafikte görüldüğü üzere 16. yüzyılda Yeni Dünyadan İspanya'ya değerli maden girişi oldu. Değerli maden girişleri 17. yüzyılın ortalarına kadar azalarak sürdü. Bunların dörtte biri kadarı İspanya'nın hükümdarlarının eline geçerken dörtte üçü kadarı özel kesimin elinde kaldı. Yeni gelen altın ve gümüş külçeleri, Avrupa'daki değerli maden stokunu, dolayısıyla para arzını inanılmaz oranda artırdı. Değerli madenlerin giriş yaptığı yerlerde sefahat alıp başını gitti, üretim düştü. Talep, bir yandan var olan koşullarda olabildiğince çok çalışıp olabildiğince çok üretmeyi diğer yandan yeni tekniklerle üretkenliği artırmayı güdüliyordu. Bolluk dönemlerinde artan nüfus, istihdam edilip kullanılabilecek geniş bir artı nüfusu doğuruyordu.

⁹⁸ Söylemek gerekir ki buna aykırı olarak 1970'lerde stagflasyon olarak adlandırılan, enflasyon olduğu halde büyümenin olmadığı bir dönem yaşandı.

İspanya'ya akan altın ve gümüşün heyecanının tüm Avrupa'ya yayıldığını tahmin edebilirsin. 12. Grafik, İngiltere'de 16. ve 17. yüzyıllarda buğday fiyatının gelişimini gösteriyor. 1500'lü yıllardan 1650'li yıllara kadar fiyatlar arttıkça arttı. Grafikte 16. yüzyılın sonlarına doğru fiyatlar düşüş eğilimi gösterse de büyük dalgalanmalarla 1850'li yıllara kadar yaklaşık olarak 1650 ile 1700 yılları arasındaki ortalama düzeyinde kaldı.

12. Grafik: İngiltere'deki Buğday Fiyatı
(gram/gümüş litre)

Büyük miktarda servet, paylaşım mücadelesine yol açar. Avrupa'da değerli maden miktarındaki inanılmaz artış da elbette paylaşım mücadelesine yol açtı. Paylaşım mücadelesinin bildik yolu asker toplayıp açıktan savaşa girmektir. Servetin kıt olduğu dönemlerde savaş eksik olmuyordu; servet artışından sonra da Avrupa'da bol miktarda savaş oldu. Ama serveti ele geçirmenin tek yolu savaş değildir, ekonomik bir yolu da vardır.

Mehmet Selik, 15. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemin Avrupa'da ekonomi bakımından merkantilist dönem olduğunu belirtiyor.⁹⁹ Merkantilistler bir dış ticaret fazlası sağlamak için ihracatı olabildiğince artırıp ithalatın kısılabildiği kadar kısılmasını gerekli buluyordu.¹⁰⁰ Fikir basit, ithal ettiğinden

⁹⁹ Selik (1973, s. 105)

¹⁰⁰ Selik (1973, s. 115)

çok ihraç edeceksin, aradaki farkı ithalatçı altın ve gümüşle ödeyecek, böylece diğer ülkelerde altın ve gümüş stoku azalırken merkantilist ülkede artacak.

Merkantilist dönemle birlikte yeni bir ülke bilinci gelişti. Daha önce, zenginliğini olabildiğince artırmak, korumak ve sürdürmek için hükümdar ve diğer soyluların bir ülke anlayışı vardı. Artık farklı bir ülke anlayışı geliyordu. Selik, merkantilistlerin düşüncesini yansıtacak biçimde “kolonilere sahip olmayı, ticaret yollarını denetimi altında tutmayı, rakiplere karşı giriülecek askerî ve ekonomik savaşları zaferle sonuçlandırmayı ancak kudretli bir ülke başarabilirdi. Bunun için de, kuvvetli bir orduya, güçlü bir donanmaya ve büyük bir ticaret filosuna sahip olmak gerekirdi”¹⁰¹ diye yazıyor. Ülkenin varlığını kendi çıkarı açısından olurlayan tüccarın bu ülke anlayışı, miktar büyükse ticaret yoluyla ülkeye servet girdiğinde bundan payını alan hükümdarın çıkarıyla da uyumlu olur.

Merkantilistler, kolonileşmekten ve ülke içinde kalabalık bir nüfus olmasından yanaydı.¹⁰² Böylece kolonilerden ucuza getirilen hammaddeler, ucuz emekle ülke içinde işlenip karşılığında değerli maden almak üzere ihraç edilebilirdi. Ülke içinde mal taşımacılığının maliyetlerinin ve risklerinin düşürülmesi için, “ülke sınırları içinde gümrüklerin ve geçit hakkı olarak para alınmasının kaldırılmasından yana idiler.”¹⁰³ Ülkede fiyatların yüksek olması, tüketimi düşürerek bir yandan ithalat talebini düşürür diğer yandan kârları artırır. Ülkedeki malların diğer ülkelere göre daha pahalı olması sağlanmalıydı.¹⁰⁴

Ticaret gelişirken iktisadi düşünme de filizleniyordu. Selik bu ilkel iktisadi düşünmenin bir örneğini şöyle aktarıyor: “Londra’da yerleşmiş bir Hollandalı filozof yazar, 18. yüzyılın başlarında, köleliğin olmadığı özgür bir ülkede zenginliğe sahip olmanın en güvenli yolunun çalışkan bir fakir halk kitlesine sahip bulunmak olduğunu, toplumu mutlu kılmak ve halkı en kötü koşullar altında sesini

¹⁰¹ Selik (1973, s. 117)

¹⁰² Selik (1973, s. 116)

¹⁰³ Selik (1973, s. 116)

¹⁰⁴ Selik (1973, s. 116)

çıkarmadan idare etmek için, halkın büyük kısmını hem cahil hem de yoksul tutmak gerektiğini yazıyordu.”¹⁰⁵

Başlangıçta bizzat ülke içinde olup bitenlerin, zenginlik olabileceği henüz anlaşılmamıştı. Ticaret, başkalarının zenginliğini ele geçirmek için savaşın bir ikamesiydi. 1641 yılında ölmüş olan Gerfard “Malynes’e göre, bir ülkede para ne kadar çok olursa o kadar iyidir.”¹⁰⁶ 1571 ile 1641 yılları arasında yaşayan Thomas Mun’a göre “biz ya kendi aramızda ya da yabancılarla alışveriş yaparız. Alışveriş kendi aramızda olduğu zaman, bundan ülke zenginleşmez. Çünkü vatandaşlardan birinin kaybı, diğerinin kazancı olur. Yabancılarla alışveriş yaptığımız zaman, kârımız ülkenin kazancı olur.”¹⁰⁷ Yabancılardaki değerli madenleri ele geçirmek hedefi, bu amaç doğrultusunda sonuç verdiği sürece ülkenin içinde olup bitenlere karşı kayıtsızlığa yol açıyordu. 1656 ile 1714 yılları arasında yaşamış olan Charles Davenant, “bir ülkenin başkalarıyla girişeceği savaşların kendi sınırları içinde olması halinde dışarıya değerli maden çıkmayacağı için, ülkeye zararı olmayacaktır görüşündedir.”¹⁰⁸

İktisadi düşünmeyi, İngiltere’de ağırlıklı olarak tüccarlar geliştirirken Fransa’da iktisadi düşünmenin gelişimini etkileyen devlet adamlarıydı, bürokratlardı. 1661 ile 1683 yılları arasında XIV. Louis’nin hazinesini yöneten Jean Baptist Colbert, tarım, ticaret, kara savaşı ve deniz savaşının ciddiye alınması gereken dört iş olduğunu düşündü.¹⁰⁹ Kamu müdahalesi ile ilgili birçok görüş geliştirip uyguladı. Din ve hukuk adamlarını gereksiz bulan Colbert, bunların sayılarını sınırlı tuttu, dini tatilleri kaldırarak dini pratiklere müdahalede bulundu.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa’ya dışarıdan değerli maden girişi suyunu çekmeye başladı. Fiyat artışları durdu, deflasyonist süreçler yaşanmaya başlandı. Bundan sonra mücadele, para stokunu sürekli artıran dışarıdan gelen değerli madenleri kapışma mücadelesi olamazdı; mücadele, neredeyse sabit bir

¹⁰⁵ Selik (1973, s. 117)

¹⁰⁶ Selik (1973, s. 122)

¹⁰⁷ Selik (1973, s. 121)

¹⁰⁸ Selik (1973, s. 123)

¹⁰⁹ Selik (1973, s. 126)

para stokunu paylaşma mücadelesine dönüşüyordu. Bu koşullar altında ülke içindeki iktisadi etkinlikler, zenginliğin bizzat kendisi olarak dikkati çekmeye başladı. 1641 ile 1691 yılları arasında yaşayan Dudley “North, sermayeyi kendi kendini büyüten bir değer olarak görür. Sahip bulunduğu varlığı para, değerli maden, bunlardan yapılma eşya ve bunlara benzer şeyler halinde tutan bir kimse, zengin değil, fakir sayılmalıdır. Varlığını daha da artırmak üzere, toprak satın alan, parasını faizle işleten veya ticarete yatıran kimse zengindir.”¹¹⁰ Zenginliğin nasıl olup da daha da arttığını açıklamadığından henüz ülke içindeki ekonomik işleyişin bir bütün olarak kavranışı olduğu öne sürülemese de bu görüş kısmi bir iktisadi çözümlemedir.

İster varlık diyelim, ister zenginlik, değer kendiliğinden artmaz; arttığını söylüyorsak sahibinin elinden çıkar, bir süreç içinde değişik formlara dönüşür ve daha fazla olarak ilk sahibinin eline geri döner. Önce sermayenin var olduğu, yatırıldığı sonra da belli bir kârla geri döndüğü düşüncesi, bu haliyle doğru değildir. Önce gelecekte olacak bir değer beklenmesi vardır. Bu geleceği beklenen değer, kâr oranı aracılığıyla şimdiki değerine dönüştürüldüğünde sermaye olur ve sermaye ancak gelecek değer ele geçirilmesiyle gerçeklik kazanır. Düzenli yinelenmeler, sermayenin neredeyse kendiliğinden daha fazla değere dönüşen değer olduğu düşüncesini doğurur. Bu düşünce, mekanik bir anlayış içinde değil, ancak Darvinyen bir anlayış içinde haklılık kazanabilir. Nasıl varlığını sürdüren türler gibi yok olup giden türler de varsa, varlığını sürdüren sermaye girişimleri olduğu gibi, yok olup giden sermaye girişimleri de vardır. Her sermaye girişimi yok olup gitme olasılığıyla her an karşı karşıya olsa da biz varlığını sürdüren girişimler üzerinden sermayeyi düşünürüz. North böyle bir çözümlemeye gitmese de, değer anlamında yaşanan değişimi hissedip ifade etti.

Özel çıkarlardan bağımsız bilim olarak iktisadın ortaya çıkışının erken habercilerinden bir diğerine de 1623 ve 1687 yılları arasında yaşamış olan William Petty’in söylediklerinde rastlıyoruz. Ona göre sefil bir biçimde yaşayan işsiz ayaktakımı, “nüfus içinde fazla görünen bu insanlar, yabancı mal kullanımına sebep

¹¹⁰ Selik (1973, s. 139)

olmamak şartıyla, hatta, hiçbir işe yaramayacağı halde piramitler inşa etmekte, bir yerden diğerine taş taşımakta kullanılabilirler, ve böyle hareket etmekle hiçbir zarara uğranılmış olmaz.”¹¹¹

Hem sermayenin zenginlik oluşu hem boşta gezenlerin yararsız da olsa istihdamı, kendiliğinden anlaşılır açık gerçekler değildir. Kurgulandığında kurgular sayısız yönde dağılır, toparlamak mümkün değildir. Pratikte doğruluğu sınanmış olgularla ve sonuçları sınamaya tabi tutulacak akıl yürütmelerle ulaşılmış fikirlerdir. Bunlar, ne tür bir çıkara sahip olursan ol -açıktan tersini öne sürsen bile- pratikte kullanabileceğin olgulardır.

Benzer biçimde Selik, daha 1696 yılında birinin “zenginleri işçiler yarattıkları için, ne kadar çok işçi olursa o kadar zengin insan olur... Fakirin emeği zenginin madenidir” dediğini 1818 ile 1883 yılları arasında yaşayan Karl Marx’ın aktardığını yazıyor.¹¹² Bu tür bir iktisadi saptama, ancak çalışanın fakirliğini ve zenginin çalışmadan kazanmasını kendileri dahil hemen herkesin doğal olarak verili kabul ettiği koşullarda bu denli rahatlıkla dile gelir, okur yazarlarının neredeyse tamamen zenginlerden oluştuğu bir toplumda bu denli rahat yazılabilir.

Merkantilizmde, eski zenginlik anlayışı arada çıkan ufak tefek parıltılara karşın genel olarak pek değişmemiştir. Eskiden hükümdar, Kanuni Sultan Süleyman için rivayet edildiği gibi, asıl velinimetin çalışan köylüler olduğunu bilse de ekonomik etkinliklerde talebin asıl kaynağıydı. Geriye kalanların çıkarı, temelde hükümdarı etkileyip zenginliğinden pay almaktı. Hükümdar da bir yandan istediğince yaşayıp neyin değerli olduğu konusunda belirleyici olurken diğer yandan da diğer hükümdarların zenginliğine göz koyardı.

Zenginliğin hâlâ üzerinde taşıdığı yeni anlamı, North’un sözlerinde ifadesini buluyor. Bu görüş, North’un yaşadığı zamanlarda henüz ussal olarak tamamlanmamış ve yaygın olarak benimsenmemişti. Tarımda verimlilik artışı, yeni kurulan kolonilerden akan hammaddeler, Avrupa dışında daha önce yerli egemenleri besleyen artının sömürgeleştirme ya da başka yollardan Avrupa’ya akması,

¹¹¹ Selik (1973, s. 125)

¹¹² Selik (1973, s. 130)

Avrupa'da tarımsal etkinliğe katılmadan yaşayabilen nüfusu artırdı. Ama 19. yüzyıla kadar, dişe dokunur bir teknolojik değişiklik yaşanmadı. Tarım dışı ekonomik etkinliklerde baskın olan evde üretimdi. İş bölümünün gelişmesi, uzmanlaşma, teknik becerikliliğin artırılması, ufak tefek iyileştirmeler, üretkenlikte artışlar sağlasa da bu, üretim ve yaşama biçimini köklü biçimde değiştirmede.

1680 ile 1734 yılları arasında yaşayan Richard Cantillion, yeni madenlerin bulunup işletilmesinin, rantları, ücretleri, fiyatları yükselteceğini ileri sürdü. Bu durum ithalatın artışına ve yerli üretimin azalışına dolayısıyla paranın ülkeyi terk etmesine yol açardı.¹¹³ Benzer bir durum ülkeye dışarıdan karşılıksız olarak değerli maden akışı için de geçerliydi. "Başlangıçta, ülkenin her tarafında görülen büyük para dolaşımı durur; bunu yoksulluk ve sefalet izler" di.¹¹⁴ Hal böyle olunca, ülkeye hangi yolla girerse girsin değerli madenin yüksek miktarlarda içe akışının, benzer bir sonuç vermesi gerekirdi. O halde dış ticaret fazlası ile ele geçirilen değerli madenler de istisna olamazdı. Cantillion, dış ticaret "fazlası yoluyla sağlanan para bolluğunun bir süre için yararlı sonuçlar doğurmakla beraber, ergeç zararlı etkilerinin ortaya çıkacağını belirtmişti. Para bolluğu, sonunda, ithalatı teşvik etmek, paranın tekrar dışarıya akmasına sebep olmak ve geride yoksulluk ve sefalet bırakmak gibi etkiler doğurmaktan da geri kalmazdı."¹¹⁵

Cantillion'un söyledikleri doğruysa ülke ekonomisinde sürekli bir gelgit yaşanır. Ülke fakirken ihracata abanır, ithalatı düşürür. Para ülkeye akar. Ülke gitgide zenginleşir. Bir yerden sonra artık zengindir. Zengin olunca, işleri serer, ithalat artar, ihracat düşer. Ülke fakirleşir. Sonunda ülke fakirdir. Sil baştan... Bu böyle sürekli devam eder.

Cantillion'un akıl yürütmesine göre; bir şey oluyor, bunun sonucu olarak tak diye yeni bir şey oluyor, bu yeni şeyin sonucu olarak tak diye yeni başka bir şey oluyor, bu yeni başka bir şeyin sonucu olarak... Böyle tak tak tak kısmi doğruları sıralayarak toplumun bütününe işleyişi kavranamaz. Kısmi doğruların geçerli olduğu

¹¹³ Selik (1973, s. 141)

¹¹⁴ Selik (1973, s. 141)

¹¹⁵ Selik (1973, s. 144)

koşullar vardır. Toplumsal kısıtlar vardır. Etkileşimlerin dışsallık olarak ortaya çıkan sonuçları vardır. İhmal edilen etmenler vardır. Yenelenen ilişkilerde kemikleşmiş davranış kalıpları vardır. Zamanlamada şaşmalara neden olabilecek ihmal edilen sürtünmeler vardır. Vardır da vardır. Ama mekanik tak tak tak akıl yürütmeler insanların yargılarında hep etkili olmuştur.

Cantillion, bir şirket kurdu. Hisselerinin değeri, Cantillion'un akıl yürütmelerinin inandırıcılığıyla şiştikçe şişti. Cantillion, değeri en şişkin olduğunda hisselerinin tümünü sattı. Sonra köpük patladı. Düzgün kullanıldığında bilimsel doğruları yansıtan öncüllerle Cantillion'un tak tak tak yaptığı akıl yürütmelere kanalar, zararlı çıkınca sonucu "biz akılsızlık ettik" deyip elbette kabullenmediler; en azından etkili bir bölümü Cantillion'la yaşamının sonuna kadar uğraştılar. Bu uğraşlar pek de işe yaramadı. Cantillion'un malikanesinde çıkan yangında yandığı mı, yoksa "yanarak öldüm" süsü vererek ortadan mı kaybolduğu hâlâ tartışılır boş boş.

Bilimsel düşünme, salt kısmi olgusal saptamalara dayanarak akıl yürütmeyele olmaz; özellikle toplumsal ve davranışsal bilimlerde. Evet, bu bir araştırma yöntemi olabilir, ama bilimsel tezlere varmak için sonuçların da sınanması gerekir; gerisi kurgudur. 1711 ile 1776 yılları arasında yaşamış olan David Hume, faiz oranlarının aslen ticari kâr oranına bağlı olduğunu belirtirken bilimsel bir sonuca vardı.¹¹⁶ Yazdıklarıyla ekonominin bilimsel olarak incelenmesinin yani iktisadın yolunu açan Hume'un en etkili olan katkısı, değerli maden akımı mekanizması (İng. *specie flow mechanism*) diye adlandırılan kuramdı.

Hume, Cantillion'un sürekli ekonomik gelgitlerin tahminine varan akıl yürütmesindeki olguları kullanarak sürekli yenelenen gelgitler yerine, gelgitlerin boyutlarının küçüldüğü ve göreceli kısa süre içinde ortadan kalktığı bir durumun olanağını gösterdi. Bunu yaparken ülke ekonomisini bir bütün olarak kavramanın yolunu da açmış oldu; ülke ekonomisinin bir bütün olarak kavranmasının yolu da dünya ekonomisini bir bütün olarak kavramaktan geçiyordu.

¹¹⁶ Selik (1973, s. 144)

Hume'un çözümlemesinde kullandığı paranın miktar kuramı, bir ülkedeki ekonomik etkinliklerin hacmi ile para miktarı arasında bağ kurar. İspanya'ya değerli maden yağdığı dönemdeki enflasyonla ilgili olarak verdiğim kurgusal örnekte, ülkede önce 1000 para vardı, sonra bunun üzerine 500 para geldiğinde ya %50 enflasyon ya %50 büyüme oranı ya da ikisinin ortasında bir şey olacağını yazdım. Orada hesaba katmadığım bir ayrıntı vardı; paranın dolaşım hızı.

Para miktarı stok, gelir ve harcamalar akımıdır. Mun, ülke içinde ticarete biri kazanırken diğerinin kaybettiğini, dolayısıyla toplamda ülkenin durumunda bir değişiklik olmadığını söylerken yalnızca stoklara bakıyordu. Malı ya da hizmeti alanın para stokunda bir azalma olurken, satanın para stokunda bir artış olur; ama ülkenin para stokunda bir değişim olmaz. Cebine para girenin cebinde para buharlaşmaz, öylece durur. Halbuki hizmet alındığı anda, mal bir süre sonra tüketilir, yok olup gider. Alışverişten sonra stok kalırken akım uçar gider.

Mun gibi düşünüldüğünde atlanılan nokta, alıcının parayı stoklamak için değil, kullanım değeri olan bir şeyi almak için kazanmaya çalıştığıdır. Bir kenara ayırdığı bir miktar para varsa bu da ihtiyaç akçesidir, yani olağanüstü durumlarda kullanılmak içindir. Paranın bizzat bir yararı yoktur. Parası olan en kısa sürede onu kullanacağı bir şeye çevirmek ister.

Stokun her an bir değeri vardır; akımlar ise belli bir zaman diliminde, belli bir dönem için ölçülür. Dönem içinde, para yalnızca bir kez el değiştirmez. Her el değiştirdiğinde akıma yeni bir ekleme olur. Diyelim ki, ücretini aylık olarak alan biri var, ay başında parasını alıyor, ay içinde yavaş yavaş harcıyor ve ay bittiğinde ücreti de bitiyor. Bu durumda para cebinde ortalama 15 gün kalır, sonra el değiştirir. Herkes aynı biçimde davranıyorsa, para ayda 2 kez el değiştirir. Paranın aylık dolaşım hızı ikiyse toplam alışveriş dolaşımdaki paranın 2 katıdır.

Paranın miktar kuramı kesin bir eşitliktir: Para cinsinden toplam ürün eşittir para miktarı çarpı paranın dolaşım hızı. Tek malın bulunduğu varsayılarak toplam ürünün de, fiyat çarpı ürün miktarı olarak gösterildiği olur. Ürün miktarıyla kasıt da, alınıp satılan toplam üründür. Sonuç şöyle bir eşitliktir:

$$F \times \dot{U} = h \times P \quad (2. \text{Formül})$$

2. Formülde F fiyatı, $\dot{U}$ ürünü, P parayı ve h paranın dolaşım hızını simgeler. Paranın dolaşım hızı sabitse para miktarındaki artış ya fiyat artışına ya da ürün artışına yol açar.

Hume, paranın miktarında ani bir azalma olursa fiyatların para miktarındaki azalmayla aynı oranda düşmesi halinde, F ve P dışındaki başka bir değişikliğe gerek olmayacağını diğer her şeyin daha önce olduğu gibi işleyeceğini gördü. Fiyatların düşmesinin ülkeye ihracatta üstünlük sağlayacağını, dış ticaret fazlalarıyla ülkeye para gireceğini, bunun da fiyatları artıracığını ve sonunda baştaki duruma döneceğini de dile getirdi; yani F ve P de zamanla eski değerlerine dönecektir.¹¹⁷ Buna değerli maden akımı mekanizması denir. Değerli madenler ya da daha genel olarak para, malların pahalı olduğu ülkeden malların ucuz olduğu ülkeye akar.

“Malların pahalı ya da ucuz olması” ilk başta gözüktüğü gibi basit olgular değildir. Bir ülkenin bir malın üretiminde doğal ya da teknolojik üstünlüğü varsa o malı başkaları üretemeyeceğinden daha da pahalıya satsa bu, ülkedeki “malların pahalı ya da ucuz olması” bakımından doğrudan bir değişiklik yaratmaz; bu malın fiyatı maden akımı mekanizması bakımından “malların pahalı ya da ucuz olması” hesaplamalarına öyle diğer rekabete konu olan mallar gibi girmez. Gümrükler, kotalar, dünya piyasalarına uzaklıktan dolayı yüksek taşımacılık maliyetleri, kültürel öğeler gibi uluslararası ticaret engelleri durumu daha da karmaşılaştırır. Bunların dışında teknik birçok ayrıntı vardır. Ama gerek paranın miktar kuramı gerek maden akımı mekanizması bunlardan ilk bakışta görüldüğü gibi kolay sonuçlar çıkarılamasa da hep geçerliliğini taşır.

SANAYİ

Ekonominin bir bütün olarak iç işleyişini anlamak, fiyat hareketlerini anladıktan sonra başlar. Durmaksızın “mal ve hizmet” ikilemesini yapmamak için hizmetleri özel bir mal çeşidi olarak düşünebiliriz. Ortada birçok çeşit mal vardır. Bunları, iki yoldan

¹¹⁷ Hume (1752, s. 333)

fiyatları aracılığıyla değerlendirip aynılaştırarak toplayabiliriz. Birinci yoldan, üretim ya da arz bakımından ürün miktarlarını fiyatlarıyla çarpıp topladığımızda satılan toplam ürünün değerini buluruz. İkinci yoldan, tüketim ya da talep bakımından aynı sonuca varırız; bu yoldan elde edilen, alınan toplam ürünün değeridir. Arz ve talebi, üretim ve tüketimi, hem tek tek mallar için hem de bütüncülleşmiş değerler için belli kurallara bağlayan bağlantılar vardır. Ekonomi bu bağlantılarla ekonomi olur; iktisat bu bağlantıları saptamaya çalışır.

Arza odaklanırsak, fiyat birim değerdir. Bir birimin üretiminden kaynaklanan gelirdir. Bu gelir, ücret, kâr, faiz, rant biçimlerindeki gelirlerin toplamıdır. Birim fiyatın içinde bu gelirlerle ek olarak, üretimde kullanılan makine, alet edevat, ara malı ve hammadde kaynaklanan giderler de vardır. Fakat bunlar da gelir ödemelerine karşılık geldiğinden fiyat, yalnızca (malın üretimi sırasında doğrudan ve dolaylı olarak yapılan) gelir ödemelerinin toplamıdır.

Üretimdeki maliyetin hep %60'ının doğrudan gelir ödemelerine geri kalan %40'ının kullanılan üretim araçlarının bedellerine gittiğini düşünürsek, bir üründen elde edilen 100 paranın 60 parası gelir olarak dağıtılır. Bu hesaplamada gelir ödemelerinden sonra geriye kalan (tüketilen makine, alet edevat, ara malı ve hammaddeye ödenen) 40 paradır. Bu 40 paranın da aslında 24 parası gelir ödemeleridir; geriye kalan 16 paranın da aslında 9,6 parası gelir ödemesidir; geriye kalan 6,4 paranın da aslında... Bu böyle devam eder. Kısaca 100 paranın 60 parası doğrudan olmak üzere hepsi gelir ödemesidir.

Bir malın satışından elde edilen gelir; ücret, kâr, faiz ve kira olarak dağıtılırken her bir gelir türü için ayrı bir ussallığı vardır. İnsanların tüketim ve tasarruf eğilimleri de gelirlerini ücret, kâr, faiz ya da kira biçiminde kazandıklarına göre farklılaşır. 1723 ile 1790 yılları arasında yaşayan Adam Smith, böyle bir saptamadan yola çıkarak sınıflandırma yapar. Smith'in önerdiği sınıflar biraz farklı ve ayrıntılı olsa da burada sunduğum sınıflama daha geneldir ve Smith'in sınıflamalarına da uyar.

Ücretle geçinenler, kârla geçinenler, faizle geçinenler ve kirayla geçinenler ayrımında kimsenin kendi sınıfı için verili davranış formuna birebir uyan davranış göstermesi gerekli değildir. Her

toplumsal gerçeklikte olduğu gibi, söz konusu olan olasılıklardır. Bir sınıftan olan insanın davranışı, bir olasılık dağılımına bağlı olan davranıştır. Modelleme ve çözümleme, yanılma payı konup beklenen davranış üzerinden yapılır.

Sınıfların değerlendirilmeye alınmasıyla birlikte ülke ekonomisinin iç işleyişi, bilimsel araştırmanın ve teknik düzenlemelerin konusu olmaya başlar. Bununla birlikte iktisat yazınında yeni bir sözcük belirir: Ulus. Smith'in kitabının adı kısaca "Ulusların Zenginliği"dir. İlk tümcesi şöyle: "Her ulusun yıllık emeği, bu ulusun bir yılda tükettiği yaşam için gerekli maddelerin tümünü sağlayan esas kaynaktır."¹¹⁸ Artık zenginliğin anlamı, maddeden, hazineye süreçlere, sermayeye dönüşürken ülke anlayışı teritörden topluma, ulusa dönüşüyordu.

Ulusal ekonomideki gelişmeler, müdahale edilmediği zaman stoklar ve akımların fiyatlardaki değişmelere bağlı hareketleriyle belirlenir. Serbest piyasalarda düzenleyici olarak çalışan bir piyasa mekanizması varlığını hissettirir. "Maldan arz edilen miktar talep edilenden fazlaysa, malın bir bölümü satılamaz ve mal stoklarına eklenir ve stoklarının şiştiğini gören üreticiler, stokları eritmek için daha ucuzdan satış yapmaya başlarlar; sonuçta bir yandan stoklar erir, diğer yandan fiyat düşer ve buna bağlı olarak üretilen miktar azalırken, talep edilen miktar artar ve bu süreç talep edilen miktarla arz edilen miktarı eşitleyecek fiyat sağlanana kadar sürer. Mevcut fiyatla talep edilen miktar arz edilenden fazlaysa, malın piyasasında kıtlık oluşur, o fiyattan o malı almak isteyen bazı tüketiciler alamaz, alanlardan bazıları da istedikleri miktarda alamaz, her hâlükârda, o mala daha yüksek fiyat ödemeye hazır tüketicilerin baskısıyla fiyatlar yükselmeye başlar, fiyatlar yükselirken arz edilen miktar artar, talep edilen miktar azalır ve bu süreç talep edilen miktarla arz edilen miktarı eşitleyecek fiyat sağlanana kadar sürer."¹¹⁹

Smith, piyasaları müdahalelere gerek kalmadan dengeleyecek mekanizmaların piyasaların olağan işleyişinde zaten var olduğunu dile getirdi. Ulusal ekonomi bakımından hal böyleyken

¹¹⁸ Smith (1776, s. 13)

¹¹⁹ Sarı (2009, s. 157)

uluslararası mal akımlarında var olan müdahalelerin elenmesi durumunda sonucun her taraf için yararlı olacağını da mutlak üstünlükler (İng. *absolute advantages*) yaklaşımıyla gösterdi. Ulusların bazıları bazı malları, diğerleri diğer malları daha az maliyetle üretebiliyorlardı. Bu durumda her ulus, diğer uluslara göre az maliyetle ürettiği malların üretiminde uzmanlaşırsa dünya genelinde her mal için toplam ürün, dolayısıyla tüketim artar. Bu artış piyasa koşullarında herkese yansır, zenginlik ve gönenc artar. Merkantilist anlayışla ne pahasına olursa olsun ülke içinde maliyetleri düşürüp ithalatı kısıp ihracatı artırma girişimleri, ulusal ekonomide yüksek dalga boylu gelgitlere yol açmakla kalmaz, hem ulusal hem dünya bakımından zenginliği azaltır, gönenci daraltır.

Smith'in mutlak üstünlükler yaklaşımında her malı ancak diğerlerinden daha maliyetli biçimde üretebilen ulusun ortadan kalkması kuramsal olarak kaçınılmazdı. Halbuki bir ülke tüm malların üretiminde diğer ülkelerin üretim maliyetlerinin üstünde maliyetle üretim yapabiliyorsa bu, ne o ülkenin ortadan kalkacağı ne de uluslararası ticarete eleneceği anlamına gelir. 1772 ile 1823 yılları arasında yaşayan Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler (İng. *comparative advantages*) yaklaşımıyla gösterdiği üzere böyle bir ulus, maliyeti diğer ulusların maliyetine oranı en düşük olan malda uzmanlaşır ve diğer malları ithal ederse ulus varlığını sürdürdüğü gibi, hem o ulusda hem de dünyada zenginlik ve gönenc artar.

Ricardo'nun saptadığı diğer bir kurallılık da toprak kirası (İng. *rent*) ile ilgilidir. Diğer gelirler, gelir sahiplerinin iktisadi karar ve etkinliklerine bağlı olarak belirlenirken kiralar, kira geliri elde edenlerin yaptığı ya da karar verdiği hiçbir şeye bağlı değildir. Şimdiye kadar üretim yapılan toprak parçaları en verimli toprak parçaları olmalıdır. Toprakta üretim daha da genişletilirse yeni açılan toprak parçalarına diğerleriyle aynı yatırım yapılırsa diğerlerinden daha az ürün elde edilir. Herhangi bir toprak parçasının kirası o toprakta elde edilen ürünün en verimsiz toprakta aynı yatırımla elde edilen üründen farkına eşit olur. Böylece bir toprakta ki üretimden kaynaklanan diğer gelirler ekonomi genelindeki ilişkilerle belirlenirken, kira bunlara yapılan ödemelerden arta kalan olarak hesaplanır. Hal böyle olunca, kiranın vergilendirmesinin

ekonomik işleyişe ve gelişime olumlu ya da olumsuz hiçbir etkisinin olamayacağı beklenir.

Smith, merkantilist anlayışın itibarını kırarken Ricardo, Smith'in bu konudaki tezini daha genel koşullarda geçerli kılacak biçimde güçlendirdi. Ricardo buna ek olarak, kira gelirinin varlığı dejeneredici olan ve vergilendirilmesi ekonomiyi etkilemeyen bir gelir türü olduğunu gösterdi. Ne Smith'in ne de Ricardo'nun zamanında daha sanayi gelişmiş değildi. Ayrıca onların zamanında kağıt para yoktu. Smith ve Ricardo'nun zamanında henüz sanayi toplumu gelişmemişti, ama ganimet elde etmek için yapılan savaşların alternatifi olarak ticaret anlayışı gerilerde kalmış, eski zamanlarda savaşlarda kırılacak fazla nüfusun istihdamı yoluyla yürütülen ekonomik etkinliğin bizzat zenginlik olduğu bir çağa girilmişti. Kendisinden öncekilerin iktisadi çalışmalarını eleştiren Marx, -ki eleştiri Marx'ın pratiklerinde var olan savları barındırdıkları ilişkileri ortaya çıkardıktan sonra tutarlılaştırıp daha da geliştirmek anlamına geliyordu- ilksel hızlı sanayileşme sürecini yaşadığı gibi kağıt paranın ortaya çıkıp kullanımına da tanıklık etti.

Meyve sebzeyi daha sonraki bir dönemde kullanmak üzere saklamak için buzdolabı alıp ek masraf yapıyoruz. Hiç mücevher saklamak durumunda kalmadığım için tecrübeyle bilmesem bile filmlerden gördüğüm kadarıyla kasa alınıp içinde saklanıyor. Hemen hemen her şey için bu geçerliyken, yani saklamak için bir bedel ödemek gerekliyken değer, sermayeleşirken gelecek dönemlerde kullanmak için saklandığı düşünülmeden şimdi verilen bir ödün olarak benimsenip kâr etmesi sanki doğal bir şeymiş gibi hissedilir. İyi de kâr, yani ek tüketim olanağı olan ek değer nereden gelir?

Marx, sermaye sürecinin özel bir türü olan sermayeci üretimi çözümleyerek kendisinden öncekilerin katkılarını tutarlı biçimde ortaya koydu. Bunu yaparken çalışanların tükettiklerini üretmek için gereksinim duydukları zamanın üzerinde bir süre çalışmaya razı olduklarını saptadı. Bu da bir artı ürünün üretilmesi demekti ve değer in sermayeleşmesi için gerekli olan ek değer in kaynağıydı. Böylece oluşan ek değere artı değer (Alm. *der Mehrwert*) dedi. Sermayeci üretim biçiminde incelediği, sermaye süreçlerinin özel bir türüdür ama geri kalanların hepsi onun türevidir.

Kağıt paranın varlığı, kuramsal olarak para arzını sınırsız artırma olanağıdır. Ama kağıt para için altından farklı olarak bu parasal artışı diğer ulusların benimsemesi gerekmediği gibi, ulusun içinde reel değer artışına karşılık gelmesi de gerekmez. Kağıt para bakımından ayrıcalıklı ulus olarak önce İngiltere, sonra A.B.D. ortaya çıktı. Bunlar karşılıksız para basarak diğer ulusların benimsediği reel zenginleşmeyi sağladılar. Ama bunun da sınırı vardır.

Para, sermaye ve ekonomik gelişmenin birbirleriyle ilişkisini biraz karikatürize ederek anlatayım. Geniş anlamıyla yeni üretim, var olan malların, var olan teknolojilerle daha fazla miktarlarda üretimi olabilir. Dar anlamıyla yeni üretim, yeni teknoloji kullanımına ya da üretilecek yeni malların bulunmasına karşılık gelir. Eskiden de var olan ama artık üretim miktarı artan malların da yeni ortaya çıkan malların da kendileri için yeni talep gerektirdiğini unutmamak gerekir.

Var olan tekniklerle ve nüfusla yapılan üretimde ortaya çıkan artı, yeni üretime aktarılmadığında oralarda birileri tarafından bir biçimde sogurulup tüketilir. Bu artının bir bölümü artığa el koyanların şatafatlı yaşamlarıyla, bir bölümüyse savaşlarda kırılmak üzere fazla nüfus besleyip tüketilir. Zenginliğin eski anlamı tam da buydu. Zenginliğin yalnızca olasılığının göstergesi olmasına karşın bizzat zenginlik olarak görülen değerli madenlerde artış olduğunda bunların değerinde oynamalarla birlikte zenginliğe sahip olanların katmanlarının artması ve var olan üretimin nitel değişikliğe uğramadan nicel olarak genişlemesi mümkündür. Olan da büyük ölçüde budur.

Maceranın beklenenin üzerinde getirisi, riskli yatırımlara yönelmeyi güdüler. Bu durumda risk yönetimi yapacak bir mali sektör, işlerlik kazanır. Yeni para, mali sektöre akmaya başlar. Mali sektör bunu yeni üretim için yatırım yapacaklara aktarır. Yeni üretim ile ilgili yapıların, araçların, toplumsal ilişkilerin kuruluşu ve başlangıçtaki idamesi, mali sektörden gelen para karşılığında elde edilen var olan üretimdeki artı ile gerçekleşir.

Yeni üretimin, var olan yaşama ve çalışma koşullarını değiştirmesi beklenir. Çalışma koşullarındaki değişim, teknolojik gelişme, yani üretkenlikte bir artış anlamına gelir ki bu var olan artıyı daha da artırır. Yaşama koşullarındaki değişim, gündelik yaşamın

pratiklerinin daha kolay, rahat ve eğlenceli hale gelmesi anlamına gelir. Ancak bir yandan yeni üretimle beklenenden hep farklı sonuçlar çıkar, diğer yandan yeni üretim için alınan fonlar kötüye kullanılır. Mali sektör, yalnızca para toplayıp genel getiri ve risk çözümlemeleri yaparak masa başında oturup para kazanmak demek değildir. Mali sektörün varlığı hem kötüye kullanmaları engellemek, engellenemiyorsa yakalanıp cezalandırmak için kolluk gücünü hem yeni ürünün gerçekçiliğini denetlemek için bilimsel kurumları gerektirir.

Dışarıdan gelen bir para akımıyla canlanan yeni üretim bir süre sonra eskilerine entegre olmuş yeni mal ve fon akımları ve stoklarıyla var olan üretimin bir parçası olur. Geriye artmış bir nüfus ve artmış bir artı kalır. Genişleme nitel değişme olmadan nicel genişleme biçiminde olabilir. Bu da olmadığında başta yetersiz tüketim (İng. *underconsumption*) ya da fazla üretim (İng. *overproduction*) krizi olmak üzere çeşit çeşit adlarla anılan krizler baş gösterir. 20. yüzyıla krizlerle girdik.

Kriz meselesine gelmeden bu çerçevede bir konuya değineyim. Marx'ın açıkça gösterdiği üzere, emek ve üretim araçları üretime yatırılan sermayenin iki parçasıdır. Üretkenlik artışı, bir birim üretimde gerekli emeğin azalmasına karşılık gelir, sanki başka tür bir üretkenlik artışı varmış gibi buna şimdilerde ortalama emek üretkenliği denir. Üretim araçlarının değeri fiziksel sermaye diye adlandırıldığında üretim miktarının, emek ve fiziksel sermayenin bir fonksiyonu olduğu görülür; bu fonksiyona da üretim fonksiyonu denir. Gerek fiziksel sermayenin gerekse (toplumsal olarak gerekli çalışma zamanı olarak) emeğin ölçümü değer bilmesini gerektirdiğinden bu fonksiyonun varlığı için öncesinde değerlerin varlığı ve bilinmesi gereklidir. Üretim fonksiyonu teknik bir ilişki değildir, değerler üzerinden varlık kazanan toplumsal bir ilişkidir.

Yeni üretimin ortaya çıkışına aracılık eden, sermaye süreçlerinin yaygınlaşmasıdır ama söz konusu olan fiziksel sermaye değildir, mali sermayedir. Getiri ve risk hesaplamasına dayalı olarak belirlenen faiz oranı üzerinde verilen borçtur, yeni üretimi güdüleyen. Buna karşın sermaye konusunda bir kafa karışıklığına eşlik eden çözümlemelerle üretim fonksiyonu tahmin edilip ekonomik gelişme bu üretim fonksiyonundaki teknolojik değişimle açıklanmaya

kalkışılır. Bu tür çözümlemeler, kullanılabilir sonuçlar verseler de Marx'ın yazdıklarında açıkça ortaya çıkan artı değere dayalı çözümleme -geçerliliği sürerken- bir sis perdesinin arkasında kalır.

Krizlerle girilen 20. yüzyıldaki üretim çözümlemesinde toplumsal olanın teknik olarak benimsenmesinin baskın olduğu iktisatta en derinlikli işlenen konu, talep çözümlemesi oldu.

Krizlerde tek bir firma bakımından birincil sorun ürününe uygun fiyatla talebin sağlanmasıdır. Talep yetersiz kalmaya başladığında firma maliyetleri kısma yoluna gider. Bir firmanın maliyetini kısması diğer firmaların talebini kısar. Bir tek firma bu durumdaysa ekonominin bütününde etkisi hissedilmez ama firmaların çoğu benzer bir durumdaysa hem üretim aracı talebindeki azalmanın hem de çalışanlara ödenen ücretteki azalmanın sonucu olarak talep, dolayısıyla ekonomi bir bütün olarak daralır. Bu daralma, ekonomide bir sonraki aşamada daha da daralmayı getirir.

1883 ile 1946 yılları arasında yaşayan John Maynard Keynes, ekonomi daralmasını diye kamu harcaması yapılmasını önerdi. Bu harcama için daralma eğilimindeki ekonomide ek vergi toplamak olanaklı olmadığı gibi, dışarıdan bir değerli maden akımı da yoktur. Ekonomiyi canlandıracak olan ilk para, kağıt para basıp para arzını artırarak sağlanabilir. Bu durum, enflasyona yol açsa da üretimde artışlara yol açar.

Keynes'in kitabının bir Türkçe çevirisinde İngilizce "*animal spirit*" olan "hayvansal ruh"un Türkçesi "iyimserlik" olarak verildi.¹²⁰ Keynes'in ve ardıllarının çalışmalarının, Marx'ın sunduğu iktisadi düşünmeye uygun olduğunca başarı gösterdiği söylenebilir. Genellikle de uygundur ama bunları incelerken ussal düşünme akışına uygun olmayan kesintiler olduğunda hayvansal ruh gibi nicel olarak çözümlenip modellenmesi pek de olanaklı olmayan, dayanağı ve sonuçları belirsiz sözsel anlatımlara başvurulduğu sık sık göze çarpar. Hele bir de dilimize çevrildiğinde gariplikler katmerleşir.

Marx'ın yazdıklarından bir bölümünün örtbas edilmesi, Marx'tan önceki iktisadi düşüncede de bulunan çelişiklere

¹²⁰ Keynes (1936, s. 163-165)

yeniden yol verdiği gibi, bu çelişkilere başka çelişkiler de eklendi. İktisadın mikroiktisat ve makroiktisat olarak ikiye ayrılmasının nedeninin Marx'a bir biçimde alternatif geliştirme arzusuyla yapılanlar olduğunu düşünmeden edemiyorum.

1960'ların sonuna doğru İngiltere'de Keynesvari bilgeliğin işe yaramadığı stagflasyondan konuşulur oldu, 1970'lerin başında Avrupa'daki birçok ülkede stagflasyon yaygın biçimde gözlemlendi. Para arzındaki artış, ekonomik daralmayı durduramıyordu.

HİZMETLER

Teknolojik gelişme, kendi başına sermayeyi artırmaz. Sermayenin artması için talebin de artması gerekir ve bu da çalışan sayısında ya da ücret oranında artışla olur.

Gelir akışlarının sermayeleştirilmesine karşılık gelen zenginlik, 20. yüzyıl başlarken eskiden zenginliğe karşılık gelen ne varsa hepsini hükmü altına almıştı diyebiliriz. 20. yüzyıl boyunca sermayeyle ilgili gelişmeler, bir yandan çalışanların sermaye süreçleri haline gelmemiş etkinliklerini sermaye süreçleri haline getirdi ve dünyanın dört bir yanında henüz çalışan haline gelmemiş insanları çalışandırdı. Diğer yandan hem çalışanların ücretlerini katmanlı da olsa artırdı hem de kamu yatırımları aracılığıyla çalışanların yaşama koşullarını iyileştirdi.

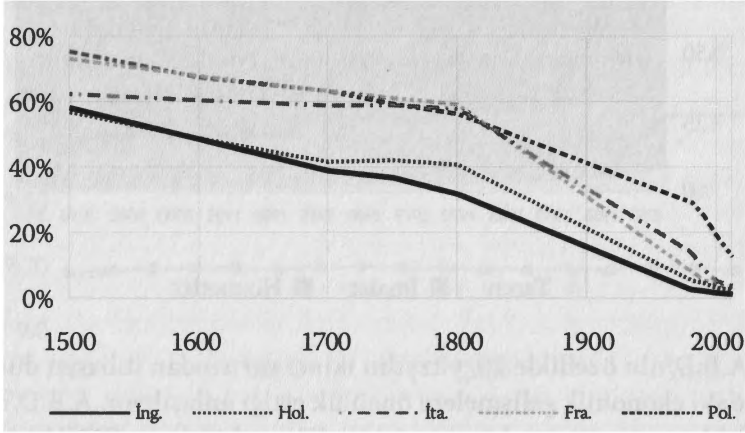
20. yüzyılın son yirmi yılında uygulanmaya başlayan bu sapmanın tersi yöndeki hüsnü kuruntulara dayalı neoliberal girişimlerin sonuçları, şimdiden sermayenin bundan sonraki artışının da ancak çalışanların ücret artışları ve yaşama koşullarının iyileştirilmesi yoluyla olabileceğini ortaya koyuyor.

13. Grafik, 1500 ile 2012 yılları arasında tarımsal üretimde çalışanların toplam çalışanlar içindeki payının çeşitli Avrupa ülkeleri için gelişimini gösteriyor. 16. yüzyılın başında bu oranın zaten düşük olduğu İngiltere ve Hollanda'da tarımda çalışanların oranı 1500 ile 1800 yılları arasında biraz düşüş gösterse de bu oran asıl 19. yüzyıldan sonra düşmeye başladı ve 2012'ye geldiğimizde İngiltere'de %1, Holland'da %2,5'e düştü.

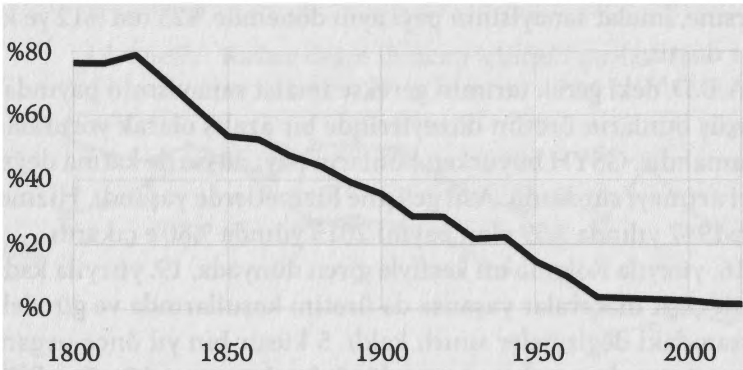
14. Grafik, tarımın çalışanlar içindeki payının düşüşünün A.B.D.'deki gelişimini gösteriyor. A.B.D.'deki gelişimin hızlı

olduğu, özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra daha da hızlandığı ve 1970'lerde tarımın toplam çalışanlar içindeki payının çok düşük oranlara gerilediği grafikte net biçimde görülüyor.

13. Grafik: Tarımın işgücü içindeki payı

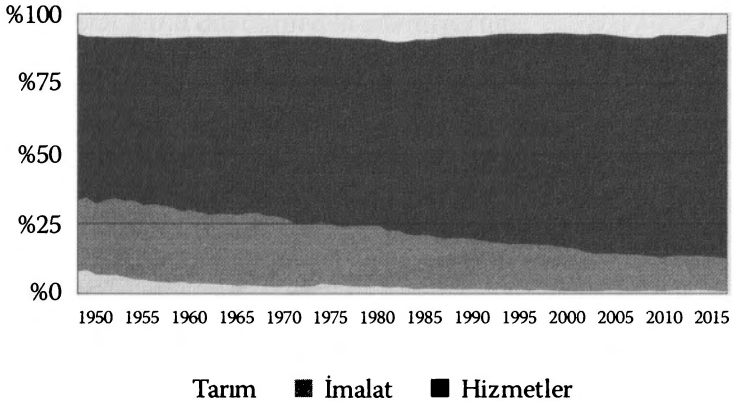

**14. Grafik: A.B.D.'de tarımın işgücü içindeki payı
(1800-2017)**

20. yüzyıl, Avrupa ve A.B.D.'nde yeni değer anlayışının yerleşme sürecinin artık geride kaldığı, tarımsal üretkenliğin olağanüstü artarak tarımın ekonomideki ağırlığının iyice yitdiği bir yüzyıl oldu.

**15. Grafik: A.B.D.'de sanayilerin toplam GSYH içindeki payı
(1947-2015)**

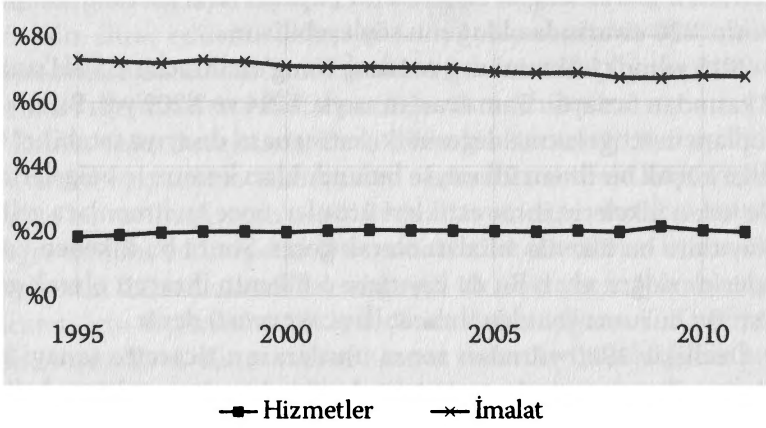
A.B.D.'nin özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyadaki ekonomik gelişmelere öncülük ettiği anlaşıyor. A.B.D.'ne odaklanıp tarım, imalat sanayisi ve diğer sektörlerin GSYH içindeki paylarına baktığımızda çarpıcı gelişmelerin olduğunu görüyoruz. 15. Grafik bunu gösteriyor. 1947 yılında %8 olan tarımın GSYH içindeki payı 2015'te iyice ufalıp %1'e kadar düştü. Ancak bu düşüşe imalat sanayisinin oranındaki bir artış eşlik etmedi; tersine, imalat sanayisinin payı aynı dönemde %25'ten %12'ye kadar düştü.

A.B.D.'deki gerek tarımın gerekse imalat sanayisinin payındaki düşüş bunların üretim düzeylerinde bir azalış olarak yorumlanmamalıdır. GSYH büyürken bunların payı düşse de katma değerleri artmayı sürdürdü. Asıl gelişme hizmetlerde yaşandı. Hizmetler, 1947 yılında %59 olan payını 2015 yılında %80'e çıkardı.

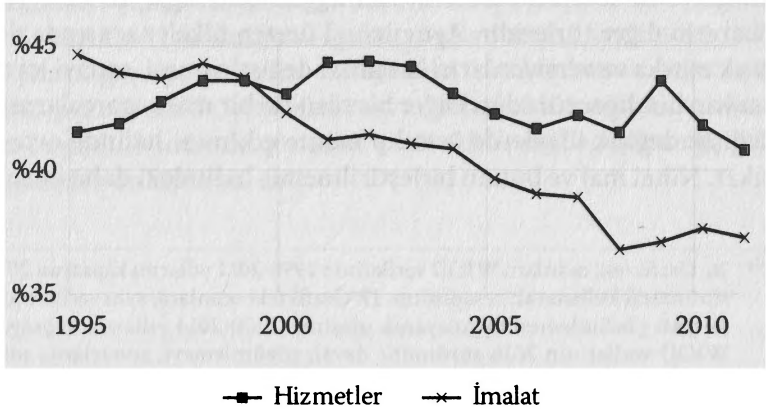
16. yüzyıla Kolomb'un keşfiyle giren dünyada, 19. yüzyıla kadar çeşit çeşit maceralar yaşansa da üretim koşullarında ve gündelik yaşamdaki değişimler sınırlı kaldı. 5 kûsur bin yıl önce uygarlığın ortaya çıkmasıyla yaşanan dönüşümden sonra 19. yüzyıla kadar sıradan insanın günlük yaşamını anlamlı biçimde etkileyip altüst edecek nitel bir değişimden söz edilemez. Eskiden nüfusun hemen hemen hepsi tarımla iştigal ederken 19. yüzyılla birlikte

imalat sanayisi hızla gelişmeye ve nüfusun çoğu kentlere akmaya başladı. Gündelik yaşam kökten değişti. İmalat sanayi beraberinde hizmetlerde belli bir oranda artışı gerektirdi.

16. Grafik: İhracatı içindeki paylar

17. Grafik: Katma değer ihracatı içindeki paylar

Şimdi yeni bir değişim yaşıyoruz. Ne olduğunu anlamak için 16. ve 17. Grafikleri karşılaştırmak ipucu verecektir.¹²¹ 16. Grafikte dünya ihracatı içinde imalat sanayisinin ve hizmetlerin payı görülüyor. 1995 yılında dünyada yapılan ihracatın, değer olarak %73'ü imalat sanayisinin ve %18'i hizmet sektörlerinin ürünlerinden oluşuyordu. Bu oranlar, 2011 yılında sırasıyla %68 ve %20 oldu. Yani yuvarlak olarak imalat sanayisinin payının %70, hizmetlerin payının %20 civarında olduğunu söyleyebilirim.

2015 yılında Lüksemburg ve Hong Kong'un ihracatı GSYH'sının 2 katından fazlaydı. Tam oran sırasıyla %214 ve %202'ydi. Bir ülke, toplam ürettiği katma değerini iki katını nasıl dışarıya satabilir? O ülke küçük bir liman ülkesiyse bulundukları kıtanın iç bölgelerinde kalan ülkelerin ihraç ettikleri ürünler, önce bu limanlara gelir. Kayıtlara bu ülkenin ithalatı olarak geçer. Sonra bu ülkeden kıta içlerine doğru akar. Bu da kayıtlara o ülkenin ihracatı olarak geçer. Bu duruma yeniden ihracat (İng. *reexport*) denir.

Özellikle 1980 yılından sonra uluslararası ticarette sanayi içi ticaret (İng. *intraindustry trade*) denilen bir olgu varlığını belirgin olarak hissettirdi. Bir ülke aynı sektörün ürünlerini hem ithal hem de ihraç ediyorsa bu durum, sanayi içi ticaret diye adlandırılır. Sanayi içi ticaretin bir örneği olan yeniden ihracat yapan ülkelere çok daha eski zamanlardan beri rastlanırdı. Bunların dünya ticaret akımları içindeki yeri ihmal edilebilecek kadar azken, bir süredir ortaya çıkmış olan ve gittikçe artan sanayi içi ticaretin uluslararası ticarette baskın duruma gelmesini sağlayan sanayi içi ticaretin diğer türleridir. Aynı ürünü üreten ülkeler arasında değişik marka ve versiyonların karşılıklı değiştirilmesi, sanayi içi ticaretin bir diğer türüdür. Diğer bir türü ise bir malın parçalarının değişik değişik ülkelere üretilip monte edilmesi halinde ortaya çıkar. Nihai mal ve bunun birleştirilmemiş halindeki daha önceki

¹²¹ 16. Grafikteki oranları, WIOD verilerinin 1995-2011 yıllarını kapsayan 2013 sürümünü kullanarak hesapladım. 17. Grafikteki oranlara, aynı verilere girdi-çıktı çözümlemesi uygulayarak ulaştım. 2000-2014 yıllarını kapsayan WIOD verilerinin 2016 sürümüne dayalı çözümlemeyi, sonuçlarda nitel değişiklik yapmadığı ve geç bir dönemde başladığı için burada vermedim. (Timmer, Dietzenbacher, Los, Stehrer ve de Vries, 2015). Veriler, <http://www.wiod.org/> dan indirilebilir.

parça parça varlıkları, ülkeler arasında karşılıklı olarak değiştirilir ki bu durumda tek tek ülkeler bakımından aynı sanayiden hem ithalat hem ihracat yapılmış olur.

Sanayi içi ticaretle birlikte artık mal ve hizmet akımlarının ölçülmesi, dış ticaretin ülke ekonomisine katkısını ölçmek için yanıltıcı olmaya başlar. Bir ülke, bir şeyleri o ülkede yaşayanlara küçük bir gelir sağlayarak, eş deyişle küçük bir katma değerle ihraç edebilir. İhraç edilenin değeri ne kadar yüksek olursa olsun ülke ekonomisi bakımından anlamlı olan bu ihracat aracılığıyla yapılan katma değerdir. Buna da katma değer ihracatı denir.

Katma değer ihracatında, ihraç edilen mal bir sanayi malıysa bile bu malın oluşumuna ülke içinden alınan hizmetlerle katkı yapılmışsa bu malın ihracatı aracılığıyla hizmetlerde yaratılan katma değer de ihraç edilmiş olur. Dünya ticaretine sektörlerin katma değerlerinin ticareti olarak bakıldığında 16. Grafikte mal ve hizmet ticareti için söylenenler köklü biçimde değişir. Bunu 17. Grafikte görüyoruz. Evet, dünya mal ve hizmet ticaretine bakıldığında bunun %70 kadarı imalat sanayi ürünlerinin ticareti ama imalat sanayi ürünlerinin ticareti aracılığıyla hizmetlerde yaratılan katma değerlerin ticareti yapılıyor. Ürün ticaretine bakıldığında %20'ler dolayında görülen hizmet ihracatı, katma değer ticaretine bakıldığında %40'ın üzerine çıkıyor. Ürün ticaretinde imalat sanayi istikrarlı biçimde ağırlığını korurken, katma değer ticaretine bakıldığında 1995 ile 2011 yılları arasında ağırlığını yitirdi ve hizmet sektörleri dünya katma değer ticaretinde başat sektör haline geldi.

Sanayi devrimi denilen olgunun başlamasının üzerinden daha 2 yüzyıl geçmeden imalat sanayisinin üretilen katma değer içindeki payı özellikle 1980'den sonra hızlanarak marjinalize olmaya başladı. Bunun da gündelik yaşamı kökten değiştireceği daha şimdiden anlaşılıyor.

Eksik Olan Ne

*“Acıyorsam sana anam avradım olsun,
Ama aşk olsun sana çocuk, aşk olsun!”*

Can Yücel

Lise sondaydım. Bir ödev hazırlayacaktık. Şimdi proje deniyor galiba. Ben Türkiye’nin toplumsal ve ekonomik (o zamanların fiyakalı olan deyişiyle sosyo-ekonomik) yapısını inceleyecektim. Bırak interneti, kişisel bilgisayar yoktu. Hesap makineleri bile yeni çıkmıştı. Amma ve lâkin kopyala/yapıştırın o zamanki muadilleri elbette vardı. Herkes bu yöntemleri kullanarak hazırlarmış ödevleri, bilmiyordum. İyi ki de bilmiyormuşum. Çok kısa bir sürede, pür dikkat bir sürü kitap okudum; hatırladıklarımın arasında Doğan Avcıoğlu, İsmail Cem İpekçi, Emre Kongar, Cavit Orhan Tütengil’in kitapları var.¹²² Elbette hepsini okumayı ödevle yetiştiremedim. Ödevde hangilerini kullanmıştım şimdi hatırlayamıyorum.

Liseli bir genç olarak biraz kafa karıştı tabi. Türkiye Cumhuriyeti sıfırdan başlamıştı, başarı üzerine başarı kazanmıştı ama yarım yüzyıldan fazla süre geçmesine karşın Türkiye yine de geri kalmıştı, az gelişmişti. Osmanlı İmparatorluğu başarısızdı, genç Cumhuriyet’e bıraktığı miras ağır bir yükü ama Osmanlı İmparatorluğu dünya çapında doruklara çıkmış bir devletti, çok iyiydi. Türkler, tarih boyunca olağanüstü başarılıydı ama dünyanın en geri kalmış ülkelerinde yaşıyorlardı. Neler oluyordu?

¹²² Avcıoğlu (1968 ve 1978-1982), İpekçi (1970), Kongar (1976), Tütengil (1970)

İpin ucunu hiç bırakmadım. On küsur yıl sonra artık genel terimlerle, genel konularda iktisatla uğraşmanın ötesine geçip ayrıntı denilecek özel konularda iktisadi araştırmalar yapmaya başlamıştım. Ayrıntı dediysem hiç de önemsiz değildir; tersine somut sonuçlar veren tüm çalışmalar hep ayrıntılara dayalıdır. Dünyadaki ülkelerin tümünü olabildiğince kapsayan veri kümeleriyle çalışırken Türkiye'nin dünyadaki göreceli konumunun kısa bir süre önce, 1950 yılında hiç de o kadar kötü olmadığını gördüğümde şaşırdım; 1950'den sonra düzenli biçimde kötüleşiyordu.

Hele ayrıntılı ihracat ve ithalat verileriyle çalışırken daha da şaşırdım. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki iki üç yılda ülkemiz, Hollanda ve Belçika gibi en gelişmiş Avrupa ülkelerine uçak ihraç ediyordu. O yıllara ilişkin haberlere bakıldığında en azından İstanbul'da gelişkin, çağdaş bir toplumsal yaşamın bulunduğu fark ediliyordu. Ee ne oldu da ülkem artık geri kalmış ya da az gelişmiş bir ülkeydi.

1990'lı yılların ortasında zaman dizileriyle ilgili ekonometrik incelemeler yaparken 1980'lerden sonra büyüme oranının %4'ler dolayında dalgalandığı ortaya çıkıyordu. Bu arada on yılı içe kapanma on yılı dışa açılma olacak biçimde bir döngü gözümü çarpıttı. Gizemli bir şeyler vardı. İktisadi açıklaması yok gibiydi. Bulgumu hipotezleştirip aradan geçen 20 yılda sınadım. Hayret bir şeydi, tutuyordu.

Diğer ülkelerde de döngüler gözleniyor. Joshua S. Goldstein, J. Zvi Namenwirth'in çalışmalarına dayanarak muhafazakâr (İng. *conservative*), dar bakışlı (İng. *parochial*), ilerici (İng. *progressive*) ve geniş bakışlı (İng. *cosmopolitan*) olmak üzere on iki yıllık 4 evreden oluşan kırk sekiz yıllık bir döngüden söz ediyor.¹²³ 1988 yılında yayınlanmış bu yaklaşıma göre A.B.D., 2004 yılında başlamış olan geniş bakışlı evrenin bittiği 2016 yılı itibariyle muhafazakâr evreye girdi.

Wesley Clair Mitchell, ekonomik döngülerin, ticaret döngüleri (İng. *trade cycles*) olarak çözümlenmesinin, 1773 ile 1842 yılları arasında yaşayan Jean Charles Léonard de Sismondi'nin çalışmalarıyla su yüzüne çıktığını saptadı.¹²⁴ İngiltere için 16. yüzyıla

¹²³ Goldstein (1988, s. 105-107)

¹²⁴ Mitchell (1927, s. 4-5)

kadar uzanan dönemlemeler vardır.¹²⁵ Mitchell'in "iş döngüleri" (İng. *business cycles*) olarak adlandırıp başlattığı döngü dönemlemesi, A.B.D. için aylık veriler işlenerek 1854 yılından başlayarak günümüze kadar yapıyor. İngiltere, A.B.D. ve ülkelerin neredeyse tümü için ekonomik döngülerin temel özelliği, döngünün süresinin sabit olmamasıdır.¹²⁶ Döngü süresi diğer ülkelerde değişken-ken ülkemizde sabit 20 yıllık döngü süresi vardır.

Gelişmiş denilen ülkelerdeki döngülere baktığımda, bu döngülerin içinde yeni ürünlerin ortaya çıktığını, bunun sonucu çalışma, yaşama ve kentselliğin değiştiğini, yeni ürünlerin sıradanlaşıp artık yeni bir eski üretimin entegral parçası olduğunu görüyorum. Ülkemde öyle mi? "Hurra!" ile başlayıp "Mahvolduk!" ile bitiyor.

SÖĞÜŞÇÜ SINIF

Korkut Boratav şöyle yazıyor: "Savaş sonuna 250 milyon dolarlık, yani 1946 ithalat hacminin iki mislinden daha fazla bir döviz rezerviyle giren ve 1946 yılında da 100 milyon dolara yakın bir dış ticaret fazlası veren Türkiye'nin, hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabasına girmesi, önce Truman Doktrini, sonra da Marshall Planı çerçevesi içinde yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde kesintisiz olarak ve aynı yaklaşım içinde süregelmiştir."¹²⁷

Yakup Kepenek şöyle yazıyor: "Ekonominin 1960 sonrasında, 1980'in başına dek gelişimi, kalkınma planları çerçevesinde incelenebilir. Yaklaşık yirmi yılın genel ekonomi politikaları ve uygulama programları kendine özgü bir özellik taşıyor. Bu özellik, dönemin dışalım yerine, yerli üretim (ithal ikamesi) yöntemiy-le sanayileşmenin bilinçli bir uygulamasına tanıklık etmesinden kaynaklanıyor. Üstelik, 1950'li yılların sonunda yaşanan ekonomik ve siyasal bunalımın sonrasında uygulamaya konulan planlı kalkınma yaklaşımı, 1970'li yılların sonunda daha ağır bir ekonomik ve siyasal bunalımla sona eriyor. Mantıksal olarak bunalım

¹²⁵ Mitchell (1927, s. 75)

¹²⁶ Mitchell (1927, s. 453-454)

¹²⁷ Boratav (2014, s. 101)

planlanamayacağına göre (bunun tersi belki intihar edecekler için düşünülebilir), bu yirmi yılın gelişmelerinin çok daha ayrıntılı bir biçimde irdelenmesi gerekiyor.”¹²⁸

Acemoğlu ve Üçer şöyle yazıyor: “Türk büyümesinde az dile gelen bir bilmece var. 2001 yılındaki sert mali krizi takiben Türkiye, büyük bölümüyle yapısal değişmelerle, üretkenlik artışıyla ve hem coğrafi hem de toplumsal olarak ekonomik etkinliğin genişleyen bazıyla hareketlenen beş yıllık hızlı ekonomik büyümenin keyfini çıkardı. Yabancı medya ve Türk medyası 20. yüzyılda Türkiye ekonomisinin tipik karakteri olan ‘dur-git döngüleri’ne karşı bağımsız yeni bir modelin çığırtaçlığını yapmasına karşın bu süreç, durdu ve tersine döndü.”¹²⁹

Boratav, Keyder, Acemoğlu ve Üçer, yazdıklarını izlediğim, çalışmalarının sonuçlarından yararlandığım değerli iktisatçılardır. Boratav, sınıf çözümlemesi yapıyor, bir yere geliyor ki “hiçbir ekonomik mantığa dayanmayan” bir şeylerle karşılaşılıyor. Kepenek, makroekonomik çözümleme yapıyor, bir yere geliyor ki “mantıksal olarak planlanamayacak” bir şeylerin planlanıyormuş gibi olduğuna rastlıyor. Acemoğlu ve Üçer, kurumsal değişimi çözüm-lüyor, bir yere geliyor ki...

Her yirmi yılda bir umut doğabilmesi, ayrıntılı olarak incelendiğinde bu umutların boş umutlar olmadığını gösteriyor. Görüldüğü kadar gereksinim duyulan her şey yerli yerindedir. İktisadi bakımdan hiçbir dönemin başında telafi edilemeyecek bir eksiklik yoktur. Ama gel zaman git zaman bir şeyin eksik olduğu hissediliyor. Bu eksiklik, iktisadi bir eksiklik değildir; sınıfların sınıflardan beklenen biçimde, makroekonominin makroekonomiden beklenen biçimde, kurumların o kurumlardan beklenen biçimde işlememesine neden oluyor. Ne yapılırsa yapılsın bir yerden sonra yozlaşma baş gösteriyor ve umutla başlayan hüsrarla sonlanıyor.

Habersel olarak yaklaşırsam; Türkiye’de birileri, Türkiye’deki herhangi birini değil de ecnebileri söğüşlemek için bir etkinlik yürütür. Türkiye, bu söğüşçüler için kullanmasını çok iyi bildikleri bir araçtır. Söğüşçüler, Türkiye için uygulanabilir, akla yatkın

¹²⁸ Kepenek (2012, s. 137)

¹²⁹ Acemoğlu ve Üçer (2015, s. 1)

bir plan, proje, program, reform ya da ne dersen artık, görünürde getirisi yüksek olan bir tasarım geliştirir ve ecnebilere söğüşlemek için finansman bulurlar. Parsayı toplayıp sonra da sorumluluğu Türkiye'nin, Türk ulusunun, Türkiye'nin cehaletinin, Türkiye'nin yobazlığının üzerine atıp sıvışırlar. Ardından nedense kapsamlı bir sosyalist kıyımı gelir. Nihayetinde yeni yüzlerle, akla yatkın yeni bir tasarımla yeni bir söğüşleme etkinliği başlar. Türkiye ekonomisi, Türkiye'de çalışan insanların ve çağın ittirmesiyle söğüşleme etkinliklerine karşı gelişmeyi, hep geride kalarak da olsa sürdürür. Olgulara baktığımda gördüğüm resim işte bu.

Döngünün yinelenmeleri, haberselliğin ötesine geçip bilimsel araştırmalara konu olabilecek sürekliliği ortaya koyuyor. Bu durumda artık etkinliklere katılan insanların özel öznelliklerinden ve öznel arasındakiliklerinden bağımsız bir toplumsallık olarak söğüşçü sınıfın var olduğu hipotezini yapmak gerekiyor. Önce söğüşçü sınıfın varlığını bir konut (İng. *postulate*) olarak alıp sonuçlarını incelemek ve sonra da sonuçlarıyla birlikte varlığını sınamak, durumun bilimsel olarak araştırılması için izlenmesi gereken yol olarak beliriyor.

Var olan üretimle üretilen artının mali sektörün eksikliğinde her üretim döneminde eridiğini, para akımının ve mali sektörün varlığında yeni üretime olanak tanıdığını daha önce karikatürize biçimde anlattım. Türkiye'deki tarihsel gelişim biraz farklıydı. Padişahlık döneminin başlarında var olan üretimde ortaya çıkan artı, her dönem bir biçimde eriyip gidiyordu. Hızlı para girişlerini takiben 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da mali sektör ve yeni üretim serpilip gelişmeye başladı. Gelişen yeni üretim, bir sonraki aşamada mali sektörle birlikte var olan üretimin bir parçası haline geldi; böylece ekonomi büyüdü. Halbuki Türkiye'de ne yeni para ne yeni parayı yönlendirecek mali sektör vardı; yeni üretim oraya çıkmıyordu, mali sektör olsa bile yeni üretim yapabilmek için uygun koşulların bulunduğu bile tartışmalıydı. Modern Dünya gelişirken Türkiye ekonomisi görece olarak daralıyordu.

Türkiye'nin Avrupa'ya karşı ekonomik olarak korumasızca açık kalan bölgelerindeki var olan üretim, Avrupa'daki mali sektörden gelen paralarla Avrupa'daki yeni üretimin gelişimine artı aktarmaya başladı. Bu bölgelerdeki üretim, Avrupa'daki ekonomiye

bağlı duruma geldi. Bu karmaşa içinde insanların bir bölümünün kişiliğinde üst yapısal olarak Türkiye'nin bir parçası olmalarına karşın ekonomik olarak Avrupa'nın bir parçası olmaları durumuna karşılık gelen bir yarılma oluştu. Kanımca söğüşçü olarak nitelenebilecek sınıf davranışının kökeni o zamanlara dayanıyor.

Toprak kaybı hemencecik fark edilir ama eskiden zaten eriyip giden var olan üretimdeki artının başka bir ekonomiye akarak başka bir ekonomiyi beslemesi yoluyla elden kayıp gitmesini idrak etmek o kadar da kolay değildir. Bu durumda Türkiye'nin merkezindeki yönetici sınıfın görebildiğim iki opsiyonu vardı.

Muhafazakar olan birinci opsiyon, durumu kabullenip modern dünyayla hammadde arzcısı bir ulus olarak bütünleşmenin hedeflenmesidir. (Çok çok gecikmeli olarak kısa çok kısa bir süreliğine 2. Dünya Savaşı sonrasında başarısızca denendi.) Bunun için üst yapıda ciddi değişiklikler yapmak gerekirdi. Bir yandan yabancı modern genişleyen üretime eklemelenmeyi meşrulaştıran; diğer yandan merkezi bir devlet örgütlenmesiyle ulusal ekonominin -dolayısıyla ulusun- içinde var olacağı koşulları taşıyan üst yapısal dönüşüm, demokratik siyasal koşullardan yaygın çağdaş eğitime kadar birçok yeniliği gerektirirdi. Böylece ikinci opsiyonun çığrı da açılmış olurdu.

İlerici olan ikinci opsiyon Türkiye'de yeni üretimin koşullarını hazırlamaktır. Bu yolla var olan üretimden kaynaklanan artı, parasal bir ekonomide, içeride toplanıp ulusal yeni üretimin olanağını oluşturabilirdi.

Her iki opsiyon bakımından da karşılaşılabilecek ilk sorun, önce fark edilmiş olmalarının gerektigiidir. 21. yüzyılda bile fark edildiği kuşkulu olan bu opsiyonları 17. yüzyılda birilerinin kestirip buna göre bilinçli eylemlere girişmesi, olanak dışıydı.

Gerici olan bir üçüncü bir yol daha vardı. Dünyada eski statüyü yeniden sağlamak için uğraşmak olarak bu yol elbette çıkmazdı. Türkiye'nin son dört yüzyıllık tecrübesi, bu üç seçenek arasında -neredeyse kural olarak bilinçsiz- gelgitlerden oluşur.

Burada yeri gelmişken sınıfları nasıl anladığımı özetlememde yarar var. Öncelikle belirtmem gerekir ki tarihsel ardışık toplum türleri olarak köleci toplum, feodal toplum ve sermayeci toplum sıralanışı bu haliyle aklıma pek yatmıyor. Ben başka bir açıdan

bakarak başlıyorum sınıfları düşünmeye.

Özneler arası ilişkilerde tahakküm ilişkilerinin üç tür olduğunu görüyorum. Biri bir başkasına önünde diz çöktürmek istiyorsa bunun üç yolu vardır. İlk tahakküm ilişkisi türü, zorla ilişkidir; diz çöktürmek istenen, karnı yumruklanıp sırtından bastırıldığına zorla diz çöktürülür. İkinci tahakküm ilişkisi türü, duyguyla ilişkidir; biri diğerine otorite olarak gözüküyorsa diz çökmesini söyler diğeri de diz çöker. Üçüncü tahakküm ilişkisi türü, akılla ilişkidir; biri diğerine diz çökmesi halinde bir şey vereceğine ikna eder ve diğeri diz çöker.

Tahakküm ilişkileri saf halleriyle bulunmaz. Her tahakküm ilişkisi her üç türdendir. En basit zorla ilişkide bile otorite oluşumunun ve zamanlar arası değerlendirmenin bulunması gerekir; aksi halde tahakküm kuran, diğerine her şeyi fiziksel olarak zorla yaptırmak durumunda kalır ki bu neredeyse olanaksızdır. Her tahakküm ilişkisi, hem zorla hem duyguyla hem akılla işleyen ilişkidir. Tahakkümün yoğunluğunu ve sınırlarını neyin belirlediğine baktığımızda tahakküm ilişkisinde sürekli zorlama kullanılsa bile karşı çıkılması durumunda karşı çıkanı tahakküm ilişkileri içine çekmek için zor kullanılıyorsa tahakküm ilişkisine zorla ilişki, otorite kullanılıyorsa duyguyla, zamanlar arası değerlendirme kullanılıyorsa akılla ilişki diyebiliriz.

Özneler arası tahakküm ilişkileri, günlük yaşamımızın tuzu biberidir. Sorun asıl tahakküm ilişkilerinin toplumsallaşmasıyla ortaya çıkar. Toplumsallaşma aynı tür ilişkilerin yinelenmesini zorunlulaştıran toplumsal koşulların oluşmuş olmasına denk gelir. Toplumsallaşan zorla ilişki, kölecî, toplumsallaşan duyguyla ilişki feodal ve toplumsallaşan akılla ilişki sermayecî ilişkidir. Özneler arası tahakküm ilişkilerinde olduğu üzere toplumsal tahakküm ilişkileri de saf hallerinde bulunmaz. Her tahakküm ilişkisi, hem kölecî hem feodal hem de sermayecî ilişkidir. Bunların arasında ayırım yapılabiliyorsa sınırsal durumlarda hangisinin belirleyici görüldüğüne bakılarak yapılır.

Sınıf ilişkisinin en yaygın tahayyülü, köle - efendi ilişkisidir. Köle, yaptıklarıyla dünyayı değiştirir ama bu onun eylemi değildir. Yaptıkları, efendinin buyruğunun, iradesinin gerçekleşmesidir. Yaptıklarının nedeni doğa değildir; yaptıkları, doğal değildir. Doğal

olmayan şeyler yapan olarak hissetmesi gereken insani varlığını hissedemez. O, efendinin kullandığı bir araç, bir nesnedir. Efendi de, insani varlığını hissedemez. Tamam iradesi vardır ama kendi etkinlikleri değil, kölenin etkinlikleri dünyayı değiştirir. Dünyayı değiştiren olarak hissetmesi gereken insani varlığını hissedemez. Efendinin tanrısallık yanılsamasına kadar varan hissettikleri, insanlık değildir.

Köle efendi ilişkisinin iki kişilik özneler arasılık olarak tahayyülü, pratikte birçok sorunla karşılaşır. Çok sayıda kölesi olduğunda efendinin kölelerin çalışan kesimiyle doğrudan ilişkisi kesilir. Köleler arasından çıkma köle başı belirir. Köle başı ne köle gibidir -üretken etkinlikte dünyayı değiştirmez- ne de efendi gibidir -kölelere buyurduğu kendi iradesi değildir, efendinin iradesidir-. Bu karikatürize tahayyüldeki köle başı, ara sınıfın prototipidir.

Efendiler ve kölelerden oluşan, kölelerin bir bölümünün köle başı olduğu sınıflı bir toplumu, köleci hiyerarşik örgütlenme olarak tahayyül edebiliriz. Bu tahayyülde ortaya çıkan, emirin efendiden, köle başları üzerinden kölelere aktığı hiyerarşik bir toplum örgütlenmesidir. Toplumsal koşulların bu özneler arası ilişkileri anlamlı kılacak biçimde gelişmiş olması gerekir ama bu hiyerarşik örgütlenmede ilişkiler temel olarak özneler arası ilişkilerdir.

Burada özneler arasılık dediğim, Harari'nin sunduğu dedikoduya dayalı ilişkilerle örtüşüyor. Harari'ye göre, dedikoduya dayalı ilişkilerle oluşabilecek toplumların, içine alabilecekleri insan sayısı bakımından nicel sınırı var. Şöyle diyor: "Bilişsel Devrim'in arifesinde, dedikodu *Homo sapiens*'in daha büyük ve daha istikrarlı gruplar kurabilmesini sağladı. Ama dedikodunun bile bir sınırı vardır. Sosyolojik araştırmalar dedikodu sayesinde bir arada durabilen «doğal» bir grubun sınırının 150 kişi olduğunu göstermiştir. Grup bundan daha büyük olduğunda çoğu kişi diğerlerini ne yeterince yakından tanıyabilir ne de etkili bir şekilde dedikodu yapabilir."¹³⁰

Köle başlarının varlığı ve köle başlarının başı diye katmanlaşma olanağı, 150 kişilik sınırın genişletilmesini sağlayabilir. Ancak daha ilk katmanda (köle başı) ortaya çıkan sorunlar ikinci (köle

¹³⁰ Harari (2012, s. 39)

başlarının başı) ve sonraki (köle başlarının başlarının ... başı) katmanlarda iyice içinden çıkılmaz hale gelir. Roma İmparatorluğunda özneler arasılığın ötesindeki toplumsallıklarla bu sorunların giderilmeye çalışıldığı anlaşıyor. Ama (yaşayan insanın tüm ömrü boyunca kalıcıymış gibi gözükse de) eninde sonunda bu tür hiyerarşinin dağılması kaçınılmazdır.

Çok çeşitli yönlerden ilerleyen tarihsel gelişimi atlayıp doğrudan özneler arasılığa dayalı köleci hiyerarşik örgütlenmenin bir alternatifi olan burjuva örgütlenmesine geçerseniz burjuva örgütlenmesinde emir akışlarındaki bağlar kurumsallaşıp ortadan kalkar.

Burjuva toplumunda iktisadi ve toplumsal yaşamda belirleyici olan özneler arası bağlar -ideal olarak- kopar; yerlerine tanımlanmış toplumsal konumlar ve bu konumlar arasındaki ilişki kalıpları geçer. Bir çalışan, bir yerde çalışıyorsa köle gibi oraya bağlı değildir, kuramsal olarak dile getirildiği kadar kolay olmasa da ayrılıp gidip başka bir yerde çalışabilir. Bir memur, yükseldiğinde yerini başka birine bırakır ama o konumla ilgili ilişki kalıpları yeni gelenin özneliliğinden bağımsız yürür.

Elbette insanlar, kalıpların dışına çıkıp öznelliklerini ifade etmek için içinde bulundukları konumu kullanmaya kalkarlar. Toplumsal ilişkilerin oturmuş olması, bu tür nevi şahsına münhasır sapmaları yapanların başarı hissi yaşamalarına olanak vermekle birlikte toplumsal davranış kalıplarında bir değişikliğe olanak vermez; hatta bu tür nevi şahsına münhasır güya sapmalarla oturmuşluğunu daha da sağlama alır. Tek tek insanların davranışlarından yola çıkıp doğal koşullar dışında belirleyici kabul etmeden toplumu inceleyenler için bu durum birçok gizemle doludur. Toplumsal bilimler böyle bireyden yola çıkıp toplumu kurgulamaz, tam tersine bu gizemleri tek tek çözüp toplum anlayışını gizemsizleştirir.

Burjuva toplumunda farklı sınıflardan insanların doğrudan sınıfsal ilişkileri ortadan kalkar. Gündelik yaşamda ne olduğundan bağımsız olarak temeldeki ilişkiler, insanlar arasında değil, sınıflar arasındadır. Biri ister egemenler, ister burjuvalar, isterse de çalışanlardan olsun atomize olmuştur, tek başına etkisizdir. Örgütlü -ya da nasıl mümkünse artık örgütsüz ama sınıf içi uyumlu davranışla- etkili olabilirler.

Burjuva toplumunda -kanımca- burjuvaların çalışanlar ile egemenler arasında bir orta sınıf mı olduğu yoksa çalışanların bir katmanı mı olduğu tartışmalıdır. Hiyerarşik köleci örgütlenmedeki köle başlarının ikamesidirler. Egemenlere göre çalışan gibi, çalışanlara göre ise egemen gibidirler. 17. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'da ilerleyişin dinamosu oldular ve genişlediler. Aralarından büyük sermayedar olarak egemenler çıktı. Eski egemenler arasından kaybolup gitmeyenler, önce burjuvalaşarak yeni koşullara uygun egemen biçimine dönüştü.¹³¹

Büyüklik - küçüklük coğrafi olarak düşünüldüğünde kuramsal olarak iki temel sınıflı toplum, küçük kapalı toplumdur ve çalışan sınıf ve egemen sınıftan oluşur. Toplum yayıldığı coğrafi alan bakımından büyüdüğünde, egemenlerde bir katmanlaşma ortaya çıkar. Ülke genelinde egemen olanlar, yerel ilişkileri doğrudan belirleyemezler. Yereldeki araçlarının da egemenlik alanı vardır. Büyük kapalı toplumda, merkez diye adlandırdığım ülke çapında egemenler, taşra diye adlandırdığım yerel egemenler ve ahali diye adlandırdığım çalışanlardan oluşan üç sınıf vardır. Büyük açık toplumda bunlara bir de ecnebler eklenir.

Sınıf konusundaki görüşümü anlatmayı bitirmeden önce Smith ile Marx arasında uyum gibi gözüken bir kontrasta da değineyim. Smith, insanları içinde bulundukları koşullara bağlı olarak davranış biçimlerine göre sınıflara ayırır ve şöyle bir saptama yapar: "Bir toprak sahibi, bir çiftçi, bir manüfaktür patronu, bir tüccar, bir tek kişi bile çalıştırmadan, ellerinde bulunan mal-mevcudu ile genellikle bir veya iki yıl yaşayabilir. Birçok işçi bir hafta geçinemez, birkaçı bir ay dayanır, hemen hiçbir işçi ise bir yıl çalışmadan, geçimini sağlayamaz. Uzun vadede, işçi, patronu için, patronunun onun için olduğu kadar gerekli olabilir; ancak, bu gereklilik o kadar âcil değildir."¹³²

Marx ise sınıfları bu sınıfların üyesi olan bireylerin ortak davranışsal özelliklerine göre değil, birlikte davrandıklarında çıkan

¹³¹ Bu durum, burjuvaların, yeni egemen sınıfı oluşturan sermayedarlarla -verimsiz biçimde- özdeşleştirilmesine yol açtı. Küresel, yerleşik bir sermayedar sınıfın var olduğu günümüzde, bu yaklaşımın verimsiz olmanın ötesine geçip çözümlemeyi bozduğunu düşünüyorum.

¹³² Smith (1776, s. 64)

sonucun hepsi için daha iyi olup olmadığına, yani sınıf çıkarına bakarak inceler; işçiler örgütlenip birlikte davranırlarsa Smith'in bireyci sınıf anlayışında görülmez olan bir güce erişirler.

19. yüzyılda İngiltere'den başlayıp Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayılan yeni koşullarda ortaya çıkan sınıflar, hem Smith'in bireyci hem de Marx'ın toplumcu sınıf anlayışına uyuyordu. 20. yüzyılda çalışanlar Marx'ın toplumcu sınıf anlayışına göre bir sınıf olarak varlıklarını sürdürürken, Smith'in bireyci sınıf anlayışına göre dağıldı. Yani birlik olmaları ortak çıkarlarıyken davranışlarını biçimlendiren yaşama ve çalışma koşulları farklılaştı.

Ulusal olmaktan çok, küresel olan sermayenin baskın hale gelmesiyle birlikte dört sınıflı teritoryal sınıf yaklaşımı anlamını yitirmeye başladı ve yeryüzünün tümünü kapsayan bir bölge olarak dünyada küresel sermayedar sınıf ile uluslararası çalışan sınıftan oluşan iki sınıflı küresel toplum, durumu açıklamaya uygun hale geldi.

Bilenlerin hemen fark edeceği ve bilmeyenlerin araştırdıklarında görecekleri üzere sınıf anlayışının şimdiye kadarki sınıf anlayışlarıyla sonuçları bakımından büyük ölçüde uyumlu olsa da çözümlenmeye geçildiğinde ciddi farklılıkları vardır. Böyle yapınca köleciler toplum denilebilecek Sümerlerde feodal ve sermayeci nitelikli ilişkilerin varlığını fark ettiğimde ya da sermayeci toplum denilebilecek modern Amerika'da açık köleciliği ve feodal nitelikli ilişkileri gördüğümde şaşırıyorum.

Var olan üretimin ötesine, yeni üretime geçilip ekonominin büyümesi, sermayeci ilişkilerle olabilir. 20. yüzyıldaki sosyalist tecrübeler, var olan üretimin ve öngörülebilir yeni üretimin sosyalist örgütlenmeyle görece olarak kısa sürelerde düzenlenebileceğini göstermekle birlikte; reel sosyalizm diye etiketlenen uygulamaların bilinmeyişi arayış yeni üretimin koşullarını bulmak konusunda yetersiz kaldığını da gösterdi. Sosyalistlerin bunlardan ders alıp ucu henüz bilinmedik geleceğe açık örgütlenme biçimlerini geliştirmesi gerekiyor. Şimdilik görülen o ki ekonomik gelişmede sermayeci ilişkiler belirleyicidir ve sermayeci ilişkiler yalnız ekonomik gelişme sürdürdükçe karardır.

Sermaye bir üretim aracı değildir, gelecekte gerçekleşeceği beklenen gelir akımlarının şimdi alınıp satılabilecek değer haline

gelmesidir. Gelecekte gelir akımları yoksa sermaye bunları yaratamaz. Ancak gelecekte gelir akımlarının olanağı varsa sermaye bunların üzerine yatar.

Boğaz'da ne zaman balık akını olsa martılar üzerlerinde uçuşurlar. Oltasını kapıp martıların yoğunlaştığı yere gidenler, bol bol balık tutar. Balık akınının olmadığı bir zaman, denize ekmek, simit atıp martıların toplanmasını sağlasan bile, oltanı alıp martıların yoğunlaştığı yere gidersen boş boş beklersin, balık yoktur.

Yabancı sermaye kendiliğinden geliyorsa orada yeni üretim olanağı vardır; yoksa yabancı sermaye beraberinde yeni üretim getirmez.

Türkiye'de ecnebiperverliğin en saf biçimi, denize ekmek atarak martıları çekmenin balık akınını sağlayacağı güya bilgeliğinin safliğında yabancı sermayeyi teşviklerle çekmenin yeni üretimi sağlayacağı hüsnükuruntusunda enerji kazanır. Ekmekleri alıp kaçan martıların yarattığı hayal kırıklığının sonuçlarına benzer biçimde yabancı sermayeyi söğüşleme arzusunun doğması şuursuz ama anlaşılabilir bir sonuçtur.

17. yüzyıldan başlayarak Türkiye'nin Avrupa'yla ilişkilere açık bölgelerinde yerel egemenler, taşra, Avrupa'daki zenginlikten pay kapabilmek için yerel artıyı Avrupa'daki yeni üretimin gelişimini sağlayacak biçimde Avrupa'ya aktarmaya başladı. Bunlar ele geçirdikleri zenginlikle ne yerel ne de merkeze bağlı yeni üretimi sağlamak için çalıştı. Yerel egemeni olduğu bölgede yaşananlara karşı vurdumduymazlaştı. Söğüşçü sınıf davranışı olarak görülebilecek gelişmelerin böyle başladığı düşünülebilir.

18. yüzyıl başında söğüşçülüğün payitahtta saraya kadar sirayet ettiği anlaşıyor. Hedefi kısa vadeli olan ve dar grup çıkarlarına göre biçimlenen söğüşleme etkinlikleri, merkez tarafından yürütülmeye başlandığında ülke çapında çok uzun vadeli akla yatkın vizyonlar sunmak gerekiyordu. Bu vizyonların özellikle hangisi olduğu, söğüşçülük etkinliği bakımından önemsizdi; ülkenin belki o kadar bile önemi yoktu.

Söğüşçü sınıf davranışına yorulabilecek işleyiş, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında yerleşik hale geldi. Yeniçeri kırımı, hem ulus hem ulusal piyasa oluşumunu ve hem mali sektör hem sermayeci üretimin gelişimini sürekli zora sokan, ülkede sürekli

karmaşanın hüküm sürmesine yol açan söğüşçülüğün baskın hale gelmesi bakımından dönüm noktası olarak alınabilir. Etkileri 2017’de hâlâ hissediliyor.

İçinde yaşandığında söğüş etkinliklerinin yaydığı çoğu kâbus olan hayaller arasında fark edilmez hale gelse de altta yatan temel gelişmenin, yeniden ve yeniden uygulanan ulusal boyuttaki söğüşçülük süreci olduğu söylenebilir.

EMPERYALİZM

En genel anlamıyla emperyalizm, bütün ülkelerin merkezlerini kendi taşrası haline getiren bir merkezi kurma, tüm dünyayı tek bir buyurganın, imparatorun emrine verme girişimidir. Bu netlikte bir emperyalist harekete seyrek rastlanır. Bütünsel bir kapsayıcılık girişiminden çok, bulunduğu yerden genişleme, yayılma eğilimidir sıkça rastlanan. Bu tür yayılmacılığa da nihai hedefinin tüm dünyanın yönetimini bir elde toplama hedefinde anlık bir ilerleme olduğu düşüncesiyle emperyalizm olarak bakılır.

Batı kaynaklı dört kapsamlı emperyalist saldırı yaşandı. İlki Makedon genç İskender’in on yıllık macerasıdır. İskender’in emperyalist saldırısının özgün yanı, bir yerden sonra tüm dünyaya hükmetme idealinin gerçekleştiği yanılsaması dışında kimseye bir getirisinin olmamasıdır. Gerçekleşmesi mümkün olmayan ideal için yapılanlar, hiç düzenli hale gelmedi ve İskender ölür ölmez -ki çok gençken daha otuzlu yaşlarının başında öldü- dağıldı. Üst yapıda izlerini bıraksa da alt yapıda köklü değişikliğe yol açmadı.

“Tek dünya / tek imparator” idealiyle yayılmacılık yapan Roma İmparatorluğu, Akdeniz ticaret ağı üzerinde kontrol sağlayıp Akdeniz’in kıyılarını kontrol altına alsa da sonunda tek dünyada birden çok imparatorun bulunacağını kabul etmek durumunda kaldı.

Üçüncü emperyalist saldırı ise, dinsel nitelikliydi. Avrupa’nın dört bir yanından toplanan askerlerle, dalga dalga doğuya doğru saldıranlar, saldırılarını değişen yoğunluklarla 12. ve 13. yüzyıl boyunca sürdürdüler. Üst yapıda iz bıraksa da temelde bir etkisi olmadan sönüp gitti.

İlk üç saldırı, kökende Akdeniz deniz ticaret ağı üzerindeki

denge-sizliklerden kaynaklanıyordu. İlki biraz daha içlere uzansa da sonraki ikisi İran'a ulaşamadı. Batıdan doğuya dördüncü emperyalist saldırı, diğerlerinden çok farklı oldu. Doğuya ulaşmak için batıya yönelenler, dünyanın her noktasına ulaşip dünyayı bütünleştirdi, herkesi herkesle ilişkili hale getirdi ve yaşama biçimimizi köklü biçimde değiştirdi.

Dördüncü emperyalist saldırıda merkez, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'ye 2. Dünya Savaşı'ndan sonra A.B.D. oldu.

Doğrudan askeri müdahale emperyalist yayılmanın maharetle hep kullandığı araç olsa da ve merkez dışındaki bölgeler zaman zaman sömürgeleştirilerek idari olarak doğrudan merkeze bağlanmış olsa da bu dördüncü saldırıyı, salt askeri yayılcılık ya da sömürgecilik olarak nitelemek yanıltıcı olur.

20. yüzyılda emperyalizmin varlığını Lenin, tekelleşen sermayenin işleyişi biçiminde kavrayıp sermayeciliğin o zaman geldiği en yüksek aşama olarak çözümledi.¹³³ Emperyalizm anlayışı, değer anlamının değişmesiyle uyumlu biçimde tüm dünyayı tek bir imparatorun emrinde birleştirmekten, tüm insanları tek bir sermayeye karşılık gelecek biçimde tekelleşen sermaye süreçlerine tabi kılmaya doğru kaydı.

SİYASET

Emperyalizm de söğüşçülük de sermayecilikte yozlaşmadır. Vazgeçilmez olmadıkları gibi, sermayeciliğin özüne de ruhuna da aykırı olan komplikasyonlardır. Gerek emperyalizme gerekse söğüşçülüğe, sermayecilik karşıtı oldukları yönünde sağlam sermayeci tezler geliştirilebilir; geliştirilmiştir de. Sermayecilik karşıtı (İng. *anticapitalist*) nitelikte olmak doğrudan ne ilerici-diktatör ne de sermayeciliğe karşı dayanılacak ya da desteklenebilecek bir şeydir.

Sınıf çözümlemeleri, egemenler ve çalışanlar biçimindeki iki sınıfa ve bunlardaki katmanlaşmalara dayanmıyorsa temelsiz kalıp bir balon gibi havada uçuşur. Burjuvalardaki yozlaşmaya karşılık gelen emperyalizm ve söğüşçülüğün sınıfsal çözümlemesi, bu

¹³³ Lenin (1916)

bakımdan sorunludur.

Önde gelen devletlerin yönetiminde, ordularında, istihbarat örgütlerinde, burjuva örgütlerinde doğrudan emperyalist nitelikli bir öğretiyi benimseyip emperyalist yayılmacılığı gerçekleştirmeye yönelik eylemler yapan gruplar vardır. Bunların devlet ve sermaye süreçleri üzerindeki etkileri bazen seyrelir, bazen yoğunlaşır ama hiçbir zaman mutlak tek belirleyici olamazlar.

Emperyalizm olarak görülen saldırgan davranış, ulusal ya da yerel olarak ortadan kaldırılamaz. Ulusal ya da yerel boyutlarda emperyalist saldırganlığa karşı ancak direnilebilir ve geriletebilir. Emperyalist saldırganlık olarak gözlenen ne varsa, geri çekildiğinde aynı ya da daha muhtemelen başka bir biçimde yeniden ortaya çıkar.

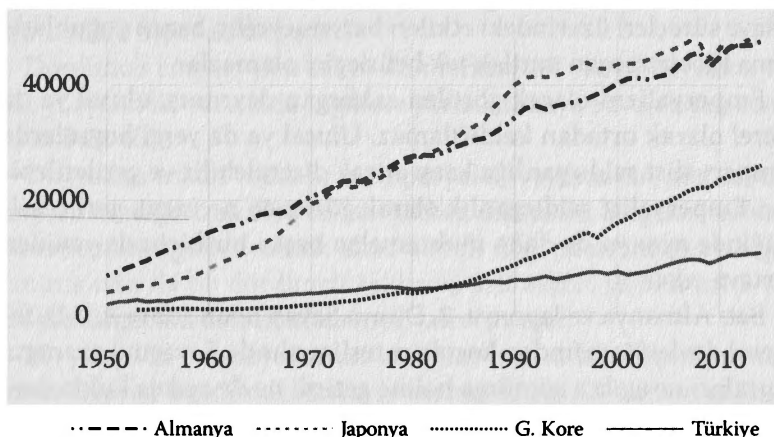
Batı Almanya ve Japonya, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra A.B.D. federal devleti tarafından koşulsuz teslim alındı. Savaşın kazananı, buraları ne açıkça sömürge haline getirdi ne de açıkça kukla devletler kurdurdu. Her iki ülkede de var olan devlet örgütlenmesi dağıtıldı. Başta NATO olmak üzere birtakım uluslararası kuruluşların nihai kontrolü, A.B.D. federal devletinin işleyişinde belirleyici olan egemenlerin elindedir. Almanya ve Japonya için böyle uluslararası kuruluşların denetimindeki devlet örgütlenmeleri oluşturuldu. Emperyalizm diye bir şeyden bahsedilebiliyorsa 2. Dünya Savaşından sonra her iki ülke de tamamen emperyalizmin kontrolüne girdi. Güney Kore'de de 1950'lerden başlayarak benzer bir durum oluştu.

18. Grafik, Türkiye, Almanya, Japonya ve Güney Kore için, kişi başına reel GSYH'nın 1950 yılından sonraki gelişimini gösteriyor.¹³⁴ Kişi başına reel GSYH, Almanya'da, biraz gecikmeyle Japonya'da ve biraz daha gecikmeyle Güney Kore'de hızla büyümeye ve yüksek bir düzeyde buluşacak biçimde artmaya başladı.

¹³⁴ Uluslararası karşılaştırmalarda GSYH verisi için PWT 9.0 (Feenstra, Inklaar, Timmer, 2015). Veriler, www.ggdc.net/pwt/ den indirilebilir. veritabanını kullandım. GSYH serisini doğrudan v_gdp serisini kur haddine karşılık gelen xr serisine bölerek elde ettim. Reel GSYH'yı ise ülkelerin 2011 ulusal fiyatlarıyla GSYH'larına karşılık gelen q_gdp serisini xr serisindeki 2011 değerlerine bölerek elde ettim. Nihayetinde hem reel hem nominal kişi başına GSYH'yı da ilgili GSYH'yı nüfusa karşılık gelen pop serisine bölerek elde ettim.

Türkiye, görüldüğü kadarıyla son zamanların fiyakalı deyişiyile hep “orta gelir tuzağı”na kapılmış kaldı.

18. Grafik: Kişi başına reel GSYH
(2011 yılı fiyatlarıyla dolar cinsinden) (1950-2014)

Emperyalist kontrol altında olduğu söylenebilecek Almanya, Japonya, Güney Kore gibi ülkelerde kişi başına ulusal gelir arttı. Ancak başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere dünya ülkelerinin çoğunluğunun da emperyalist saldırının hedefi oldukları söylenebilir ve buralardaki gelişim tam tersi yönde oldu. Ortaya çıkan görüntü emperyalizmin varlığının, bir ülkenin gelişip gelişmeyeceğinde belirleyici olmadığı yönündedir. Buna göre bir ülke için emperyalizmle birlikte hem ileri gitme hem ortalarda salınma hem de geride kalma olanaklıdır.

20. yüzyılda kalkınma iktisadi konusundaki en hararetli tartışmalardan biri, bir tarafın yakınsamayı diğer tarafın eşitsiz büyümeyi savunduğu tartışmadır. Ülkeler farklı gelişmişlik düzeylerindedeydi. Bir taraf, tüm ülkeler büyüye bile gelişmiş olanların daha yavaş, gelişmekte olanların daha hızlı büyüyeceğini ileri sürerek zamanla tüm ülkelerin birbirine yakınsayacağını ileri sürüyordu. 18. Grafikte Türkiye yokumsanırsa geri kalan üç ülke için yakınsama savı geçerli gibi görülüyor. Diğer taraf, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılığının sermayeciliğin kaçınılmaz sonucu olduğunu, tüm ülkeler büyüye bile gelişmiş ülkelerin daha da gelişeceğini,

geri kalmış ülkelerini daha da geride kalacağını ileri sürüyordu.

Ülkelerin GSYH'larını uluslararası karşılaştırılabilir dizilerde toplayan bir veritabanını kullanarak ekonometrik bir çözümlemeyle, yakınsamanın mı eşitsiz büyümenin mi gerçekleştiğini sınadım.¹³⁵

Ekonometrik çözümlemenin sonunda ortaya çıkıyor ki 1950 ve 2014 yılları arasında dünyadaki ülkelerin yakınsama ya da eşitsiz büyüme etkisinden arındırılmış ortalama büyüme oranı %3,58'dir. Tek tek ülkelerin bundan olumlu ya da olumsuz yönde düzenli olarak saptıkları da gözleniyor. %10'luk güven düzeyinde o dönem 83 ülke, dünya ortalamasının üzerinde, 102 ülke dünya ortalamasının altında büyürken, 26 ülke dünya ortalamasından anlamlı sapma göstermiyor. Tüm bunlar hesaba katıldıktan sonra reel GSYH'nın dünya ortalamasından yüzde sapmasına karşılık gelen değişkenin katsayısının anlamlı biçimde pozitif olması, yüksek gelirli ülkelerin daha hızlı, düşük gelirli ülkelerin daha yavaş büyüdüğünü gösteriyor. Ne demek oluyor şimdi bunlar?

Dünyadaki ülkelerin ortak bir gelişme eğilimi vardır. Bu gelişme, eşitsiz bir gelişmedir. Kişi başına geliri dünya ortalamasının üzerinde olanlar düzenli olarak daha yüksek, altında olanlar düzenli olarak daha düşük büyüme oranlarına sahiptir. Ama tek tek ülkeler, ülkeye özel etmenlerle bunun yukarısında ya da aşağısında yer alabiliyorlar.

Farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin kaçınılmaz olarak birbirlerine yakınsayacağı tezi yanlışlanıyor. Ama alternatif olarak eşitsiz büyümenin kaçınılmaz olduğu tezini de yanlışlayan örnekler var. Toplumsal tercih için olanak olduğu anlaşılıyor. Kaçınılmaz olarak eşitsiz büyümeye yol açan emperyalizmin varlığı tezi, Türkiye ekonomisinde görülen geri kalmayı ve döngüyü açıklamak için yetersizdir.

¹³⁵ PWT 9.0 içindeki kullandığım veriler, 56 ülke için 1950'de, 37 ülke için 1960'da, 66 ülke için 1970'de, 25 ülke için 1990'da başlıyor ve 2014 yılına kadar geliyor. Yalnız tek tüm ülkeler için bunlardan farklı tarihlerde başlayan veriler var. Bir ülke için veriler 1970'de başlayıp 2012'de bitiyor. Toplam 209 ülkeyi işleme aldım. PWT veri tabanında gerçek ulusal ürün olarak, farklı satın alma gücü paritesi yaklaşımlarına göre hesaplanmış farklı GSYH dizileri var. Burada kullandığım GSYH verileri için bir önceki dipnota bkzn.

Tamam bu “söğüşçü sınıf”ı bizzat ortaya attım ve ampirik olarak kuvvetle destekleniyor. Amma bana pek olacak işmiş gibi gelmiyor. Emperyalist odaklardan söz edilebilir; söğüşçülük için bu bile mümkün değil.

Bir maden için dünyadaki rezervlerin büyük bölümünün Türkiye’de bulunduğunu ve bu yönde bir eğilim gözükmediği halde emperyalistlerin bu konuda bir planları olduğunu ifade eden, çalışan sınıftan birinin yaptığı, söğüşçülere gereksinim duydukları kurguyu sağlayarak söğüşçü sınıfın bir bileşeni haline gelmektedir. Türkiye’nin ya da Türkiye’deki bir bölgenin jeostratejik öneminden abartılı biçimde bahsedip emperyalistlerin bu konuda bir planları olduğunu ifade etmek farklı mı? Bu gibi durumlarla karşılaşıldığında Türkiye’de yeni üretimi geliştirmeye çalışmak yerine, bu konuda emperyalistlerin emelleri olduğu biçiminde çoğu gerçekçi olmayan kaygılarla enerjiyi emperyalistlerle savaşıma yöneltme, bir söğüş etkinliğinin en azından habercisi değil midir?

Söğüşçü sınıfı tanımlamaya kalkışırsak birçok zorlukla karşılaşırız. Her temel sınıftan ve her temel sınıfın içindeki her katmandan insanların söğüşçü sınıfının faal üyesi olduğunu kabullenmek durumunda kalırız. Bu tür bir sınıf, geçici olarak belirse de kendi içinde barındırdığı temel sınıf karşıtlıkları er ya da geç belirleyici olur ve dağılma kaçınılmazdır; bu sınıfın kararlı biçimde var olması olanaklı değildir.

Söğüşçü sınıf tanımlanmaya kalkışıldığında karşılaşılan bir başka sorun ise, üyeleri sınıf bilincine ulaşıp örgütlenmeye girişse yaptıkları ancak bir uluslararası dolandırıcılık etkinliği olabilir ki bu durumda cezalandırılmaktan ancak bir süreliğine kaçılabilir.

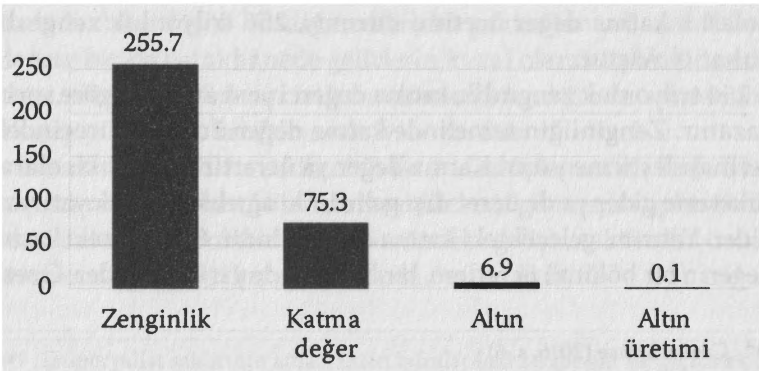
Timur, “Osmanlılar’dan devraldığımız kültürel mirasta felsefi ve sosyal düşünce geleneği yoktu. Bu yüzden belli bir tarih anlayışı, sosyal felsefe yerini tutuyor ve fikir hayatımızı tarihçiler yönlendiriyordu” diye yazıyor.¹³⁶ Yüzyıl sonra hâlâ Türkiye’de ne genel olarak felsefe geleneğinin ne de dişe dokunur özel bir felsefi geleneğin oluştuğunu savunmak kolaydır. Türkiye’de felsefe konusunda olduğu gibi, neredeyse hemen her konuda bir gelenek oluşturmama sorunu, toplumsal bir öğrenememe sorunu var. Bir

¹³⁶ Timur (1989, s. 101)

konuda tek tek insanlar parlak sonuçlar alsa da gelenek oluşmadığından başkaları neredeyse sıfırdan başlamak zorunda kalıyor. Toplumsal öğrenme, gelenekle olur. Bayrak yarışında bayrağın bir sonraki koşucuya devrinde olduğu gibi, gelenek oluşmuş olan bir konuda birinin ilerlemesi, diğerlerine devredilmiş olur; diğerleri en baştan, starttan başlamak durumunda kalmaz. Böylece öğrenme bireysel kalmaz, toplumsallaşır.

Söğüşçü davranışa yorumlanan gelişmeler, sınıfsal nitelikte değildir. Hep başarısızlıkla sonuçlanan aynı döngünün yinelenmesinde dünyadaki eğilimlerin ve dönemsel dalgalanmaların yanı sıra Türkiye'deki dönemler arası tutarlılığı olmayan toplumsal tercihler etkilidir. Bu konudaki toplumsal öğrenme, her seferinde bir yandan vesvese bir yandan abartılı umutlanmayla oluşan gerçekçi olmayan beklentilerle engellenir. Söğüşçülüğü sınıfsal olarak niteleyip döngüleri böyle bir sınıfsallıkla açıklamak yerine öğrenme engelini sonucı olarak aynı türden başarısızlığın sürekli yinelenmesi olarak değerlendirmeyi daha uygun buluyorum. Başkaca türlü yaklaşım, sürekli yinelenmeyi çaresizce kader olarak benimsemeye ve bu konuda öğrenmenin bir de bu yolla engellenmesine yol açar.

19. Grafik: 2016 yılında dünyadaki zenginlik, üretim, altın
(trilyon dolar)

Söğüşçü girişimlere, Merkantilist dönemle ilgili değişim Cantillion'un durumunda olduğu gibi, sanayi toplumunda A.B.D.'de 20. yüzyılın başında karşılaşılan Ponzi vakaasında

olduğu gibi ya da 1980'lerde az gelişmiş ülkelerin borç sorununda olduğu gibi, dünyanın her yerinde her zaman rastlanır. Sorun, Türkiye'de nasıl kararlı, baskın ve belirleyici etmen olduğudur.

19. Grafikte gösterildiği üzere, Credit Suisse'in tahminine göre 2016 yılında dünyadaki toplam zenginlik yaklaşık 256 trilyon doldardı.¹³⁷ IMF, aynı yıl dünyada toplam 75 trilyon dolarlık katma değer üretildiğini tahmin ediyor.¹³⁸ Buna karşılık, insanlığın başından 2016 yılının sonuna kadar çıkarılmış olan dünyadaki altının toplam değeri, 7 trilyon kadardı.¹³⁹ Bunların, üçte ikisi 1950 yılından sonra çıkarıldı ve yarısı kadarı, merkez bankalarının ya da finansal şirketlerin kasalarında külçe külçe istiflenmiş biçimde duruyordu.

İstilacı denilebilecek eski anlayışa göre zenginlik, değerli madenlerden oluşur. Bu anlayışa göre, bir ülke komşusunun zenginliğini ele geçirmek istiyorsa komşusunu istila edip hazinedeki değerli madenleri alır. Merkantilist anlayışta hedef yine komşunun değerli madenlerini ele geçirmektir.

Bir ülke, dünyadaki altınların tümünü ele geçirse bile elde edeceği zenginlik 2016 yılı itibarıyla 7 trilyon dolar civarındadır. Bu, o yıl dünyadaki gelirlerin toplamının yalnızca onda biri kadardır. Üstelik ister istilayla ister merkantilist yöntemlerle olsun 7 trilyon dolarlık altın ele geçirildikten sonra bir de bakmışsın 75 trilyon dolarlık katma değer üretimi durmuş, 256 trilyonluk zenginlik buhar olmuştur.

256 trilyonluk zenginlik, katma değerci yeni anlayışa göre varlık kazanır. Zenginliğin temelinde katma değer üretimi sürecindeki sermayeleştirme yatar. Katma değer ya ücrettir ki ağırlıklı olarak tüketime gider ya da ücret dışı gelirdir ki ağırlıklı olarak yatırıma gider. Yatırım, gelecekteki katma değer içindir. Gelecekteki katma değerın bir bölümü ücretlere, bir bölümü de yatırıma gider. Özetle

¹³⁷ Credit Suisse (2016, s. 6)

¹³⁸ Kaynak; www.imf.org'dan indirilen WEOApr2017alla.xls

¹³⁹ Altının miktarını USGS (2014) ve USGS (2017) verilerinden hesapladım. Dolar değerini ise World Gold Council'in sitesinden (<http://www.gold.org/statistics#historical-prices>) elde ettiğim 26 Aralık 2016 altın fiyatını kullanarak hesapladım.

katma değer, şimdiki ve gelecekteki tüketime, ücretlere dayalı olarak yaratılır; aksi halde köpüktür.

Afganistan, Irak, Libya ve Suriye'nin durumlarına bakıldığında rahatlıkla görüleceği üzere istila, katma değerci anlayışa göre oluşan zenginliği ortadan kaldırır.¹⁴⁰ Bu tür zenginlik, ne istilayla ne de onun ekonomik muadili olan merkantilizmle ele geçirilebilir. Ele geçirilmeye kalkışıldığında sönüp gider. Katma değerci anlayışa göre zenginlik, komşudan ele geçirilemez, ülkede çalışmanın ürününün artması ve artan ürünün tüketilmesiyle oluşur. İstila-cı bir anlayışla merkantilist yöntemlerle bu işe kalkışan ülkenin kendisi batakhaneleşir.

Dünyadaki ülkeler, bir ucunda batakhanelik diğer ucunda gönençli toplum olmak üzere bir skalada değerlendirilebilir. Batakhane ücretler düşüktür, çalışanların çalışma ve yaşama koşulları kötüdür, yüksek riskler vardır ve çalışanların üzerine kalır. Gönençli toplumda ücretler yüksektir, çalışanların çalışma ve yaşama koşulları iyidir, riskler olabildiğince düşürülür ve riskler gerçekleştiğinde çalışanları etkilememesine, etkiliyorsa tazmin edilmesine yönelik önlemler vardır.

Batakhane kâr oranı yüksekken gönençli toplumda kâr oranı düşüktür. Kâr oranının bir yerde düşük, diğer yerde yüksek olması, aynı düzeydeki gelir akımının sermayeleştirildiğinde gönençli toplumda daha yüksek bir değere haiz olmasını sağlarken, batakhane daha düşük bir değere karşılık gelmesine yol açar. Düşük değere bir de batakhane gelirlerin kural olarak anlık elde edilmesi, düzenli gelirlerin istisna olması eklendiğinde sermayenin oluşup gelişmesi, batakhane iyice zordur.

Batakhane fiilen etkili olan iktisadi düşünme, en fazla ilksel biçimi olan merkantilizme ulaşabilirken, gönençli toplumlarda klasik ekonomi politikten günümüzdeki gelişkin iktisadi çözümlemelere kadar evrilmiştir, daha da önü açıktır.

¹⁴⁰ Emperyalist saldırının amacı zaten buralardaki zenginliği ele geçirmek değil, doğrudan saldırılan ülkelerdeki değil, dünya genelindeki meşruiyetini dayandırdığı zoru fiilen göstermek olduğu düşünülebilir. Saldırılan ülkelerden doğrudan elde edilen getiri, zararı karşılamasa da fark etmez, saldırı-ganlığın işlevini görebilmek için dünya genelinde dinamik bir değerlendirme gereklidir.

Yakınsama savı, uluslararası mal ve fon akımlarının serbestleştirilmesi halinde ülkelerin tümünün gönençli toplum olmaya doğru ilerleyeceğini ileri sürerken, eşitsiz büyüme savı gönenç toplumlarının sahip oldukları gönence, diğer toplumların batakhaneliğe mahkûm olduğu koşullarda ulaştıklarını savunur. 20. yüzyıldaki tecrübe gösteriyor ki her iki sav da olup biteni açıklamakta yetersiz kalıyor. Her iki savın da geçerli olması için gerekli kendilerine özgü koşullar vardır. Bir ülke için hangi koşulların bulunduğu iktisaden verili olarak alınsa da iktisadın ötesine geçildiğinde siyaseten değiştirilebilir niteliktedir. Bir ülkenin batakhane mi yoksa gönençli toplum mu olacağı siyaseten belirlenir, toplumsal tercih konusudur.

Verili koşullarda bireylerin yaptıklarına göre ödüllendirildiği ya da cezalandırıldığı süreçler, ekonomik süreçlerdir. Bireyler, koşulları belirleme konusunda etkisizdir. Koşulları değiştirmek için, toplu davranışı etkileyecek eylemlerde, siyasi eylemlerde bulunmaları gerekir. Bireylerin, tek başlarına etkisiz olduklarını değiştirmek için birlikte eylem yapmaları gerekir. Siyasi eylem, birlikte yapılan eylemdir.

Siyasi eylemin olanağı, çalışanların siyasi eylemlere katılıp devrimci değişimleri güdülemelerinin de olanağıdır. Ancak bu olanağın, güçlü ve zengin olanların, güç ve zenginliklerini tehdit ettiğinden dolayı ortadan kaldırılması doğrultusunda güçlü ve zengin bir irade vardır. Soğurulan artının bir bölümü, siyaseti taklit eden ancak bireylerin etkisiz oldukları, üstelik kendisinin de reel etkisi belirleyici olmayan bir gösterinin süreklilik arz edecek biçimde örgütlenmesi için kullanılır. Bu örgütlenme, yalnızca yararsız olmakla kalmaz artıyı soğuranların soğurabilecekleri artıyı azaltarak, artıyı üretenlerin örgütlenip ürettikleri artının en azından bir bölümünü almalarını engelleyerek herkes için zararlı olur. Ama bu doğrultuda güçlü ve zengin bir irade bulunduğundan dolayı bu durum sorun olarak görülmez. Gösteri siyaset diye adlandırdığım bu tür güya siyaset, çalışanların tribünde olduğu, topa giremedikleri bir maç gibidir. O kaleye de girse bu kaleye de girse çalışanların aleyhine tekmelenen top, çalışanların bizzat yaşamlarıdır.

Gösteri siyaset, siyasetin olanağını ortadan kaldırmaz. İnsanın siyasetle uğraşacağı zamanını, düşünme ve iletişim kapasitesini

boşa kullanmasını sağlayarak pratiğe geçmesini engeller. Siyaset, gösteri siyaset bir yana bırakılarak başlar. Gösteri siyaset, gelişen her siyaseti kendine çeker. Buna karşın temeldeki gelişmelere bağlı olarak gösteri siyasetin ötesinde siyaset, yeniden ve yeniden belirir. Her ülkede gösteri siyaset vardır, ülkemde neden siyaset diye olanak bulan yegane şey gösteri siyasettir ve siyaset, gösteri siyasetle gölgelenmez, doğrudan zorla engellenir?

Toplumsal tercihin gösteri siyasetteki görüntüsü, dolayısıyla bunu etkileyip değiştirmek, ilke olarak toplumsal tercihi değiştirmez. Toplumsal tercihteki değişim, siyaseti gerektirir. Toplumsal tercih, toplumdaki insanların şu ya da bu konudaki fikirlerini, el kaldırıp oylaması biçiminde, öznelliklerin güya birlikte nesnelleşmesi yoluyla oluşmaz; ancak gölgelenir. Toplumsal tercih, toplumdaki insanların yaptıklarının toplu sonucu olarak belirir.

Hep aynı arzulanmayan toplumsal tercih ortaya çıkıyorsa bu konuda gösteri siyasete de yansıyan yapısal değişim, reform önerileri ve talepleri belirir. Kayıtlardaki yasal ve kurumsal düzenlemeler, toplumda bağlayıcı olmuyorsa, yalnızca defterine uydurmanın yeni yöntemlerinin gelişmesine neden oluyorsa gösteri siyasette başarı olarak asılı kalsalar da fiilen meşruiyeti olmadığından etkili olmazlar. Kayıtlardaki düzenlemelerin, toplumda bağlayıcı olması için, uygulamaları denetleyen bir kamunun bulunması gerekir. Türkiye’de bir türlü oluşamayan, hukukun çağın gereklerine uygun hale gelmesini sağladıktan sonra meşruiyetinin dayanağı olan denetleyici kamunun etkinliğidir. Her ülkede kamunun işleğinde sorunlar vardır ama ülkemde denetleyen etkin kamu oluşmıyor bile. Neden?

NEYİMİZ EKSİK

The National Bureau of Economic Research’te asistan olarak çalışırken kambiyo kontrolleriyle ilgili bir kitapta bolca Türkiye’ye değinilen “Naylon Fatura” adlı bir bölümle karşılaştığımda irkil-diydim.¹⁴¹ Türkiye’nin yanında Filipinler’e ve Pakistan’a da değiniliyordu ama Türkiye, baş roldeydi. Sonra da projede incelenen

¹⁴¹ Bhagwati (1978, s. 68-70)

diğer ülkelerde naylon fatura uygulamalarının düzenli olduğuna ilişkin delile pek rastlanılmadığı belirtiliyordu. Bu saptama, İthal İkameci Sanayileşme dönemiyle ilgiliydi. Aslında pek de şaşmamam gerekiyordu. Daha önce bir dergide, özellikle Türkiye’de hayali ihracatı inceleyen bir yazı okumuştum.¹⁴² Bu saptama da, İhracata Dayalı Kalkınma dönemiyle ilgiliydi. Her ülke için ufak tefek böyle şeyler olur. Türkiye gibi ayyuka çıkmış olanını görmedim.

Türkiye ile ilgili ampirik iktisadi çözümleme için resmi istatistikleri kullanırken çok dikkatli olmak gerekir. Buradaki amacım bu olsaydı verilerle ilgili bolca düzeltme yapıp uzun uzun açıklamalar yapmak durumunda kalırdım. Neyse ki burada amacım, bu değil. Sorun, istatistiklerdeki bozukluklar değil; araştırmacıya ek külfet yükler ama aşmanın yolları vardır.

Burada dile getirdiğim sorunu anlamak için önce Türkiye’nin büyük bir ekonomiye sahip olduğunu görmek gerekir. Bu çok güçlü, çok etkili olduğu anlamına gelmez ama Türkiye ekonomisini küçümsemek gerekir.

Fiyat değişimleri biraz düşük gösterilebilirse bir ülke için reel küçülme olduğu halde reel büyüme gösteren istatistik hesaplanabilir. Uluslararası tek dönemlik karşılaştırmada nominal değerleri kullanmak bu sorunu eler. Bu sefer de ulusal paranın aşırı değerli olduğu dönemlerde, olduğundan daha büyük değerler ortaya çıkar ama tarafgirliğin nedeni belli olduğundan bu değerler rahatlıkla yorumlanabilir.

PWT 9.0 verilerini kullanarak yaptığım sıralamada dokuz ulusal ekonominin aynı para birimi cinsinden ifade edilmiş GSYH’sının Türkiye’nin GSYH’sından 1950 yılından beri büyük olduğu görülüyor. Bunların arasında Avrupa’dan Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya; Kuzey Amerika’dan A.B.D., Canada bulunuyor. BRICS ülkelerinden Çin ve Hindistan’ın ulusal gelirleri de hep Türkiye’nin üzerinde kalıyor.¹⁴³ Bunların arasında elbette Asya’dan Japonya da var. Avrupa’dan Avusturya, İspanya ve Hollanda, BRICS ülkelerinden Brezilya ve Kuzey Amerika’dan Meksika 1960’dan,

¹⁴² Rodrik (1988)

¹⁴³ Veri tabanına, Çin 1952 yılında giriyor.

BRICS ülkelerinden Rusya 2001'den sonra GSYH sıralamasında hep Türkiye'nin üzerinde yer alıyor. Güney Kore 1983 yılından, Endonezya 2010 yılından itibaren hep Türkiye'den daha yüksek GSYH üretiyor. Türk Lirası'nın değerlenmesine bağlı olarak Türkiye'nin sıralamadaki yeri dalgalansa da on yedi ülkenin listede düzenli olarak Türkiye'nin üzerinde bulunduğu söylenebilir.

Arjantin, 1950'lerin başında en üst sıralardayken zamanla geri sıralara doğru düştü. Evet, Türkiye nasıl daha da kötü olabilirdi diye araştırarak olanlar için örnekler var. Benim sorunum nasıl daha iyi olacağıyla ilgili.

Türkiye'nin üzerinde yer alan ulusal ekonomilere bakıldığında bunların dünyanın önde gelen ekonomileri olduğu görülüyor. Türkiye, karşılaştırmaya uygun GSYH istatistiklerinin başladığı 1950 yılından bu yana dünyanın önde gelen ekonomilerinden birine sahip. 1950'lerin başında aradaki farklar görece olarak küçüktü. Sonra sonra açıldı. Araya başka ulusal ekonomiler de girdi. Türkiye bu grubun sınırında kaldı.

Türkiye ekonomisi, küçümsenmeyecek büyüklüktedir. Büyük-tür, büyük olmasına ama insanların gönenci bakımından çok geridedir. Kişi başına ulusal gelir, gönencin yanı sıra kentleşme, sermayeleşme başta olmak üzere daha birçok şeyi gösterir. Bir toplumun ne kadar gönencilik olduğunu saptamak için başka göstergelere de bakmak gerekir.¹⁴⁴ Türkiye için başka göstergelere baksak bile bunlar arasında gönenci en iyi gösteren yine kişi başına ulusal gelirdir. Diğerlerini kattığımızda durum daha da vahimleşir. Ekonominin büyüklüğü bakımından önde gelen ülkelerin sınırında yer alan Türkiye, kişi başına gelir bakımından çok aşağılardadır.

Türkiye, 1983, 1984 ve 2001 yıllarında kişi başına gelir bakımından ilk doksan ülke arasına giremedi. Türk Lirasının aşırı değerli olmadığı, cari dengenin sağlandığı yıllarda açıkça ortaya çıkan gerçek budur. 2003 yılında 83. ülkeyken 2004 yılında birden 76. sıraya yükseldi. Sonra yine geriledi. 2014 yılında 85. sıradaydı.¹⁴⁵

18. Grafiğin bize gösterdiği, 1950'lerin başında, Almanya ve

¹⁴⁴ Jones (2017, s. 39-42)

¹⁴⁵ Bu hesaplamalar için 18. Grafikte diziler için başvurduğum verileri kullandım.

Japonya'nın reel kişi başına ulusal geliri Türkiye'nin (sırasıyla 3.5 ve 2 kat) üzerinde, Güney Kore'ninki¹⁴⁶ Türkiye'nin beşte ikisi olacak biçimde aşağısında olduğudur. 2014 itibariyle hem Almanya'daki hem Japonya'daki kişi başına ulusal gelir, Türkiye'dekinin 4,4 katıdır; Güney Kore'deki de 2,4 katıdır. Almanya, Japonya ve Güney Kore'de kişi başına ulusal gelir, 1950'lerde birbirlerinden farklıydı ve Türkiye bunların arasında yer alıyordu. Diğer ülkeler 2014'e gelindiğinde birbirlerine yakınsayarak Türkiye'dekinin çok üzerinde yüksek düzeylere çıktı. Diğerleri gönençli toplum olmaya yönelirken, Türkiye listede aşağılarda kalmaya eğilim gösterdi.

Her şey açıkça ortada. Türkiye, uyduruk kayıt tutan, tuttuklarında da oynamalar yapan, ne yaparsa yapsın gönenç düzeyinin düşük olduğunu saklayamayan, uyuyan bir ekonomi devidir. Niye sürekli kaçıyor ülkemın gönenç?

Söğüşçüler, yozlaşma, emperyalizm, kaynak yetersizliği, sermaye yetersizliği, eşitsiz büyüme, köylü bağınazlığı, bilgisizlik, tarihsel süredurumlar... Bunların hiçbirisi kaçan gönenç açıklayamıyor. Söğüşçüler, yozlaşma dünyanın her yerinde vardır. Niye ülkemde sanki sınıf davranışı, hatta ulusal karaktermiş gibi bir görüntü veriyor? Her ülke, -emperyalist merkezler denilenler bile- emperyalist emellerin hedefindedir. Niye ülkemde emelleri garipleşiyor ve emellerine ulaşıyorlarmış gibi görünüyor? Kaynak yetersizliği, Japonya başta olmak üzere daha birçok ülkede sermayeci gelişmenin önünde bir engel değil, tam tersi bir güdüleyicidir. Nasıl oluyor da kaynaklar bakımından o kadar da kötü durumda olmayan ülkemde kaynak yetersizliği bir engel oluyor? Eşitsiz büyüme, geride bulunan başka birçok ülkenin gelişmesini yavaşlatamıyor da niye ülkemın gelişmesinde aksamalara yol açıyor? Köylülük neredeyse ortadan kalkmışken ülkemde nasıl oluyor da köylü bağınazlığı belirleyici olabiliyor? 1993'te Türkiye'nin önemli iktisatçılarının bir bölümü, içinden geçtiğimiz yılları da etkileyecek olan uzun dönemli ekonomi politika önerileri geliştirip yayınladılar.¹⁴⁷ Aradan geçen sürede -biraz abartıyla söylersem- ne dedilerse tersi yapıldı. Ülkemde bunca değerli bilim insanı varken bilgisizlik nasıl

¹⁴⁶ Güney Kore, veri tabanına 1953 yılında giriyor.

¹⁴⁷ Boratav ve Türkcan (1993) ile Önder, Türel, Ekinci ve Somel (1993)

hükmedebiliyor? Ülkemde tekrar tekrar yaşanan döngünün her iki gerçekleşmesi arasında sarsıcı kırılmalar oldu, bunlar tarihsel süredurumları neden kırmadı da besledi?

“Tıpkı Cumhuriyet Devletçiliğinin olduğu gibi, İttihat ve Terakki Devletçiliğinin de sonul amacı, bir ulusal burjuvazi yaratmaktır” saptamasını yapıyor Mete Tunçay.¹⁴⁸ Çok yaygın bir görüştür ama benim aklım hiç almaz. Türkiye’de devlet eliyle -buna devlet₁ diyeyim- ulusal burjuvazi yaratılmaya çalışılıyorsa neresinden baksan ters. Öncelikle, burjuvazi var olan devlet₁in içinde ondan bağımsız gelişir. Yeterince geliştiğinde devlet₁i yıkıp yeni bir devlet₂i başlatır ama devlet₂ hemen değil gelgitlerle, ciddi savaşımmlarla, zamanla oturur. Devlet₁ ile devlet₂in varlıkları ve anlamları kökten farklıdır. Devlet₁, kendini muhafaza ederek burjuva yaratamaz. Hadi yarattı diyelim. Burjuvazi, ne üretim ne de yeni üretim yapar. Üretimi yapacak olanlar çalışanlardır. Yeni üretimde çalışanların çalışması yeterli değildir; bu yeni üretime talep yaratmak gerekir ki kalıcı talep ancak çalışanlara ödenen toplam ücretlerinin artmasıyla oluşur.

“Dolayısıyla burjuvazi en başta mezar kazıcısını üretir”¹⁴⁹ diyor Marx. Komünist Manifesto’yu açıp bundan önceki tümceleri okuyanlar bunun edebi, retorik bir deyiş değil, bilimsel bir saptama olduğunu görecektir. Asıl olan çalışan sınıftır ve burjuvazi, sınıf çıkarı burjuvaziyi ortadan kaldırmak olan çalışan sınıfı üretebilirse burjuvazi olur. Sınıf çıkarları doğrultusunda işleyen çalışan sınıf oluşmadan sermayeci gelişme de bunun iktisaden bir uç hali olduğunu düşündüğüm sosyalizm de gerçekleşemez ve böyle bir çalışan sınıfı şimdiye kadar yalnızca burjuvalar aracılığıyla üretildi.

Türkiye’de burjuva namzetleri hiç eksik olmaz. Türkiye’de eksik olan, sınıf çıkarları doğrultusunda davranan çalışan sınıftır. Yukarıda dile getirdiğim sermaye - martı benzetmesine gönderme yaparak diyebilirim ki balığın olmadığı bu sulara sermaye ekmekleri yiyip gider.

Marx, insanların yaşamlarının toplumsal olarak üretiminde belli, zorunlu ve iradelerinden bağımsız ilişkilere, üretim ilişkilerine

¹⁴⁸ Tunçay (1967, s. 267)

¹⁴⁹ Marx (1848, s. 56)

girdiklerini saptıyor. Ekonomik ilişkiler, bir bütün olarak reel bazı, ekonomik temeli oluşturur. Hukuksal ve politik üst yapı bu temel üzerinde yükselir. Temel değiştiğinde, üst yapı buna uygun biçimde değişmezse, devrimler çağı başlar. Er ya da geç üst yapı temele uygun hale gelir meğer ki temel daha da değişmemişse. Toplumdaki sınıflara bakarak kölecilik gibi, feodalizm gibi karşılık geldiği sınıfsallıkla nitelenen üretim tarzları, toplumsal formasyonun farklı aşamalarına karşılık gelir.

Temel - üst yapı diyalektiği, karmaşıktır. Düz mantıkla yaklaşıldığında çelişkiye düşmeden böyle bir ayrımı yapmak bile olanaklı olmaz.

Yukarıda yazdığım üzere, kölecilik, feodalizm, kapitalizm kavramlarını üretim tarzları için değil, üretim ilişkisi biçimleri için kullanmayı uygun buluyorum. Üretim ilişkilerine dünya çapında birleştirilip bir bütün olarak bakıldığında çalışanlar ve sermayedarlardan oluşan iki temel sınıflı bir dünya görülüyor; her iki temel sınıfın bireylerinin de sınıfları içinde atomize olduğu, sınıfların içindeki katmanların, sınıflar ve katmanlar arası geçişlerin karmaşık olduğu sermayeci bir dünya.

Açık büyük toplum olarak dünyanın geri kalanından belirgin ekonomik bağımsızlığın bulunduğu padişahlık dönemi Türkiye'sinde ahali, taşra, merkez ve ecnebiler olmak üzere dört sınıfa dayalı bir çözümleme, uygundur. Günümüzdeki muadillerinden farklılıklar arz etseler de bunlara karşılık gelen ideolojileri, ahali için ulusçuluk, taşra için dincilik, merkez için devletçilik, ecnebiler için liberalizm olarak karikatürize edebiliriz. Buradaki ulusçulukla Türkçülük, dincilikle İslamcılık anlaşılmasın. Yunan, Bulgar, Ermeni ve benzeri daha birçok ulusçuluk türleri; Ortodoks, Gregoryen ve daha birçok dincilik türleri belirdi.

Dünyada ekonomik temelin köklü biçimde değiştiği 19. yüzyılda, aynı şey bir bütün olarak Türkiye için söylenemez. Böylece, sermayedarlar ve çalışanlar olarak ikileşen sınıflarıyla bir ekonomik temel dünyada yayılırken, Türkiye'de dört sınıfla uyumlu eski ekonomik temel varlığını sürdürüyordu. Türkiye'deki dört sınıf, çeşitli kombinasyonlarla dünyadaki iki temel sınıfla ilişkilendi. Taşra ve beraberinde sürüklediği ahali, ecnebilerle bir olduğunda dinciliğin değişik tonlarını da taşıyan ulusçu olup nihayetinde

liberalizmin ağır bastığı toplumsal hareketlerle Türkiye’den kopuşlar başladı. Kopanlar, dört sınıflı durağan bir toplumdan iki sınıflı dinamik bir topluma geçişi mükemmelen gerçekleştiremedi; hâlâ bu konudaki sıkıntıları sürer.

Büyük Millet Meclisi’nde 1921 yılında eski takvimle 22 Kânunusâni 1337 günü yapılan gizli celsede, baskın bir devletçi zihniyetin altında güya İslamcı eğreti bir dincilik ve bir miktar da eğreti bir Türk milliyetçisi kendini hissettiriyordu. Artık temelini dünyada yitirmiş, Türkiye’de varlığı muhafazaya çalışılan eski üst yapı, yeni dünyanın temelleri üzerinde yükselmeye çalışan yeni bir anlayışı yargıyordu.

Timur’un belirttiği üzere, “Yavuz Sultan Selim’in Kahire’yi fethettikten sonra halife Mütevekkil’den Hilafet’i devraldığı ve o tarihten itibaren Osmanlı sultanlarının halife-sultan haline geldikleri” rivayeti, “ilk defa olarak XVIII. yüzyılın sonlarında D’Ohsson’un eserinde ortaya çıkmıştır. Gerçekten bugün tarihi incelemeler ortaya koyuyor ki, Osmanlı sultanları için bu sıfat resmi olarak Küçük Kaynarca Antlaşması ve bunu tamamlayan 1779 tarihli konvansiyondan itibaren süreklilik kazanmıştır. Buna neden, Osmanlı iktidarının ilk kez kendi sınırları içinde Müslüman halkın yaşadığı bir eyaleti kaybetmesi olmuştu. Gerçekten Kırım 1774’de bağımsız olduktan sonra, Osmanlı sultanları, politik alanda hiçbir müdahale hakkına sahip olmamakla beraber, Kırım üzerinde dini bir otorite iddiasında bulunmuşlardı. Kırım’ın 1783’de Rusya tarafından ilhakı üzerine bu iddianın hiçbir dayanağı kalmamıştır. Bununla beraber Osmanlı sultanları, kendilerini İslam dünyasının halifesi olarak ilan etmeye devam etmişler; hatta bu sıfat 1876 Kanun-u Esasi’sine de sokulmuştur. Fakat II. Abdülhamid’in hilafetçiliğinin, uluslararası politikanın gereksinimlerinden doğduğu ve klasik çağın İslamcı egemenlik anlayışından farklı bir şey olduğu açıktır.”¹⁵⁰

İçimden hep eski takvimle ifade etmek geliyor, nedense yeni takvime geçirmek istemiyorum. 22 Kânunusâni 1337 günü yapılan toplantının gizlice yürütülen üçüncü celsesinde, tüm dünya Müslümanlarının tabi olmak için Türkiye’deki bir halifeye bel

¹⁵⁰ Timur (1986, s. 61)

bağladıkları sanrısı, bir ecnebi tarafından 18. yüzyılın sonlarında ortaya atılan, uluslararası ilişkilerde etkisi olmamış ciddiyetsiz hilafet tezine sarılıp Anadolu'da küçücük bir bölgeye sıkışmış ve daha da sıkışmakta olanların temsilcilerinden oluşan BMM'nde dile getirildi. Böyle bir sanrının toplu histeri olup Yunanlılara karşı insanların savaşmasının yegane güdüsü olduğu iddiasıyla Müslümanlıkta hilafetin ve verasetin zorunlu olmadığını ve servet ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin Müslümanlıkla meşrulaştırılamayacağını ileri sürenlerin, dinsiz ve vatansız oldukları ileri sürüldü.¹⁵¹

Mete Tunçay'a göre: "Asıl Yeşil Ordu Cemiyeti 1920 Mayıs ayında ortaya çıkmıştır. O sıralar, İstanbul'un tutucu çevreleri Milli Mücadele hareketini Bolşeviklikle suçlayarak "kâfir" saydırmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden Anadolu'da halk kütleleri ve özellikle askerler önünde aynı silâhı kullanarak temize çıkmak ve Bolşevikliğin İslâmlığın uygulanmasından başka bir şey olmadığını söyleyerek, Sovyetlerle yapılması zorunlu işbirliğine elverişli bir ortam hazırlaması amacıyla, Yeşil Ordu adında bir dernek kurulmuştur."¹⁵²

Birtakım uluslararası denge değerlendirmeleri sonucunda, komünizmin tanıtımı serbest bırakıldı. Ama anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlıkla çelişmeden varlık gösterebilen komünizm, beklenmedik biçimde yaygınlıkla ve hızla kabul görmeye başladı.

Komünizm, sermayeci birikim sonucu oluşan üretkenliğe dayalı olarak sermayeciliğin ötesine geçilip gerçekleştirilecek sınıfsız toplu yaşama idealidir. Sosyalizm ise sermayeciliğin, tüm uluslarda ulaşıldığında -yalnız dünya çapında gerçekleşme olanağı bulunan- komünizme geçişi sağlayabilecek bir uç halidir. Eski ekonomik temelin üzerinde yükselmiş üst yapıyla bırak sosyalizmi, komünizmi fark etmeyi, dünya çapında baskın olan tahakküm ilişkisi olarak sermayeci ilişkileri bile gerçekçi biçimde anlayabilmek olanaklı değildir. İstiklal Harbi sırasında olanları, ancak daha geniş bir görüş içinde anlaşılan zafiyetleriyle ahlaki olarak

¹⁵¹ Toplantıda konuşulup nelerin karar altına alındığı için bkznz. T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, cilt: 7, s. 325-345

¹⁵² Tunçay (1967, s. 286-287)

yargılamayı doğru bulmuyorum ama bu ahlaki yargılardan bağımsız biçimde zafiyetleri daha geniş görüşle anlamamız da eksiklik ve yetersizliklerimizi fark etmemiz için kaçınılmazdır.

Pratikte sermayenin ev tarafgirliğiyle (İng. *home bias*) kendini dışa vuran bazı sürtünmeler varsa da ilke olarak sermayenin sınırsız uluslararası akışkanlığı, sermayenin ulusal olmasını anlam-sızlaştırır. Bir zamanların gelişkin sanayi kenti Detroit'in kimilerine göre hayalet şehir haline gelmesi gösteriyor ki sermaye artık koskoca kentleri bile terk edebiliyor. Güney Avrupa ülkelerinde 2008'den sonra yaşananlar, sermaye terk ettiğinde ülkelerin ne hale gelebileceğini gösteriyor. Ama hepsinin birlikte gösterdiği, dünya çapında birikimini sürdüren sermayenin koca koca kentleri, ülkeleri rahatlıkla terk edebildiğidir. Sermaye, öyle hemşehrilik, ulus falan tanımaz; sermayenin kenti, ulusu yoktur.

Çalışanlar ise, tek tek çalışanlar için akışkanlık olsa bile, yaşadığı kentte, ulusta yerleşir. Çalışanların ilke olarak kenti, ulusu vardır. Çalışan için çalışma da yaşama da içinde kendini yabancı hissetmeyeceği bir kentte, bir ulusta gerçekleşir. Çalışanların, ulusunu sevmesi, ulusunun gönençli olmasını arzulaması anlamında ulusçuluğu kendiliğindendir. Bu anlamda ulusçuluk ayrıca belirtmeyi gereksiz bırakacak biçimde sosyalistlikte içerilir. Sosyalistlikte davranışı belirlenmeye çalışılan toplum, ulustur.

Bir ulustaki çalışanların sınıf çıkarı, başka uluslardaki çalışanlarla güç birliği yapmaları yönündedir. Ulusların çatışması, her ulustaki çalışanların aleyhinedir. Bir ulusta ücretler düşükse rekabet içindeki diğer uluslar da o yönde eğilim gösterir. Ulusların birbirleriyle çatışması da rekabeti de çalışanların sınıf çıkarına aykırıdır.

Ulusçulukları, sosyalistleri uluslararası ilişkilerde saldırganlaştırmaz, tam tersine uluslararasıı yapar. Sosyalistlikte mesele başka uluslardan bir şeyler apartmak değildir, uluslararası uyum içinde ülkede beceriklilik, üretkenlik, verimlilik ve katılımı artırarak üretimi yükseltip üretileni, herkesin sarf ettiği emek oranında gönencini artıracak biçimde paylaşmaktır.

Sosyalistlik ile ulusçuluğun ayrıştırılması, sosyalistliği temelsiz bırakırken, sosyalist uluslararasıılıktan (İng. *internationalism*) mahrum ulusçuluğu saldırgan ulusal yayılmacılığa sevk eder.

Sosyalistliğin ve devrim yoluyla sosyalizme geçmeyi hedefleyen bolşevikliğin, çarpıtılmadığında, filtrelendiğinde Türkiye’de mütedeyyinler ve milliyetçiler arasında bile hızla kabul gördüğü, daha 1921 yılında belli oldu.

Sosyalistliğin çarpıtılmasının ana biçimini, sosyalistliğin söğüşçü bir mantıkla uluslararası ilişkilerde kullanılacak bir araç olarak sunulması yoluyla oluşturulur.

22 Kânunusâni 1337 günkü toplantının 3. celsesinde yapılan, çağın gerisinde bir anlayışla ülkenin çağdaş koşullarda ilerlemesine katkı yapacak, halk tarafından benimsenebilen çağdaş bir siyasal hareketi imha etme kararıydı. Yargılamamak gerekir ama “neyimiz eksik” diye soruyorsak bilmemezlikten de gelmeyelim.

Ülkede ekonomik olarak bir şeylerin ters gittiği hissedildiği zamanlarda insanlar, yoğun biçimde sorunlar yaşamaya başlamıştır bile. Bu sorunlar, sosyalistlerin hararetle dile getirip ısrarla çözüm arayacakları türden sorunlardır.

Türkiye’de eski akılla işleyen, ecnebilerle kendini dengeleyen merkez taşra koalisyonuna karşılık gelen bir parti vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak ekonomik olarak bir şeyler ters gittiğinde hemen var olan partinin içinden başlangıçta ilerici olarak sunulan ama ağırlıklı olarak anti-sosyalistlerden oluşan başka bir parti kuruldu. Bu yeni parti, zaman geçtikçe gericileştikçe gerilecekti. Sonunda bu gericiliğe müdahale geldi.

Gericiliğe karşı yapılan müdahaleler de evlere şenlik oldu. Az sayıdaki insan sansasyonel biçimde aşırı cezalandırıldı. Bunun dışında dişe dokunur pek bir şey yapılmadı. Her nedense gericiliğe karşı var olan partiyi destekleyen sosyalistlere ağır darbeler vuruldu. 2. Dünya Savaşı’nın bitişiyle birlikte başlayan ve 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesine varan süreçte yaşananlarda da buna benzer gariplikler vardı.

Gericilik dendiğinde insanın aklına ilk dindarlık gelir. Bu durumda genelde müminlerle özelde dindarlar arasında bir ayırım yapmak, zihinde oluşmuş birçok düğümü çözer. Dindarla kastım görünüşte ve davranışta kalıplara, şekle aşırı önem atfederek dinine olan bağlılığını göstermeye çalışandır. Acizane gözlemim odur ki bu anlamda dindar insan, dünyanın neresinde olursa olsun hangi dinden olursa olsun her konuda bilgili olabilir ama dini konusunda,

samimiyeti ölçüsünde cahildir. Gericilikle mücadele ederken cahilleri dinsel otorite olarak görmek, cahillerin cahilane pratiklerini ve fikirlerini dine yormak, gericiliğin -din diye cehaletin içinde saplanıp kalan insanlar üzerinden- muhafazasına ve gelişmesine yol açar.

Dinsellikler, dindarlara bakarak betimlendiği naif ampirisist yaklaşımın kavrama alanının dışında kalan, çok karmaşık olgularla var olur. Peygamberin ölümünden sonra Allah'ın sözünü olduğu gibi uygulamayı savunan usçu bir akım yaygınlaşmış. Rivayet o ki bir gün o akımdan bir yargıç bir cinayet olayına bakıyormuş. Sanığa savunması sorulduğunda ölümün Allah'ın emri olduğunu ve bundan dolayı kendisinin cezalandırılmaması gerektiğini söylemiş. Yargıç “dediğin doğru” deyip “şimdi sana idam cezası veriyorum; bu da Allah'ın emri” diyerek aynı akıl yürütmede bir adım da kendisi atmış.

Hatice ve Bülend cinayetiyle Keriman cinayetini gazeteden okurken manşette Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talep ettiği ve boğazlar üstünde denetimin kendilerine devredilmesini istediği haberi vardı. İbrahim'in davasının sonraki celselerini yine gazeteden takip ederken ilk sayfada başka ilginç bir habere daha rastladım. Haberden anladığıma göre Sovyetler Birliği, ülkesinde yaşayan Müslümanların geçecekleri yerlerde güvenli ve rahat yolculuk yapabilmelerini sağlamak üzere Haç güzergahındaki ülkelerle görüşmeler yapmak için bir ekip oluşturmuş. Halbuki haberin başlığına baktığımda Sovyetler Birliği'nin kızılacak, çok kötü bir şey yaptığı hissine kapılmıştım; sanki SSCB, Arapları kontrolü altına almaya çalışıyordu.

Sovyetler Birliği'nin toprak talebi ve boğazların kontrolüyle ilgili haberler doğrulanmadı, nereden çıktığı hep tartışmalı kaldı ama gerek Hatice ve Bülend'in gerekse Keriman'ın katilleri ayna gibi ortadadır. Her cinayette bu böyle olmaz. Çoğu kez katil belirsizdir ya da başka biri suçu üstlenir. Katili saptamak için toplanan deliller ve tanık ifadelerinin dikkatlice değerlendirilmesi gerekir. Mükemmel cinayetin, arkasında iz bırakmadan işlenen cinayet olduğunu bir polisiye filminde duymuştum. Polisiye filmlerin neredeyse tümünden çıkan ders, mükemmel cinayetin olamayacağıdır.

Katil, geçmişte olanı değiştiremez. Delilleri yok ederek ve

tanıkların aklını çelerek geçmişte olan hakkında oluşan görüşleri değiştirebilir. Yargıçları etkileyerek geçmiş hakkındaki yargının yanlış yönde çıkmasına çalışabilir. Hatta başarılı bile olabilir. Ama geçmişi değiştiremez. Geçmişin bizde yansıyan görüntüsü ne olursa olsun doğa kuralları bakımından belirleyici olan, geçmişte yaşanandır. Toplumsallıklarda durum farklıymış gibi zannedilir ancak bu görüş, bilimsel açıklaması bulunan toplumsallıklara sanki gizemliymiş gibi yaklaşmayı gerektirir. Toplumsal olarak biz ne zannedersek zannedelim katil, cinayeti işleyendir. Bizim ne zannettiğimiz de toplumsal olarak belirlenir.

1. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye üst üste savaşa girdi. Savaş dünyada bitti ama Türkiye istiklali için savaştaydı. İstiklal Harbi'nden sonra savaşın açtığı toplumsal yaralar derindi. Daha toparlanamadan dünyada 2. Dünya Savaşı'nın belirtileri ve hazırlıkları başladı. 1946 yılı, o zaman yaşayanlar için görülür gelecekte savaş olmadan başlayan ilk yıldır. Sersemleticiydi. Hatice gibi, İbrahim gibi, Bülend gibi gençlerin ufku hiç olmadığı kadar genişti. Keriman gibi, Hüseyin gibi biraz daha yaşını başını almış insanlarda bir telaş kendini hissettiriyordu, bu yeni dünyanın olanaklarının ucundan da olsa tadını almak için. Elbette alışmadık bedende pantolon durmaz; savaş çığırkanlığı yapanlar, savaş olmadığında rahatsızlık duyanlar eksik değildi.

1946 yılının Haziran ayının 5. gününde yürürlüğe giren yasal değişiklik, sosyalist örgütlenmeye olanak veriyordu. Sosyalistler hemen 2 sosyalist parti kurdu. Bu partilerin çalışmalarıyla sendikalar kurulmaya başlandı. Çok kısa sürede ülkenin birçok kentinde sendikalar kuruldu. Tam iki sosyalist partiyi birleşme fikri ortaya çıktığında 1946 yılının Aralık ayının 16. gününde Sıkıyönetim Komutanlığı, hem partileri hem de sendikaları kapattı, partilileri ve sendikacıları tutuklamaya başladı.¹⁵³ 1947 yılında var olan partinin güdümünde anti-sosyalistlerin kontrolünde sendikalar kuruldu. Artık yaşanan gerçeğe uyuşmayan ama bilgelik diye abartılmış eski temelin eskiden başarılı olmuş üst yapısı, Türkiye'de çağın koşullarına uygun sendikacılığın ne olabileceği konusunda 1946 yılındaki nüve halindeki sosyalist tecrübeye

¹⁵³ YKY (1998, s. 292-293)

bakıp “ha bir şey değilmiş; bunu ben de yaparım” diyerek bilinçlendiğini sanmış ve Türkiye’de toplumsal gelişmeyi belirlemeye kalkmış gibi sanki. Ne işe yaradığı ortada. “Neyimiz eksik” diye soruyorsak artık içi boşalmış eski bilgeliklere pabuç bırakmamamız gerekiyor.

1945 yılından Uğur Mumcu’nun aktardığı olay, yargılamadan nasıl anlatılabilir bilemiyorum. Kendinden emin olmayan, devletin zorlama aygıtına sırtını yaslayanların güdümündeki güya “ilerici”, güya “devrimci” hareketin ne olduğunu açıkça gösteriyor:

Var olan partinin “İstanbul il örgütü, üniversite bahçesinden başlayacak bir yürüyüşü hemen düzenlemişti.

4 Aralık günü İstanbul Üniversitesi bahçesinde toplanan öğrenciler Tan Gazetesi’ne doğru yola çıkmışlardı.

Zekeriya Sertel, olayı daha önce haber almış Vali Lütfi Kırdar’ı uyarılmıştı.

Vali «biliyorum» demişti «önlemleri aldım».

Bu yürüyüşten ve saldırıdan hükümetin haberi vardı.

Sayıları on bin kişiyi bulan yürüyüşçüler yolda hiçbir engelle karşılaşmadan Tan Gazetesi’ne ulaştılar.

Gazetenin çevresi polisçe sarılmıştı, ama polis olanları yalnızca izliyor.

Saldırganlar Tan Gazetesi’ne girerek, ellerindeki balyoz ve baltalarla camları, pencereleri ve rotatifi kırdılar.

Tan Gazetesi’ne girenler binanın her yerine de kırmızı mürekkep döküyorlar ve bağırıyorlardı:

«Kahrolsun komünizm»¹⁵⁴

“Nereden buluyor diye” sormayın, ben de bilmiyorum, böyle insanlar beni buluyor işte ve “herkesin başına böyle şeyler geliyordur” diye düşünüyorum. Ordudan ayrılmış bir yüzbaşı, bana Kıbrıs’ta görev yaparken başından geçen bir olayı, bir vesileyle ölümünden kısa bir süre önce anlattı. Kıbrıs’ta bir manga ere 15 günlük izin vererek kaçak eşyaları belli bir adrese bırakmalarını söylemiş. Gümrükte memurlar, kutuları açmak istemiş, erler memurların üzerine saldırıp dövdükten sonra kaçak malları alıp söylenen adrese götürmüşler, sonra da doğru izne. Ordudan ayrılmış

¹⁵⁴ Mumcu (1990, s. 94)

yüzbaşı, kendisinin devlet memurlarına saldırmayı aklından bile geçiremeyeceğini belirttikten sonra “insanlar bunu yapıyor, ben niye kullanmayayım?” diye düşündüğünü söylemişti.

1945 yılındaki Tan Gazetesi’nin yıkılması dahil sosyalistlere saldırısının arkasında emperyalizmi aramayalım.¹⁵⁵ Bunu biz, güya “devlet bilgeliği”yle kendi kendimize yaptık. 1993 yılının Temmuz ayının 2. günü, yakıcı güneş altında içi insan dolu bir otelin ateşe verilmesi bundan farklı mıydı? 2017 yılında hâlâ aynı “devlet bilgeliği” belirleyici değil mi?

Sosyalistler, Türkiye’de yalnız 1960-1980 döneminde etkili olabildi; o da sürekli imhaya yönelik saldırılar altında. TİP, Meclis’e girdi ve sosyalistlerin Türkiye’de destek bulup partileşebileceği görüldü. Aleniye sanki örtbas etmek için başına gelmeyen kalmadı, sonunda siyasal olarak daha neler yapabileceği ortaya çıkmadan kapatıldı.

DEV-GENÇ, devlet destek, kontrol ve yönlendirmesi olmadan var olup ülke çapında etkinlik gösteren en yaygın gençlik örgütlenmesi oldu. DEV-GENÇ’e saldırılar, 1960’ların sonlarında başladı. Önce dışarıdan gelen saldırılara karşın, sonra da parçalanmasının ve parçaları arasındaki çatışmaların bu saldırılara eklenmesine karşın 1970’ler boyunca etkin oldu.

DİSK, sosyalistlerin etkin olduğu sendikaların gönenç artışına nasıl katkı yapabileceğini gösterdi. 1977 yılının 1 Mayıs’ında yüz binlerce çalışanın toplandığı alan kurşunlandı. DİSK’e saldırılar bundan sonra yoğunlaştı. 1977 yılına kadarki konuyla ilgili neredeyse tüm göstergeler Türkiye’de gönencin arttığını gösterir. 1980 yılından itibaren Türkiye’de öyle düzenli hızlı gönenç artışları gerçekleştirilemedi.

Tarımda makineleşmenin hedeflendiği ulusal ekonominin kuruluş döneminde, makineleşme arzusunu en güzel, en etkili ve en anlaşılır biçimde dile getiren komünist şair Nazım Hikmet, çürütülmek üzere mapushaneye koyuldu. Böyle böyle başladık geri kalmaya ta en baştan. 2017 yılındayız. Geçenlerde Türkiye’nin en ileri, en gelişmiş, en gönencilik ilçelerinin biri olan Beşiktaş’ta Komünist Gençlik üyeleri, gazete satıyordu. Biliyorum, başka

¹⁵⁵ Muhakkak vardır.

sosyalist gençlik örgütleri de var, ben o gün orada onlara rastladım. Beşiktaş'ta insanlar, hani şu "Türkiye'nin aydınlık yüzü" diye nitelenen insanlar, ülkesinin geleceğini iyileştirmeyi, insanların daha gönençli yaşamasını arzulayan, arzulamakla kalmayıp bu doğrultuda örgütlenmiş, gözlerinin içi parlayan sosyalist gençlere sanki yağlı boyayla yeni boyanmış duvarmış gibi davranıyorlardı. Değmeden sıyrılıp geçmeye çalışıyorlardı. Sonunda gelmiş olduğumuz durum da en iyi haliyle budur.

Bir ülkenin gönençli toplum mu, batakhane mi olacağı doğa yasalarıyla zorunlu olarak belirlenmiş kader değildir; toplumsal olarak tercih edilir. Benliksiz kişilik olan toplumun tercihleri, benliğimizin bir parçası olan bizim tercihlerimize benzemez. Toplumsal tercihler, birbirinden çok farklı benliklerin, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsallıkların sınırları içinde etkileşimiyle ortaya çıkar. Tek tek benliklerin samimiyetle dile getirilmiş tercihlerinin bir biçimde ağırlıklandırılarak oluşturulacak ortalamalarının, bilimsel çözümlemelerle saptanabilecek toplumsal tercihlerle örtüşmesi çok kısıtlayıcı varsayımlar altında, o da yakınsama olarak mümkündür. Gönenç tercihi, burjuva toplumunda kaçınılmaz olan yozlaşmayı -kendi içinde çıkanları bile- dengeleyip etkisizleştirecek sosyalistliğin etkin olmasını gerektirir.

Komünistliğin, sosyalistliğin, anti-komünist, anti-sosyalist bir ikamesi yoktur. İkamesini buldum sanrısına kapılanlar, milliyetçileri milletimizin en güzide insanlarına, Müslümanları Müslümanların üzerine salt zarar verecek, hiç kimseye hiçbir şey¹⁵⁶ kazandırmayacak biçimde saldırtmaktan başka bir sonuç elde edemez. Komünistsiz, sosyalistsiz uluslaşma, çağı yakalama, Batılılaşma, Avrupalılaşma ya da nasıl ifade edilirse edilsin çağın gönençli ülkelerinden biri olma çabaları, söğüşçülük etkinlikleri olarak yargılanabilecek ulusal gelişmelerden başka bir yere varmaz; gönenç toplumunu hedefleyen girişimler, batakhaneliğe methiyeler dizildiği bir sonla sonlanır.

Uzun sözün kısası; kendimizi sosyalistlikten mahrum bırakıyoruz, ülkemde sosyalistlik eksik, Türkiye'ye sosyalistlik gerek.

¹⁵⁶ Elbette, günü kurtarıp "hatayı belki bir yolunu bulup örtbas ederim" diye zaman kazanmak dışında hiçbir şey...

6 Ocak gününün akşamı, 1946 yılının ilk pazar akşamıydı. Fırında Hatice'nin çıkmadan önce ateşe koyduğu hindi vardı. Apartman dairesini incelemeye gelen ekip onu fark ettiğinde iyice pişmişti, servise hazırdı. Yiyecek kimse de yedikten sonra "eline sağlık" denecek kimse de yoktu. Hindi, ne Müslümanlığın ne Hıristyanlığın ne Yahudiliğin kültürel köklerinde vardır; ne de Türklerin, Farisilerin, Yunanlıların, Romalıların, Germenlerin, Arapların eski geleneklerinde. Hindiyi Eski Dünyaya Yeni Dünyanın istilacıları getirdi. Katma değerci zenginlik anlayışının yayıldığı her yerde başgösterdi. Gel gör ki ülkemde çok güzel piştiğinde ne yemeği yapanın ne de yiyecek olanın bulunmadığı durumlar yaşanıyor.

Osman SARI
Arnavutköy Mah. Beşiktaş
Mart-Mayıs 2017

Kaynaklar

Acemoğlu, Daron ve Murat Ucer (2015): "The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015: Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide," NBER Working Paper No. 21608, October 2015.

Akdağ, Mustafa (1963): **Celâli İsyânları**, Ankara: DTCF Yayınları, 1963.

Avcıoğlu, Doğan (1968): **Türkiye'nin Düzeni, Birinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi, Onüçüncü Basım, 1979

Avcıoğlu, Doğan (1982): **Türkiye'nin Düzeni, İkinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1982

Avcıoğlu, Doğan (1978-1982): **Türklerin Tarihi**, İstanbul: Tekin Yayınevi, (beş kitap), 1978-1982.

Bhagwati, Jagdish N. (1978): **Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes**, New York, NY: NBER, 1978

Boratav, Korkut ve Ergün Türkcan (ed.) (1993); **Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Boratav, Korkut (2014): **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İstanbul: İmge Kitabevi, 2014.

Bureau of the Census (1977): **Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970, Part 1**, U.S. Department of Commerce, 1977.

Credit Suisse (2016): "Global Wealth Report", www.credit-suisse.com, Kasım 2016.

Feenstra, Robert C., Robert Inklaar ve Marcel P. Timmer (2015): "The Next Generation of the Penn World Table" **American Economic Review**, 105(10), 3150-3182.

Goldstein, Joshua S. (1988): **Long Cycles**, New Haven and London: Yale University Press, 1988.

Gosden, Chris (2003): **Prehistory**, Oxford: Oxford University Press, 2003

Halaçoğlu, Yusuf (1994): "Derbend", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 9, sayfa: 162-164, 1994.

Harari, Yuval Noah (2012): **Sapiens**, çev. Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Kitap, 14. Baskı, 2016.

Hegel, George Wilhelm Friedrich (1807): **Phänomenologie des Geistes**, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.

Hamilton, Earl J. (1929): "Imports of American Gold and Silver Into Spain" **The Quarterly Journal of Economics**, Volume 43, Issue 3 (May, 1929), 436-472.

Hume, David (1752): "Of the Balance of Trade", **Essays, Moral, Political, and Literary** içinde, edited by T.H. Green and T.H. Grose, Vol. I, Lodon: Longmans, Green, and Co., 1889, s. 330-345.

İnalcık, Halil (1973): **Osmanlı İmparatorluğu, Klâsik Çağ, (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İnalcık, Halil (1993): **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, İkinci baskı, 1996

İnalcık, Halil (2009): **Devlet-i 'Aliyye**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 36. baskı, 2009.

İnalcık, Halil (2012): "Timar", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 41, sayfa 168-173, 2012.

Jones, C.I. (2017): "The Facts of Economic Growth," John B. Taylor and Harald Uhlig (ed.), **Handbook of Macroeconomics, Volume**

2A, Amsterdam: North-Holland, 2017, s. 3-69.

Johnson, Robert (2014): "Five Facts about Value-Added Exports and Implications for Macroeconomics and Trade Research," **Journal of Economic Perspectives**, vol. 28, no. 2, spring 2014, p. 119-142.

Karal, Enver Ziya (1943): **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831**, DİE Yayınları; İstatistik; Ankara, 1943.

İpekçi, İsmail Cem (1970): **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul: Cem Yayınevi, yedinci baskı, 1979.

Kepenek, Yakup (2012): **Türkiye Ekonomisi**, Genişletilmiş ve Geliştirilmiş Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 29. Basım, 2016.

Keynes, John Maynard (1936): **İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi**, çev. A. Baltacıgil, İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1980.

Kongar, Emre (1976): **Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Basım, 1981.

Küçük, Yalçın (1978): **Aydın Üzerine Tezler, 1830-1980, 1. Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2. Basım, 1985.

Lenin, Viladimir İliç (1916): **Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, çeviren Cemal Süreya, İstanbul: Sol Yayınları, Yedinci Baskı, 1979.

Marx, Karl (1848): **Komünist Manifesto**, çev. Nail Satlıgan ve Tektaş Ağaoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, dördüncü basım, 2016.

Marx, Karl (1967): **Kapital I. Cilt**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.

Mitchell, Wesley Clair (1927): **Business Cycles: The Problem and Its Setting**, NBER Publication, Nineteenth Printing, April, 1966.

Mumcu, Uğur (1990): **40’ların Cadı Kazanı**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 8. Basım, 1993.

Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1886): **Jenseits von Gut und Böse**, <http://gutenberg.spiegel.de/buch/jenseits-von-gut-und-bose-8646/3>.

Obstfeld, Maurice ve Alan M. Taylor (2017): "International

Monetary Relations: Taking Finance Seriously”, **Journal of Economic Perspectives**, Volume 31, Number 3, Summer 2017, Pages 3–28.

Ortaylı, İlber (2007): **Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi**, Ankara: Ce-
dit Neşriyat, 3. Baskı, 2010.

Önder, İzzettin, Oktar Türel, Nazım Ekinci ve Cem Somel (ed.)
(1993); **Türkiye’de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar**,
İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Öz, Mehmet (2010): “Tahrir”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt: 39,
sayfa: 425-429, 2010 .

Pamuk, Şevket (1988): “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Ta-
rımusal Yapılar ve Bölüşüm”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar: 1923-
2000** (der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları,
1988.

Pamuk, Şevket (2014): **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstan-
bul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VII. Basım, 2007.

Rodrik, Dani (1988): “Türkiyenin ihracat Patlamasının Ne Kadarı
Hayali?”, **Toplum ve Bilim** 42: 133-136, 1988.

Sarı, Osman (2009): **(AdamSmith+Keynes)xSamuelson/Marx**, İs-
tanbul: Efkari Yayınlar, 2009.

Sarı, Osman (2012): **Aklın Kuşku Hali**, İstanbul: Efkari Yayınlar,
2012.

Selik, Mehmet (1973): **100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi**, İs-
tanbul: Gerçek Yayınevi, Üçüncü baskı, 1980

Smith, Adam (1776): **Ulusların Zenginliği**, çevirenler Ayşe Yunus
ve Mehmet Bakırcı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.

Timmer, M. P., Dietzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R. and de Vries,
G. J. (2015), “An Illustrated User Guide to the World Input–Out-
put Database: the Case of Global Automotive Production”, **Review
of International Economics**, 23: 575–605.

Timur, Taner (1986): **Osmanlı Kimliği**, İstanbul: Hil Yayın, 1986.

Timur, Taner (1989): **Osmanlı Çalışmaları**, İstanbul: İmge Yayınları, 3. Baskı, 1998.

Tunçay, Mete (1967): **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2009.

TÜİK (2014): **İstatistik Göstergeler 1923-2013**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2014.

Tütengil, Cavit Orhan (1970): **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1980.

USGS (2014): Minerals Yearbook, Gold [Advance Release), minerals.usgs.gov, 2014.

USGS (2017): U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2017.

Weiss, Thomas J. (1986): “Revised Estimates of the United States Workforce, 1800-1860 “, Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman, eds., **Long-Term Factors in American Economic Growth** içinde, University of Chicago Press, 1986.

Wenke, Robert F. and Deborah J. Olszewski (2007): **Patterns in Prehistory**, Fifth Edition, New York: Oxford University Press, 2007.

YKY (1998): **Cumhuriyetin 75 Yılı**, üç cilt, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, ikinci baskı, 1999.